

Нобель мукофоти совриндорлари кутубхонаси
ФРАНСУА МОРИАК

Шокилар
қолида

Роман
(Қайта кўрилган ва тўлдирилган
иккинчи нашри)

**Нобель мукофоти совриндорлари кутубхонаси
ФРАНСУА МОРИАК**

*Монимар
қолида*

Роман

*(Қайта кўрилган ва тўлдирилган
иккинчи нашири)*

**“Ниҳол” нашриёти
“Зилол Булоқ” нашриёти МЧЖ**

Тошкент 2017

УЎК 821.133.1-31

КБК 84(4Фра)6

М 75

Мориак, Франсуа.

Илонлар комида [Матн]: роман / Ф. Мориак. - Тошкент : «Ofset-Print» МЧЖ, «Nihol» нашриёти, 2017. - 176 б.

УЎК 821.133.1-31

КБК 84(4Фра)6

ISBN 978-9943-23-109-2

Нашрга тайёрловчи

ва таржимон:

Бош муҳаррир:

Муҳаррир:

Мусахҳиҳа:

Ш. Миноваров

М. Нурмухамедова

Ҳ. Самсакова

Г. Миноварова

Ўзбекистон Миллий университети хорижий филология факультети француз тили кафедраси томонидан нашрга тавсия этилган.

Такризчи:

Филология фанлари номзоди **Р. Ширинова**

Пул ва мол-мулкка ҳирс қўйиш, хасислик ва қизганчилик оқибатида яқин кишиларини йўқотиш, барча инсоний фазилатлардан жудо бўлиш, ҳаётининг сўнги кунларидагина ҳаётини ҳақиқатни кашф этиш – адабиёт соҳасида халқаро Нобель мукофотининг совриндори, машҳур француз ёзувчиси Ф.Мориакнинг шоҳ асари “Илонлар коми”да романида ана шу азалий ва умуминсоний мавзулар тўғрисида сўз боради.

ISBN 978-9943-23-109-2

©Ш.Миноваров, 2017 й.

©“Нихол” нашриёти, 2017 й.

©“Ofset Print” МЧЖ, 2017 й.

©“Зилол Булоқ Нашриёти” МЧЖ, 2017й.

ИЛОНЛАР КОМИДА¹

Биринчи боб

Ушбу хатни пўлат сандикдаги кимматли хужжатлар устида кўриб хайрон бўларсан. Балки бу хатни ўлимимдан кейин сенга бериб қўйиш шарти билан нотариусга топширганим ёки кўздан панароқ жойга яширганим маъкулроқмиди?! Чунки баданим совушга улгурмасданок болалар ёзув столини очиб ярим аср давомида хаёлимда қайта-қайта пишитган интиқом хатини топиб олишлари мумкин. Лекин ташвиш тортма, кўнглинг хотиржам бўлсин. Банкдан қайтгач, йўлакда турибоқ қимматли хужжатларнинг ўз жойида турганидан хабар топиб, ғоят шодланишингни ва юзингдан чимматни кўтармасданок болаларга: “Қимматли хужжатлар ўз жойида турган экан”, – деб қичқиришингни эшитгандек бўляпман.

Керакли чора-тадбирларни кўрмаганимда, хужжатлар пўлат сандикдан осонгина ғойиб бўлиши мумкин эди. Агар истаганимда, сизлар бугун уй ва ердан бошқа ҳамма нарсадан махрум этилардингиз. Бахтингизга нафратимни енга олдим. Мен узоқ вақт ўз нафратимни ўзимдаги энг боқий нарса деб билиб келгандим. Бугун уни ҳар ҳолда сезмаяпман. Қариб-қартайдим, куни кеча оғир касалликка йўлиққанимни, тунларни қандай қилиб ўч олиш режасини тузиш билан эмас, балки уни амалга ошириш йўлини ҳам ўйлаб ўтказганимни эслаш менга жуда оғир. Бу режа аста-секин портлаши керак бўлган бомба сингари пухта ўйлаб тузилганди ва мен бундан фахрланардим. Банкдан қайтар эканман, эгилган бошларингизни кўриб яна яшагим келарди. Пўлат сандикни очишга бўлган ваколатни сенга барвақт эмас, балки аксинча, иложи борича кечроқ бериш ниятида эдим. “Хужжатлар қани?”– деган сизларнинг аянчли хитобларингизни эшитиб, сўнгги бор хузурланмоқчи бўлгандим. Ўшанда менга жон чиқар пайтидаги энг даҳшатли азоб ҳам, бу туйғу олдида ҳеч

¹ F.Mauriac. *Le noeud de vipères*. Paris, 1932, Collection Pourpre.

гап бўлмайдигандек кўринган эди. Ҳа, мен ана шундай қора ниятларга қобил бўлиб қолгандим. Нега шу кўйга тушдим, ахир илгарилари бунчалар ёвуз, бағритош эмасдим-ку?

Соат тўрт бўлди, стол устида эса менга нонушта олиб келинган патнусни ва бетартиб қалашиб ётган ликопчаларни пашшалар талаяпти. Бехуда кўнғирок қилдим; қишлоқда кўнғирокларни ҳеч ким эшитмайди. Сабр билан кутиб ётишга мажбурман. Болалигимда шу хонада ётиб юрганман, кўзим ҳам шубҳасиз шу хонада юмилади. Кўзим юмилгач, қизимиз Женева болаларга биринчи қаватдаги хоналарни бирма-бир кўрсатиб чиқади. Кенг ва энг кўзга кўринарли хонани Женевага бўшатиб бермоқчи бўлганман, аммо пастки қаватнинг муҳити ўпкамга ёқмаслигини айтган доктор Лаказнинг маслаҳати билан аҳдимдан қайтгандим. Бу ишнинг амалга ошмагани яхши бўлган, негаки мен ҳеч иккиланмасдан хонани бўшатиб берган, лекин юрагимдан аламли бир надомат ўрин олган бўларди. Бутун умримни ён босишлар билан ўтказдим. Вақт ўтиши билан аламлироқ бўлиб бораётган пушаймонларим улардан хотира бўлиб қолган.

Жанжаллашишга бўлган иштиёқ оиламизга мерос қолган. Онамнинг тез-тез ҳикоя қилиб беришича, отам ўз ота-онаси билан уришиб қолган, улар эса ўттиз йил давомида ўз қизлари билан юз кўрмас бўлиб яшашган ва шундай оламдан ўтишган экан (ундан марселлик, биз билан борди-келди қилмайдиган аммаваччалар қолган).

Бу жанжалларнинг нимадан келиб чиққанини мен ҳеч қачон билмаганман. Лекин ҳар доим ота-онамни ҳақ деб ҳисоблаб, уларнинг тарафларини олиб келганман. Ҳаттоки ҳозир ҳам марселлик аммаваччалардан бирортасини учратиб қолгудек бўлсам, ўзимни кўрмаганга ва танимаганга оламан. Узоқлашиб кетган қариндошлар билан юз кўришмаслигимиз мумкин, лекин фарзандларинг ва умр йўлдошинг билан ана шундай муносабатда бўла олмас экансан. Тўғри, аҳил оилалар кўплаб топилади, лекин бир-бирининг жонига теккан,

бир дастурхондан овқат еб, бир жўмракдан юз ювиб, бир ёстикқа бош қўйиб, бир-биридан нафратланадиган эр-хотинлардан иборат рўзгорлар нақадар кўплигини назарга олсак, ажралишлар сонининг қанчалар кам эканлигига ишонч ҳосил қиламиз! Уларнинг бир-бирларини кўрарга кўзлари йўқ ва айни пайтда уйларидан бош ҳам олиб кетолмайдилар.

Бугун туғилган куним, ёзишга бўлган бу иштиёқ қаердан келди? Мана, 68 га кирдим ва буни мендан бошқа ҳеч ким билмайди. Женевьева, Губерт, уларнинг болалари ҳам туғилган кунларида совғага ширинликлар, жажжи шамчалар, гуллар олишади... Туғилган кунингда сенга ҳеч нима бермаслигимга сабаб бу кунни унутганим эмас, балки ўч олиш истагидир. Етар... Туғилган кунимда сўнгги гулдастани қўллари қалтираб қолган бечора онам тайёрлаган эди; юраги хасталигига қарамай, у охириги марта бир амаллаб гулхонага бориб келганди.

Қаерда тўхтагандим? Ҳа, кутилмаганда ёзишга бўлган бу “жўшқин” иштиёқ, ҳа, айнан шу сўз ҳозирги аҳволимни аниқ ифодалай олади, ҳолатининг қаердан пайдо бўлганига ҳайрондирсан, балки? Ғарб шамоли таъсирида эгилган қарағайлардек қийшайган ҳусниҳатимни кўриб, бунга ишонч ҳосил қилишинг мумкин. Қулоқ сол: мен узоқ йиллар мобайнида пишитиб келган ва эндиликда воз кечаётган интиқом ҳақида сенга гапирган эдим. Лекин сенда, фақат ўзингга хос хислат – босиклигинг борки, мен ўшанинг устидан ғалаба қозонишни истаيمان. Мени тўғри тушун: сенинг тилинг бийрон, бурро: сен Казо билан паррандалар ёки полиз ҳақида соатлаб гап сотишинг мумкин. Болалар билан, ҳатто кичкинтойлар билан ҳам сен уззукун сўзлашсан ва ҳазиллашсан. Оҳ, ўз ишларим, ташвишларим ҳақида ҳеч кимга оғиз очолмай, бошим ғовлаб дастурхон атрофида ўтиришларим... Айниқса, Вилнев ишидан кейин, газеталар ёзганидек, жиний ишлар бўйича машҳур адвокатга айланиб қолган кезларим. Ўшанда қанчалик обрўталаб бўлиб борганим сайин, мени шунчалик ерга урардинг. Лекин гап ҳозирча бу ҳақда эмас,

мен бошқача хислатинг учун: узоқ вақт давом этган ноахил турмушимиз давомида ўжарлик билан сукут сақлаганинг учун қасос олмоқчиман. Театрда ёки китоб ўқиётиб ўз-ўзимдан неча марталаб ҳаётда чиндан ҳам “жанжал” қиладиган, очикчасига гаплашадиган, гаплашишдан енгил тортадиган ошиқ-маъшуқлар ва эр-хотинлар бормикин, деб сўраганман.

Қирқ йиллик машаққатли турмушимиз давомида жиддийроқ мавзулардан ўзингни четга тортиб, гапни ҳар доим қисқа қилиб келдинг.

Ишқий лаззат дамларида ҳам назаримда, аллақандай ёт бир тартибга риоя қилардингки, бу мен учун узоқ вақт мобайнида сирлигича қолаверди; бир куни эса бунга тамоман бефарқ қарашингни тушуниб етдим. Қалбингдан ҳам ниҳоятда йироқ эдим. Жонингга текканлигимни ҳам билардим, сабаби мени кўришинг билан ғойиб бўлардинг.

Сен қилни қирқ ёрадиган даражада маккора эдинг: шарпамни узоқдан пайқардинг, хонангга тўсатдан кириб қолган пайтларимда эса бирон-бир баҳона топа олар, ёки юмшоқ шапати уриб, юзимдан ўпардинг-да, эшикка йўл олардинг.

Мактубимнинг биринчи сатрларини ўқибок, уни йиртиб ташлашингга шубҳа қилмайман, аммо бунчаликка бормасанг керак, чунки бир неча ойдан буён сени ҳайрон қолдирияпман, кўнглингга ғулғула сол-япман. Қанчалар менга кам эътибор берган бўлмагин, кайфиятимдаги ўзгаришни пайқамай қолмагансан. Ҳа, бу сафар мендан яширина олмайсан. Бир ёқадан бош чиқарган гуруҳингиз қаршисида ёлғиз яшаган, толиққан, чангалида пулини маҳкам ушлаган ва шу сабабли парвариш қилиниши лозим бўлган, лекин ўзга оламда азоб чеккан бу адвокатнинг қандай инсон бўлганини сен, ўғлинг, қизинг, куёвинг, набираларинг ва барча яқинларинг билишини истайман. Қайси оламда? Сен ҳеч қачон у оламга киришни истамагансан. Шошилма, гап ўз кўлларим билан ўлимимга атаб ёзилган марсия ҳақида эмас, балки сизларга қўйиладиган айблов тўғрисида боряпти. Фейл-атворимдаги энг ноёб ва

сендан бошқа ҳар қандай аёлни мафтун қила оладиган фазилатим ўта теран фикрлашимдир. Ўз-ўзини алдаб яшаш кўпчиликка ҳамиша қўл келган, менга эса бу нарса доим панд бериб келди. Буни тушуниб етмасимдан аввал ҳеч нарсадан, ҳеч қачон бу даражада нафратланмаганман.

Ёзишдан тўхташга тўғри келди. Чирок олиб келишмади, деразани ҳам ҳеч ким келиб ёпмади. Томлари турли ёрқин рангларга бўялган уйларни кузатиб ётибман. Теракзор орқасидан қирғовулларнинг бўғиқ сайраши, ҳовлида кимдир бочка думалатиб ўтаётгани қулоғимга чалинади. Ҳаммаси болаликдагидек ўзгармаган масканда ажални кутиб олиш ҳам омад ҳисобланади. Фақат энди чархпалакни эшак эмас, гувиллаган мотор ҳаракатга келтиради. (Тушлик овқатдан дарак берувчи ва ҳавони булғатувчи почта самолёти ҳам пайдо бўлган).

Дунёни чинакамига англаш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди: ўтган умрига бошдан-оёқ назар солишга сабр-бардоши етадиган кишиларгина оламини кашф эта оладилар. Қўлимни кўкрагим устига қўйиб юрагимни уқалаб, бурчакдаги ойнали жавонга қарайман. Унда юрак хурож қилганда ишлатиладиган ҳамма нарса – тиббий анжом, дори-дармонлар бор. Ёрдамга чақирсам эшитишармикан? Болалар буни ҳазилга йўйишлари ҳам мумкин: бу билан улар хотиржам ухлаш учун ўзларини алдамоқчи бўладилар. Нафас олишим жойида. Кимдир чап елкамга қўлини қўйиб, мени унутма деяётганга ўхшайди. Менга келсак, ўлимни кутилмаганда келади, деб ўйламайман. Сабаби, у атрофимда бир неча йилдан бери айланиб юрибди. Уни сезиб, нафасини ҳис қилиб турибман; у шошмаяпти: сабр билан кутишга мажбур қияпти, холос. Тузалмас касаллар киядиган тунги кўйлақда, онам ўлимини қарши олган баланд суянчиқли ўриндикда ҳаёт билан хайрлашмоқдаман. Қаршимда дори идишлари билан тўлиб-тошган чорпоя: соқолим чала олинган, димоғимда бадбўй ҳид: инжиқликларимнинг итоаткор қулига айланиб қолганман. Лекин хулоса чиқаришга

шошилманглар: юрак ўйноғим босилган кезларда яна ўзимни яхши ҳис қиламан. Мени ўлади, деб ўйлаб юрган адвокат Буррю мени яна иш устида учратади. Ҳа, банкларнинг ертўлаларида соатлаб қоғоз пулларнинг белбоғини ечишга ҳали кучим етади.

Ушбу кечинмаларимни ёзиб тугатиш учун, қолаверса, сўзларимни эшитишга сени мажбур қилиш учун ҳали анча яшашим керак. Негаки, йиллар давомида, кечалари ёнингда бўлган кезларимда: “Жуда ҳам уйкум келяпти, мен аллақачон ухляяпман, ухляяпман...” – деб ўзингни уйкуга солиш одатинг бор эди. Сен менинг эркалашларимдан эмас, кўпроқ гапларимдан ўзингни олиб кочардинг.

Ҳали келин-куёвлигимиздаёқ бахтимизга рахна туша бошлаганди. Ўшанда ёшим 23 да, сен эса 18 да эдинг. Биз икки ёш учун ширин, қайноқ суҳбатлар ишқ лаззатларидан афзалроқ туюларди. Болакайлар сингари бир-биримиздан ҳеч нарсани яширмасликка қасамёд қилгандик. Сенга айтадиган гапларим кўп бўлмаганидан ҳаётимда бўлиб ўтган энг арзимас икир-чикирларни ҳам бўрттириб кўрсатишга мажбур эдим, саргузаштларга унчалик мойиллигинг йўқ эди: мендан бошқа бирор йигитнинг исмини ҳам тилингга олишингни тасаввур ҳам қилолмасдим: лекин оқшомларнинг бирида...

Бу воқеа ҳозир мен сенга мактуб ёзаётган мана шу хонада содир бўлди. Девордаги гулқоғозлар алмаштирилган, лекин қизил дарахт ёғочидан ишланган жиҳозлар ҳамон ўз жойида турибди. Ўшанда стол устида сутрангли шиша стакан ва аллақайси лотореядан ютилган чой идишлари турган эди. Тўлин ой нурлари дераза пардасини ёритар, кум тепаларини кесиб эсаётган жануб шамоли алланималарнинг куйган ҳидини анқитарди.

Дўстинг Родольф ҳақида менга кўп марта гапириб бергансан. Гўёки унинг шарпаси висол онларимизда ўртамизда туриши керак эди. Бундай ҳолат кўпинча оқшомлари содир бўларди. Ўша оқшом унинг исмини яна тилга олдинг, эсингдан чиқмагандир? Лекин шунинг ўзи билангина кифояланиб қолмадинг.

“Никоҳимиздан аввал сенга айтишим керак бўлган гаплар бор, азизим. Сенга уларни айтмаганимдан афсусдаман... О! Тинчлан, азизим, арзигулик ҳеч гап йўқ...”

Мен хотиржам эдим ва кўнглингдаги гапларингни тўкиб солишга сени мажбур қилмадим. Лекин сирларингни ўзинг бирма-бир ошкор этдингки, аввалига ноқулай аҳволга тушиб қолдим. Ўшанда сен виждон амрига бўйсунмадинг, менга бўлган иззату ҳурмат туйғуларига кулоқ солмадинг, тортиниб ва уялиб ҳам ўтирмадинг. Ҳолбуки, салобатинг босади, деб кўп марта айтган эдинг ва бунга ўзинг ҳам ишонардинг.

Йўқ, сен ширин хотирага берилиб, ўзингни тўхта-толмай қолдинг. Эҳтимол, ўшанда бахтимизга таҳдид солаётган хавфни сезгандирсан, лекин, одамлар айтмоқчи, хотиранг сендан кучлироқ чиқди. Родольфнинг сояси ётоғимиз атрофида айланиб юриши-юрмаслиги ҳам ихтиёрингга боғлиқ бўлмай қолганди.

Бахтсизлигимизга рашк сабабчи экан, деб зинҳор ўйлай кўрма. Фақат вақт ўтибгина ўта кучли рашкчига айландим. Бироқ ўша 85-йилнинг ёз оқшомида номаълум йигит билан Эксда, таътил пайтида унаштириб кўйилганингни айтганингда рашкка мутлақо ўхшамайдиган ҳиссиётни бошдан ўтказган эдим.

Буни қара-я, қирқ йилдан кейингина бу гапларни айтишга имконият топибман! Бироқ ёзганларимни охиригача ўқирмикансан? Ахир, бу икир-чикирлар сени деярли қизиқтирмайди. Менга алоқадор ҳамма нарсадан юрагинг ўртаниб келган. Бир вақтлар фарзандларимизни деб менинг бор-йўқлигим билан қизиқмас эдинг, энди бўлса набираларинг билан оворасан... Начора! Ана шу сўнгги воситани қўллаяпман. Балки ўлганимдан кейин ушбу мактубни ўқиб, бир-икки ҳафта безовта бўларсан! Ҳеч бўлмаганда қизиққанингда хатни охиригача ўқирсан, деб ишонгим келяпти. Ишонманам ҳам.

Иккинчи боб

Йўқ, ўша сухбат пайтида сени унчалик рашк қилганим йўқ. Айтган гапларинг мендаги қайси туйғуни поймол қилганини сенга қандай тушунтирсам экан? Мен ўша, ўзинг билган бева хотиннинг яккаю ёлғиз фарзанди эдим. Узоқ йиллар давомида сен у билан ён-ма-ён яшаб келдинг, лекин унинг қандай одам эканлигини билишга интилмадинг. Сен қудратли, аҳил, серуруғ ва оқсуяк буржуа хонадонининг фарзанди эдинг, турган гапки, бор-йўғи икки вужуддан, она ва боладан иборат оиланинг нима эканлигини барибир тушунмаган бўлардинг.

Ҳа, сен Префектура бошқармасидаги камтарин хизматчининг беваси бўлган муштипар онанинг ўз ўғлига қанчалик ғамхўр бўлишини англаб етмасдинг. Менинг мактабдаги муваффақиятларим онамга олам-олам ғурур бағишлар, ягона қувончим ҳам ана шу эди. Биз камбағал эдик, лекин бундан ор қилмасдим. Камтарона кун кечирардик, онам ниҳоятда тежамкор эдилар. Тўғри, ҳеч нарсадан кам эмасдим. Ўшанда қанчалар эрка ўғил бўлганимни энди тасаввур қиляпман. Онаминг Остендаги фермалари дастурхонимизни яхшигина таъминлаб турарди ва биров агар дастурхонингиз тўкин-сочин дегудек бўлса, жуда хайрон бўлардим. Буғдой аталаси билан семиртирилган товуклар, куёнлар, қирговуллардан димламалар мен учун дабдабали ҳаёт даракчиси эмасдилар. Фермадаги ерларнинг баҳосини арзимас деб эшитган эдим. Чиндан ҳам, бобом болалигида пода бокқан ерлар онамга мерос қолган чоғда қурғоқ далалардан иборат эди. Лекин ота-онамининг ўша ерларга қарағай уруғини қадаганларини ва орадан 21 йил ўтиб мен 2 минг гектардан иборат, аллақачон шахта қурилишини устунлар билан таъминлаётган етук ўрмоннинг соҳибига айланажагимни билмас эдим. Онам ўзининг озгина йиллик даромадидан ҳам тежарди. Отам ҳаётлигида, улар чўнтақларининг шип-шийдам бўлишига қарамай, Калезни сотиб олишганди. (Баҳоси қирқ минг бўлган бу узумзорни хозир

бир миллионга ҳам сотмайман!) Биз авлиё Катерина кўчасидаги хусусий мулкимиз бўлган уйнинг учинчи қаватида яшар эдик (Бўш ётган ерлар ва уй отамга берилган мерос эди). Бизга ҳафтада икки марта қишлоқдан озиқ-овқатга тўла сават юборишарди: онам “қас-собникига” иложи борича камроқ борарди. Мен эса педагогика олий ўқув юртига кириб олиш фикру-зикрида эдим. Пайшанба ва якшанба кунлари “тоза ҳаво олиб келгин”, деб мени мажбуран ташқарига чиқариб юборишарди. Мен ҳар доим яхши ўқийдиган ва ўзини бу натижага осонлик билан эришгандек қилиб кўрсатадиган мақтанчоқларга асло ўхшамасдим. Мен қобилиятим билан фахрланардим: ҳа, шунақа, ёдлашни қотириб кўярдим. Лицейдалигимда Вергилий ёки Расинни қайта-қайта ўқиб, жиндай бўлса ҳам қониққанганимни эслай олмайман. Мен учун улар дарсдан ўзга нарса эмасди. Инсон заковати билан дунёга келган бу асарларнинг ичидан дарсга тааллуқлиларини ажратардим, шуларгина мен учун аҳамиятли эди: мен фақат имтиҳон оладиганларга манзур бўладиган фикрларни қоғозга туширардим. Қанчалар овсар эканман, ўшанда!

Педагогика институтига кириш имтиҳонларига икки ой қолганида онамни даҳшатга солиб, қон тупура бошладим. Агар шу воқеа рўй бермаганида ва онамнинг даъвати билан институтга киришдан воз кечмаганимда, овсарлигимча қолаверган бўлардим.

Бир ерда тинимсиз мутолаа қилиш, бадантарбия машқларини бажармаслик мендек ўсмирга салбий таъсирини ўткази бошлаганди.

Ёзганларимни ўқишдан зерикмадингми? Сени зериктириб қўйишдан жуда кўрқаман. Лекин бирор сатрини ҳам қолдирмай ўқи, чунки ўта муҳим мавзулар ҳақида сўз юритяпман. Сен эътибор бермаган ёки унутиб юборган ва мен ҳикоя қилаётган ана шу икир-чикир воқеалар замирида, иккимизнинг ризқимиз бўлган ошга оғу туша бошлаган эди. Қолаверса, кўриб турганингдек, илк сатрларданок ўзимни ҳам аямаяпман. Бу ҳол сенга ёқишига ишончим комил. Йўқ, йўқ, эътироз

билдирма; мен ҳақимда ўйлашинг билан кайфиятинг осмонида қора булутлар пайдо бўлиши аниқ.

Бинобарин, ўзимга – луғатлар устида мук тушиб ўтирган ана шу нимжон, чорасиз болага нисбатан адолатсиз муносабатда бўлишдан ҳам қўрқаман. Ўзгаларнинг завқ билан ёзилган болалик хотираларини ўқир эканман, беихтиёр алам билан: “Нега хаёлимда болалигимдан бирон-бир ширин хотира йўқ, ахир ўзгалардагидек шод-хуррам кунлар менда ҳам бўлгандир, балки уларни унутиб юборгандирман?” – деб ўйлаб қоламан. Аммо хотирамда жон-жаҳд билан ёд олишлари ҳаммадан ўзиб кетишга интилишлар, Генок ёки Родригга ўхшаган мактабдошларим билан бўлган шафқатсиз рақобатгина сақланиб қолган, холос. Тенгдошларимнинг мен билан дўстлашишга бўлган ҳар қандай хатти-ҳаракатларини ички бир адоват билан сезмаганликка олардим. Ўқишдаги муваффақиятларим ва ҳаттоки мағрурлигим баъзи бировларни ўзига жалб қиларди. Бироқ мен ўзимни ёктирадиганлардан нафратланардим ва “кўнгилчанлик”ни асло тан олмасдим.

Агар касбим ёзувчи бўлганида ҳам ўқувчилик давримдаги ҳаётим ҳақида кўнгилни ҳаяжонга соладиган бирон-бир воқеани ҳам ёза олмаган бўлардим. Шошма... айтмоқчи, унутилаёзган бир нарсада кўнгилчанликдан нишона бордек эди. Отам хотирамда элас-элас сақланиб қолганди. Баъзан ўзимни отам ўлмаган, номаълум сабаблар туфайли қаёққадир жўнаб кетган, деб ишонтирардим. Авлиё Катерина кўчаси бўйлаб лицейдан қайтарканман, кўчада пиёдалар кўп бўлганидан секин юришга сабрим чидамай, йўлнинг ўртасидан, от-аравалар оралаб уй сари шошилардим. Зиналардан ҳатлаб-ҳатлаб юқорига чиққанимда, онам дераза олдида кийим ямаб ўтирган бўларди. Отамнинг сурати эса ҳар доимги жойида, каравотнинг ўнг томонида осиглик турарди. Онамнинг ўпичига жавоб берар-бермас китобларимни оча бошлардим.

Тақдиримни ўзгартириб юборган ўша қон тупуришдан кейин Аркашондаги боғ уйимизда зерикарли ойларни ўтказдим; ўқиш ҳақидаги ташвишлардан

бутунлай халос бўлганим туфайли соғлиғим тиклана бошлади. Бечора онамдан жаҳлим чиқарди, назаримда ушалмаган орзуларим уни кизиктирмасди, келажагим тўғрисида қайғурмасди ҳам. Онам ҳар куни “иссиқни ўлчаш” вақтини безовталиқ билан кутарди. Унинг хурсанд ёки хафа бўлиши эса, менинг ҳафтада ўлчанадиган оғирлигимга боғлиқ эди. Орадан йиллар ўтиб, касали ҳеч кимни кизиктирмайдиган бемор сифатида азоб чекар эканман, болалигимда шафқат нима эканлигини билмаганим, дийдам қаттиқлиги, бор-йўқ меҳрини менга бағишлаган онамга бағритошлиқ қилганим учун тақдир мени жазолаётган бўлса керак, деб ўйлаб қоламан.

Баҳор келиб, кунлар исиб кетиши билан онам айтганидек “яна ютиб чиқдим”. Қайта тирилдим, тўлишдим, кучга кирдим. Аввалги ҳаётимдан ниҳоятда озор топган жуссам, Аркашон ҳали қишлоқлик пайтида, уни ўраб турган, ёғин-сочин кам ёғадиган арчагул ва қарағайлардан иборат ўрмонзор муҳитида ўзини тутиб олди ва тез ўса бошлади. Ўшанда мен онамдан келажагим масаласида хотиржам бўлишим мумкинлигини, бизнинг йилдан-йилга тобора ортиб бораётган каттагина мулкимиз борлигини билиб олгандим. Мен хотиржам эдим; бунинг устига ҳарбий хизмат ҳам мени четлаб ўтажаги аниқ эди, ўқитувчиларимни ҳам ҳайратга соларли даражада сўзамол эдим. Онам ҳуқуқ билан шуғулланишимни истарди, агар ўзимни сира толиқтирмай, сиёсатга берилиб кетмасам, албатта, осонлик билан машҳур адвокат бўла олишимга шубҳа қилмасди... Онам гапдан тўхтамас, тузиб қўйган режалари ҳақида берилиб сўзлар, мен бўлсам норози киёфада ковоғимни уйганимча, дераза ойнасидан кўзимни олмай, унга кулоқ солардим.

Мен қизларга илакиша бошладим. Онам бу ишимга ҳадиксирабгина рози бўлганди. Кейинчалик диний ақидалар нуктаи назаридан бундай шўхликларнинг қанчалар гуноҳлигини сизларнинг уйингизда яшаб юрганимда билдим. Онам учун эса соғлиғимга зарар етмаса бўлгани эди. Саргузаштларимнинг беозорли-

гига ишонч ҳосил қилгач, у кечкурунлари уйни тарқ этишларимга қаршилиқ қилмай қўйди, фақат тун ярмигача албатта қайтиб келишимни тайинларди. Қўрма, ўша даврларда бошимдан ўтказган ишқий саргузаштларимни сенга сўзлаб бермоқчи эмасман. Сенга бундай нарсалар сира ёқмаслигини яхши биламан. Қолаверса, арзигулик гап ҳам бўлган эмас. Лекин бундай юришлар анчагина қимматга тушиб, менга яхшигина азият етказгани ҳам рост! Мен ёш бўла туриб ёқимтой эмаслигимдан хафа бўлардим. Назаримда жуда ҳам бадбашара эмасдим. Одамлар айтмоқчи, истараси иссиқман: Женевьева менга жуда ўхшаб кетади, у ёшлигида ниҳоятда чиройли эди. Бироқ мен эрта қарийдиган одамлар тоифасидан эдим: тажанг, ранги сўниқ ўспиринга ким ҳам қарарди? Турқи-тароватимнинг ўзиёқ одамларни мендан совутиб қўярди. Буни англаганим сайин асабийлаша бошлардим. Кийинишга, бўйинбоғ танлаш ва уни боғлашга укувим йўқ эди. Ташвишларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, чинакамига хурсанд бўлиш, ғуборсиз кула олиш ҳеч қачон қўлимдан келмаган. Бирон-бир қувноқ даврага қўшилишим мумкинлигини эса тасаввур ҳам қилиб бўлмасди. Негаки, мен ҳамма нарсага заҳар соладиганлар тоифасига кирардим. Бунинг устига ўта таъсирчан эдим ва арзимаган енгил ҳазилни ҳам ҳазм қилиб кетолмасдим. Ўзим эса, аксинча, билмаган ва истамаган ҳолда, юракка ботадиган оғир ҳазиллар қилардим. Бундай ҳазилларни одамлар ҳеч қачон осонгина унутиб юбормайдилар. Одамлардаги жисмоний етишмовчилик ёки камчилиқни кўриб индамай туролмасдим ва уларни очикчасига мазах қилардим. Мағрурлигим туфайли аёллардан устунлиқ қилишга, улар билан насиҳатомуз оҳангда сўзлашишга ҳаракат қилардим. Аёллар эса бундай муомаладан нафратланадилар. Уларнинг кийинишларига ялтоқларча баҳо бериш қўлимдан келмасди. Муомалам ёқмаётганини қанчалиқ ҳис қилганим сайин, қалбимдаги алам-нафратни шунчалиқ кўз-кўз қилаверардим. Шу тариқа ўзимни ҳаёт қувончларидан маҳрум қилиб борардим. Барибир ҳеч ким мени ёқтирмайди, деган қатъий қарорга келгандим.

Ҳақмидим ёки ноҳақмидим, билмайман. Шу аҳволга тушиб қолишимга онам ҳам сабабчи бўлган, деб ўйлардим. У мени болалигимда ҳаддан зиёд эркалатгани, асраб-авайлагани, нозик-ниҳол қилиб ўстиргани туфайли бахтсиз бўлиб қолганман, деган фикрда эдим. Уни менга ортиқ меҳр-муҳаббат қўйганликда айблаб, кўпол муомалада бўлардим, ундан бошқа ҳеч кимдан меҳр-муҳаббат кўрмасдим.

Яна шу мавзуга қайтганим учун мени афв эт. Бироқ онамни эсласам, менга буткул бефарқ эканлигини, ёлғизлигимни тан олишга, чидашга куч топгандек бўламан. Сиймоси қалбимда мангуга муҳрланиб қолган волидаи муҳтарамам, унга етказган азобларим учун ҳаёт мендан қасос олаётганини кўрса, қаттиқ изтиробга тушган бўларди.

Ҳа, мен бағритош эдим: осма чироқ билан ёритилган уйнинг кичкина меҳмонхонасида онамнинг тортиниб бераётган саволларига, “ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб берар, ёки ҳеч қандай баҳонасиз ва тушунтиришларсиз кўполлик билан ўша жойни тарк этардим.

Онам нима сабабдан тутақаётганимни билолмас, лекин барча инжиқликларимга сабр-тоқат қиларди. “Бу хасталиқдан, асабларингни ёзиб олишинг керак, – дер эди у юмшоқлик билан. – Мен саводсиз бир аёлман, сени тушунишим мушкул, албатта. Сендек йигит учун мендек қариб-қартайган аёлнинг яхши ҳамсуҳбат бўлолмаслигини тушунаман...” Бир вақтлар ўта тежамкор, деярли хасис онам, сўраганимдан ортиқ пул берадиган, ортиқча харажатларга ундайдиган бўлиб қолганди. У менга Бордодан тақмасам ҳам ғаройиб бўйинбоғлар олиб келарди.

Мен биз борди-келди қиладиган кўшниларимизнинг қизига хушомад қила бошладим. Қиз менга ёқмасди. У Аркашонга қишда даволаниш учун келарди. Онам мени касал юктириб олади ва гуноҳ иш қилиб қўйиб, беихтиёр ўзини боғлаб қўяди, деб жуда кўрқарди. Ўшанда мана шундай беъмани ўй билан кунларимни беҳуда елга совурганимдан пушаймонман.

Бир йилдан кейин биз Бордога қайтдик. Турар жойи-

миз ўзгарганди. Онам аслзодалар яшайдиган даҳадан уй сотиб олган ва буни атайлаб мендан сир тутганди. Уй хизматчиси эшикни очганида ҳайратдан қотиб қолдим. Биринчи қават менга мўлжалланган эди. Ҳамма нарса яп-янгидек эди. Бу дабдаба менга ёқиб тушган бўлса-да, ортиқча сарф-харажатлардан норозилигимни айтдим.

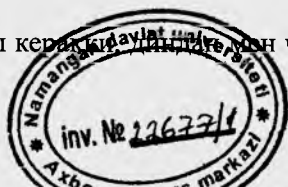
Шунда онам расмий равишда ҳисоб-китоб қоғозларини менга узатди, айтмоқчи ҳеч ким уни бунга мажбур қилолмасди, негаки мулкнинг асосий қисми унинг сепи ҳисобланарди. Ўрмондан тушаётган маблағни ҳисобга олмаганда, эллик минг франк даромад ўша пайтда, айниқса қишлоқ жойда, “яхшигина” давлат ҳисобланарди ва ўрнимда бошқа одам бўлганида келажакни ўйлаб шаҳарнинг оқсуяклари даражасига кўтарилиш учун ундан фойдаланган бўларди. Мен яхшигина шуҳратпараст эдим. Ҳуқуқ факультетидаги ўртоқларимга адоват кўзи билан қарардим ва буни яшира олмасдим.

Улар оқсуяк оилаларнинг фарзандлари бўлиб, таълим-тарбияни иезуит руҳонийларидан олган эдилар. Мен эса оддий лицейда таҳсил кўрган оддий чўпоннинг невараси эдим. Ақл бобида ўзимни улардан устун ҳисобласам-да, ўзларини тута билишларига жуда-жуда ҳасад қилардим. Бировдан нафратлансанг ва айни пайтда унга ҳасад қилсанг, ҳаётингга захар солганинг ана шу бўлади. Ҳа, уларга ҳасад қилардим ва улардан нафратланардим: уларнинг кеккайишлари эса (балки менга шундай туюлгандир) ғазабимни янада оширарди. Шунчалар бадфеъл эдимки, уларга яқинроқ бўлиш, улар билан дўст тутиниш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганман. Аксинча, аста-секин уларнинг рақиблари томонига ўтиб қолган эдим. Иккимизнинг ўзаро душман бўлиб қолишимизга сабабчи бўлган мендаги динга бўлган нафрат 1879 – 1880 йилларда, еттинчи моддага овоз бериш пайтида, машҳур қонунлар ва иезуитлар қувғин қилинган йиллари, ҳуқуқ факультетида ўқиб юрганимда бошланган эди. Динга бундай муносабатда бўлишимдан сен узоқ йиллар мобайнида азоб чекиб келдинг.

Ўша пайтгача мен дин масаласига бефарқ қараб келгандим. Онам бу ҳақда гап очса: “Менинг кўнглим хотиржам. Жаннатга биздек бандалар тушмаса, ким тушади”, – дея чекланиб қўя қоларди. У мени чўқинтирган эди. Лицейда биринчи бор диний маросимда иштирок этишим менга ўта зерикарли расмиятчилик бўлиб туюлганди ва бу ҳақда менда хирагина хотира сақланиб қолган. Иккинчи марта бундай маросимда қатнашмаганман. Дин масалаларида ғирт оми эдим. Болалигимда кўчадаги рухонийларни кийимини ўзгартириб олган афсонавий мавжудотларга, ниқоб кийиб олган масхарабозларга қиёс қилардим. Диний масалалар устида сира бош қотирмаганман. Уларга мурожаат қилишга тўғри келиб қолганда ҳам, фақат сиёсий нуқтаи назардан ёндошганмаъ ҳолос.

Мен Вольтер қаҳвахонасида талабалар тўғарагини ташкил қилдим ва у ерда нутқ сўзлашни машқ қила бошладим. Юзма-юз суҳбатларда тортинчоқ эдим, лекин кўпчилик олдида нутқ сўзласам, бошқача бўлиб кетардим. Менинг ўз тарафдорларим бўлиб, уларга бошлиқ саналишим менга ёқарди. Бироқ, улардан ҳам нафратланардим. Ҳаёт ҳақида, келажакдаги орзулари ҳақида мискин фикрларини содда тилда баён қилганларида, улар билан ҳамфикр эканимни ич-ичимдан тан олишга мажбур бўлардим ва бундан бешбаттар ғазабим ошарди. Улар деганим майда амалдорларнинг, бир вақтлар бадавлат бўлган, эндиликда камбағаллашиб қолган оилаларнинг фарзандлари бўлиб, ақлли, шуҳратпараст, айти пайтда бировни кўролмаслик, ҳамма нарсага нафрат кўзи билан қараш касалига мубтало эдилар. Хушомад қилишларига қарамай мени ёқтиришмасди. Баъзи-баъзида берадиган зиёфатларимни улар катта тантанадек қабул қилишар ва узоқ вақтгача бу ҳақда гапириб юришарди. Лекин мухлисларимнинг қилиқлари кўнглимга ура бошлади. Мен ўзимни уларнинг қалбини жароҳатлайдиган ва бир умрга эсларидан чиқармайдиган кесатик сўзлардан тия олмайдиган бўлиб қолгандим.

Шуни ҳам айтиш керакки, унинг мен чинакамига

нафратланардим. Ижтимоий адолат ўрнатишга бўлган интилиш ҳам менга бир қадар тинчлик бермаётган эди. Онамни қора нон ва гўжа тановул қилиб, тирикчилик қиладиган корандаларимиз яшайдиган сомон сувокли уйларни бузиб ташлашга мажбур қилдим. Умримда биринчи марта онам менга қарши чиқишга уриниб кўрди: “Бир кун келиб сендан миннатдор бўладилар, деб ўйлайсанми?...”

Лекин қилган ишим шу бўлди, холос. Ерга, бойликка нисбатан бўлган ҳирс рақибларимнинг ва менинг умумий хислатимиз эди. Буни тан олмай иложим йўқ. Жамиятимиз мулкдорлардан ва қашшоқлардан иборат. Ҳар доим мулкдорлар тарафида бўлажагим аниқ эди. Назаримда, мени менсимаётган, лекин қўл чўзсам ҳеч қачон қайтармайдиган диндор ёшларнинг ҳеч бириникидан давлатим кам эмасди. Айтмоқчи, жамоат йиғинларида ўнглор орасида ҳам, сўллар орасида ҳам менинг 2000 гектар ўрмон ва узумзорларимни юзимга соладиганлар топиларди.

Эзмалигим учун мени афв эт. Менингдек кўнгли ярим йигитнинг сен билан учрашувини, қолаверса, муҳаббатимизни ана шу икир-чикирларсиз тушунмаган бўлардинг. Онасининг этагини тутиб юрган деҳқон ўғлининг Фондодеж хонимга уйланишини ақлга сиғдириб бўладими?!

Учинчи боб

Қоронғи тушди, энди ёзолмайман. Бунинг устига пастдан ғўнғир-ғўнғир товушлар эшитиляпти. Сизларнинг паст овозда сўзлашишларингга қулоқ тутиш ёзишдан завқлироқ бўлиб келган. Бир вақтлар ана шу хонадан туриб суҳбатларингиздан бемалол баҳраманд бўлардим. Лекин энди эҳтиёткор бўлиб қолгансизлар, фақат шивирлаб гапирасизлар. Яқинда менга: “Қулоғинг оғирлашиб қолибди...” — деган эдинг. Йўқ, йўқ, мен қар эмасман: поезднинг узоқдан келаётган овозини аниқ эшитаман. Сизлар атайлаб шивирлаб

гаплашяпсизлар. Қизик, мендан нималарни яширар экансизлар? Ишлар чатокмикан? Ана ҳаммаси тилини осилтириб атрофингда ўтирибди: винофуруш катта куёв, танбал кичик куёв, банкнинг саррофлик бўлими хизматчиси, ўғлимиз Губерт... Айтмоқчи, йигирма фоиз фойда тўловчи бу боланинг ихтиёрида бир дунё пул бор.

Менга осилманглар: қўлимдан ҳеч нарсани чиқармайман; бу оқшом менга Губертнинг икки қизи жиҳозлари йўқлиги учун тўйларидан буён қайната-қайналарининг уйида яшаётганини, чордоқда қалашиб ётган жиҳозларни уларга бериб турсак бирор еримиз камайиб қолмаслигини уқдирмоқчи бўласан. Ҳатто нималардир деб шивирлаётганингни ҳам сезаяпман: “Қизлар биздан хафа, улар энди бу ерга қадам босмайдилар, набираларимдан ажралиб қолдим!” – дея ўксиняпсан.

Кеча оқшом алаҳсираб ёзганларимни қайта ўқияпман. Нега қаҳр-ғазабга бу қадар берилиб кетибман? Ёзаётганим хат эмас, кўпроқ кундаликни эслатади... Ё ҳаммасини ўчириб, қайтадан ёзсаммикан?! Иложи йўқ: вақт мени шоширяпти. Ёзилган нарса шундайлигича қолсин. Майли, бугун бутун сир-асроримдан огоҳ бўл. Қолаверса, асосий мақсадим – қалбимнинг энг теран ерларига сени назар ташлашга мажбур қилиш. Ўтгиз йилдирки, назарингда мен минг франклик қоғоз пулларни ясовчи машинаман, лекин бу машина баъзида ёмон ишлайди, шунда уни яхшилаб силкитмоқ керак. Негаки, ҳозирча унинг ичида яшириб қўйилган пулларни ҳовучлаб-ҳовучлаб олишнинг иложи йўқ.

Яна қаҳр-ғазабга берилиб кетяпман. Бу нафрат қардан пайдо бўлганди?! Ўша машъум кечани, биринчи учрашувимизни эсингга солмоқчиман.

83-йилнинг августида онам икковимиз Люшонда эдик. “Сакарон” меҳмонхонаси юмшоқ жиҳозлар, ёстиқлар, ичига сомон тиқилган ўриндикларга тўла эди. Орадан шунча йил ўтган бўлса ҳам, Этиньи хиёбонидаги арғувон гулларининг хиди димогимда қолган. Эрталаблари йўлдан ўтиб бораётган эшакларнинг

майда қадам товуши, кўнғирокчаларнинг ва қамчиларнинг овозлари мени уйқудан уйғотарди. Тоғ суви кўчаларда жилға бўлиб оқарди. Чакана савдо қилувчилар сутга қорилиб ёпилган нон ва тешиккулчалар сотишарди. Йўл бошловчилар ва сайёҳларнинг отда тўп-тўп бўлиб тоғ сайрига жўнашларини кузатардим.

Фондодежлар оиласи иккинчи қаватни – қирол Леопольднинг хоналарини банд қилишганди. “Улар пулни кўкка совуришяпти!” – дерди онам. Айни пайтда Фондодежлар бадалларидаги қарзларни тўлашга асло шошилмасдилар (улар ўз молларини сақлаш учун, денгиз соҳилида бизга қарашли бўлган катта омборларни ижарага олган эдилар).

Биз меҳмонлар учун қўйилган стол атрофида овқатланардик. Лекин сизлар – Фондодежлар учун овқат алоҳида тортилар эди. Дераза ёнидаги думалоқ столни, бошига каҳрабо қадалган қора тўр рўмол ўраган, тўладан келган бувингни яхши эслайман. Оғзининг бичими катта бўлгани учун менга кулимсираб қараётгандек кўринарди. Юзлари шишинқираган, ранги захил ва крахмалланган либосларга ўралиб олган роҳиба унга хизмат қиларди. Онанг... қанчалар гўзал эди у! Нобуд бўлган икки фарзандининг азаси ҳамон давом этаётгани сабабли қора кийиб юрарди. Аввалига сендан эмас, ундан кўпроқ завқ олиб юрдим. Унинг оппоқ бўйни, билаклари ва қўллари мени ҳаяжонга соларди. Онанг ҳеч қандай тақинчоқ тақмасди. Мен стендалча саргузаштларни хаёл қилар ва оқшомга қадар қандай қилиб унга бирон-бир сўз айтиш ёки хат қистириш ҳақида бош қотирар эдим. Сени эса деярли пайқамасдим. Негаки, ёш қизлар мени қизиқтирмайди, деб ўйлардим. Бунинг устига сен ҳеч кимни назар-писанд қилмасдинг ва ҳаммадан нафратланардинг.

Бир куни қиморхонадан қайтаётиб, Фондодеж хоним билан онамнинг суҳбати устидан чиқиб колдим. У яхши тарбия кўрган оқсуяк оиланинг вакилига хос илтифотли, камсукум товушда гапирар, онам эса бир парда баланд сўзламоқда эди. Унинг назарида Фондодежлар қарзини вақтида тўламаётган қарздорлар

эдилар. Дехқон фарзанди, ер сохибаси бўлган онам савдо-сотик ишларига ва мудом хавф остида бўлган савдогарларнинг мол-мулкларига ишонмас эди. Онам: “Албатта, мен жаноб Фондодежнинг имзоларига ишонман, бироқ...” – дейиши билан унинг сўзларини бўлдим.

Биринчи марта иш юзасидан бораётган гапга аралашаётган эдим. Фондодеж хоним сўраётган тўлов муддатини белгиладим. Ана шу воқеадан кейин дехқонларга хос бўлган ички бир ҳиссиёт онамни алдамаганлиги ҳақида кўп бора ўйлаганман. Ўшанда оиланг менга анчагина қимматга тушганди. Мени ямлаб ютиб юборишларига йўл қўйганимда, ўғлинг, қизинг, набира куёвинг бойлигимни аллақачон чангга қориб ташлаб, тижорат ишларига сарфлаб юборишган бўлишарди. Тижорат эмиш! Биринчи қаватда жойлашган идора, телефон, ёзув машинкаси... Ана шу камтарона жиҳозлар муҳитида юз минглаб пул учиб кетди. Дарвоқе, чалғиб кетибман... Биз – 1883 йилда, Баньер-де-Люшондамиз.

Бу бадавлат оила энди менга кулиб қарайдиган бўлиб қолганди. Бувинг қар бўлганлиги сабабли гапиришдан тўхтамасди. Овқатдан кейин онанг билан бир-икки оғиз сўзлашишнинг иложи топилди. Бироқ суҳбатдан тез зерикиб, у тўғрисида ўйлаб юрган орзуларим пучга чиқди. Унинг гапларида маъно йўқ эди. Бундан аччиғинг чиқмасин. У тўрт девор ичида кунини ўтказганлигидан сўз бойлиги шу қадар қашшоқ эдики, уч дақиқа ўтар-ўтмас суҳбатни тўхтатишга мажбур бўлдим.

Онангдан кўнглим совигач, эътиборимни сенга қаратдим. Нима учун ҳеч ким суҳбат қуришларимизга монелик қилмаётгани ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабман. Фондодежларнинг назарида бадавлат қайликқа айлангандим. Нилуфарлар водийсига қилган сайримиз эсимда. Бувинг роҳиба билан тўрт ғилдиракли араванинг орқа томонида, биз иккимиз эса, олд томонда ўтирар эдик. Люшонда ёлланма аравалар кўп, аммо Фондодежлар у ерга ўз араваларини чакиртирган эдилар. Атрофда ғуж-ғуж пашша ўйнар, отлар йўрғаламай

қадам ташлаб боришарди. Бувинг Этиньи хиёбонидан сотиб олган, қора буқага ханжар санчаётган матодорнинг расми туширилган елпиғич билан ўзини елпирди. Иссиқ бўлишига қарамай узун оқ кўлқопда эдинг. Эгнингдаги уст-бошинг, пошнаси баланд оёқ кийиминггача оппоқ эди. “Акаларимнинг ўлимидан кейин оқ кийиб юришга қасам ичганман!” – деган эдинг менга. Бу нимани англатишини билмас эдим. Оиланг аъзолари қачонлардан бери шунақанги ғалатироқ қасам ичишларга мойил эканликларини кейинроқ билиб олгандим. Ўшанда бу нарсаларнинг ҳаммаси менга сирли туюларди. Менда ўзига хос таассурот қолдирганингни қандай тушунтирсам экан сенга? Кутилмаганда мендан нафратланмаслигингни, ҳаттоки, мени бир оз ёқтиришингни сезиб қолгандим. “Ўғил боланинг ҳам киприклари шунақа узун бўладими?” – дегандинг менга ўшанда. Ўша окшом ҳаётимдаги энг муҳим саналардан бири бўлиб қолди.

Ҳаётга замонавий қарашимни сендан сир тутардим. Ана шу сайр пайтида араванинг юкини енгиллатиш мақсадида иккимиз ерга тушдик, бувинг ва роҳиба ибодатга тутинишди. Йиллар мобайнида ушбу маросимга кўниқиб кетган аравакаш ибодат давомида “омин” деб турди. Сен эса менга қараб кулимсирадинг. Сукутда эдим. Якшанба кунлари сизларни кундузги ибодатга кузатиб қўйиш менга малол келмасди. Бу маросимга нисбатан кўнглимда ҳеч қандай куфрона фикр йўқ эди, ўзимни сизларнинг тоифангизга мансуб ҳисоблар ва бундан фахрланардим. Шу билан бирга диний ақидаларга бўлган қатъий муносабатингизни табиий ҳол деб тушунардим.

Ибодатлар чоғида менга яширинча кўз ташлаб кўярдинг. Менинг ҳам кимгадир ёқишим, кимдир томонидан севилишим мумкинлиги вужудимни жунбишга келтирмоқда эди. Нафақат севиб қолганимга, балки севилиб қолганимга ҳам ишончим комил эди. Мен учун муҳими шу эди. Ўзимга сенинг кўзинг билан назар солиб, қалбингда ойнадек акс этаётган сийратим унчалар ёқимсиз эмаслигига ишонаётгандим. Кўнглимда

ёқимли бир ҳаловат пайдо бўлган, ўзимни кун сайин бахтлироқ ҳис қилиб бораётгандек эдим. Қарашларинг қалбимдаги музларни эритиб юборган, ҳиссиётларим булоқдек жўш урмоқда эди. Муҳаббатнинг энг оддий белгилари: астагина кўл сиқиб қўйиш, китоб саҳифалари орасига яшириб қўйилган гул япроқлари – буларнинг ҳаммаси мен учун янги, ҳаммаси мени қувонтирарди.

Лекин онам қувончимга шерик эмас эди. У менинг эндигина шаклланаётган ва мен амалга ошмайди, деб ўйлаётган орзуимга қарши эди. Унинг завқ-шавқимга шерик бўлмаётгани мени гўр азобига соларди. “Бу одамларнинг сени тузоққа илинтирмоқчи бўлаётганларини наҳотки кўрмаётган бўлсанг?” – дея ташвишланар, бироқ бу билан муҳаббатимни, қувончларимни оёқ ости қилаётганини хаёлига келтирмасди. У қанчалар норози бўлмасин, мени севиб қолган, менга турмушга чиқмоқчи бўлган ягона қиз борлигига қаттиқ ишонардим. Чунки шунчалар таниқли, шунчалар қудратли эдингизки, икки ёшнинг муҳаббатидан бирон-бир фойда чиқиб қолишидан умидвор бўлиш сизларга ярашмасди.

Онам йирик банклардаги танишларидан керакли маълумотларни йиға бошлади. Улар Фондодежлар хонадонининг сармояларидан фойдаланаётганларини тан олган кунлари мен тантана қилдим. Шунда ҳам онам ўз фикридан қайтмади. “Уларнинг даромадлари жуда зўр, лекин қадам олишлари катта, – деди у гап орасида киноя билан, – ҳамма нарса ошхона-ю, зарҳал кийимларга сарф бўлади. Улар топганларини йиғиш ўрнига ўзларини кўз-кўз қилишни афзал кўрадилар”.

Банкларнинг маълумотлари мени янада хотиржам қилди. Сизларнинг менга хайрихоҳлигингиз маълум эди: оила аъзоларинг ёқтириб қолганидан менга қулиб қарашаётган экан. Ўшанда менга бирдан ҳаммага ёқа олишим табиийдек кўринди. Улар казино хиёбонларида сен билан мени ёлғиз қолдиришарди. Ҳаётининг муқаддимасида инсонга озгинагина бахт насиб қилгудек бўлса, нима учун ғойибдан бир овоз уни бун-

дан огоҳ қилмайди?! “Қанчалар узок яшамагин, ана шу бир неча соатлик шодликдан бўлак қувончни ҳеч қачон топмайсан. Ана шу соатларда охиригача ҳузур қилиб ол. Биринчи булок, охиргиси ҳамдир. Ташналигингни бир умрга қондириб ол: ундан яна сув ичиш насиб этмайди”.

Мен бу ширин дақиқаларни умримнинг илк лаззатли дебочаси деб билганман ва сукутга чўмган дарахтлар остида ўтказган оқшомларимизнинг қандай кечганига етарли эътибор бермаганман. Аммо сенга нотаниш бўлган сарҳадларни кўрганман. Эсингдами, ўша қоронғи оқшом ортида, буралиб-буралиб юқорига қараб кетган йўлакнинг четидаги курсида ўтирар эдик. Бирданига йиғлаб юбординг. Хўл бўлган ёнокларингнинг ҳиди ҳамон димоғимда. Мен бу энтиқиш ва хўрсинишларингни бахтнинг қувончли кўз ёшлари деб англадим... Ёш бўлганлигим учун уларни ўзгача изоҳлашга қодир эмас эдим. Сенинг: “Ҳечқиси йўқ, сизнинг ёнингизда эканлигимдан шундай бўляпти...” – деганинг ҳам мени хотиржамлик боғига етаклаганди.

Сен алдамаётган эдинг, мунофик. Кўз ёшларингга ишондим, сен мен билан бирга эканингдан, айнан мен билан биргалигинг учун кўз ёш тўкаётгандинг. Унинг номини эса бир неча ойдан кейин, мен кундалик ёзиб ўтирган мана шу хонада айтгансан. Энди шу совук хонада ажалимни кутиб ётибман. Оила аъзоларим эса меросни бўлиб олиш учун ўлимимни кутишяпти.

Ҳозир Сюпербанъернинг айланма хиёбонларида юзимни хушбичим кўкрагингга босиб, севинчдан кўз ёш тўкаётган сен ҳуриликнинг бўйинларингни ҳидлаганимни эслаяпман. Хўл кўкатлар ва ялпиз ҳиди анқиб турган Пиренея тоғларидаги нам ва илиқ оқшом сенинг исингни олгандек эди. Пастдаги фавворалар майдонини мусиқа дўкони олдидаги дарахтларни ранго-ранг чироклар ёритиб турар, меҳмон инглиз ўзини ёруққа ураётган тунги капалакларни узун тўр ёрдамида тутиш билан овора эди. “Рўмолчангизни бериб туриг...”, – дединг менга. Кўз ёшларингни артдим-да, дастрўмолимни ич чўнтагимга солдим.

Бутунлай бошқа бир одамга айланиб колганимнинг исботи учун шуларнинг ўзини айтиш кифоя. Ҳатто юзимда ўзгача тароват пайдо бўлганди, буни аёлларнинг қарашларидан англадим. Ўша оқшомдан кейин менда ҳеч бир шубҳа уйғонмади. Бундан ташқари, сенга шодлик бахш этган, менга суяниб бирга сайр этган қанча оқшомлар бўлди. Мен тез юрардим, сен менга етиб юролмасдан чарчаб қолардинг.

Уйингдагилар сени менга атайлаб тиқиштиришаётганини ҳаёлимга ҳам келтирмаганман ва ана шу ишончга хиёнат қилишга бир марта бўлса ҳам уришиб кўрмаганман.

Хуллас, ўша кун, Нилуфарлар водийсидаги йўл устида аравадан тушганимизда бошқача одам эдим. Буни мен қирқ йилдан кейин тан олишга ботиняпман. Ёзганларимни ўқиб мени мазах қилмассан.

Ирмоқлар жилдираб оқарди, мен ялпиз барглари эзгилаб борар, тоғ этакларига қоронғи туша бошлаган, лекин тепаликлар ҳали ёруғ эди... Ўзга бир олам бизга соя солаётгандек эди, мен буни ич-ичимдан ҳис қилаётгандим.

Бу ҳолат бир лаҳзагина давом этди. Кейинроқ ҳам шунга ўхшаш ҳолат яна бир неча марта такрорланди. Шу ҳиссиётлар сабаб бу лаҳзалар унутилмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам, дин мавзусидаги узоқдан-узоқ баҳсларимизда бу хотирани четлаб ўтишга мажбур бўлганман, буни тан олишим керак. Лекин бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз.

Қандай унаштирилганимизни эслаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Оқшомларнинг бирида биз келин ва куёвга айланиб қолдик ва бу нарса менинг хоҳишимсиз амалга ошди. Сенга ипсиз боғланиб қолгандим, паришон ҳолатда эдим. Буларни эслаш бефойда. Бироқ шундай даҳшатли бир нарса борки, у ҳақда тўхтаб ўтишга мажбурман.

Сен ўша заҳотиёқ талабларингдан бирини олдимга кўйгандинг. “Аҳиллик ва ҳамжиҳатлик бўлиши учун” онам билан бир уйда яшашни истамасдинг. Ота-онанг ва ҳатто ўзинг ҳам унаштиришни ана шу шартсиз амалга оширмасликка қарор қилгандинглар.

Орадан шунча йиллар ўтган бўлса-да, меҳмонхонадаги ўша дим хонани, Этиъни хиёбонларига қараб очиладиган ўша деразани ҳамон эслайман! Ёпик дераза ортидан сап-сарик чанг кўзга ташланар, қамчи товушлари, қўнғироқчаларнинг овози, аллақандай халқ қўшиғининг янграши эшитиларди. Бош оғриғига дучор бўлган онам камзул ва юбкада диван устида ётарди (у ҳеч қачон халат нима эканлигини билмаган). Бизга биринчи қаватдаги хоналарни бермоқчи ва ўзи тўртинчи қаватдаги биргина хонада яшашини айтаётганида, бундан фойдаланиб қолмоқчи бўлдим:

“Қулоқ солинг, ойи. Изанинг фикрича...”. Гапиратиб мен унинг ажин босган юзига ўғринча назар ташладим, у қийшиқ бармоқлари билан камзулининг ёқасини эзғилаб ўтирарди. Агар қаршилиқ кўрсатганида, мен ҳам нимага ёпишиб олишни билардим, лекин онамнинг босиқлиги ғазабимнинг қайнаб кетишига йўл қўймади.

Онам хайратда қолганини ва ҳатто буни кутмаганлигини ошкор қолмасликка тиришди. Ниҳоят у, бизнинг алоҳида яшашимизни олдиндан билгандек, хотиржам оҳангда деди:

– Деярли бутун йил давомида мен Ориньида яшайман. Бу бизнинг энг файзли фермаларимиздан бири. Сизларга эса Калезни қолдираман. Ориньида ўзимга уйча қурдираман: уч хонали кифоя қилса керак. Қанчалик арзон тушмасин, бу харажат қўнғилсиз иш, чунки бир йилгача борманми-йўқми, худо биледи. Бироқ кейинчалик сен бу уйдан ёввойи кабутар ови учун фойдаланарсан. У ерда октябрь ойида яшашнинг гашти бошқача. Сен овни ёқтирмайсан, лекин болаларинг унга қизиқиб қолишлари мумкин.

Менинг оқибатсизлигим қанчалар аччиқ бўлса, онамнинг муҳаббати шунчалар чексиз эди. Ҳар қанча оёқ ости қилиб топтамай, бу муқаддас меҳр булоғи қуримас, балки ўзига йўл топиб, оқишда давом ётарди. Лекин ўша куни кечқурун:

– Онангизга нима қилибди, товлари йўқми? – деб сўраганинг эсимда.

Эртасига онам оёкка турди. Катта кизи ва куёви билан Бордодан отанг келиб қолди. Ҳамма нарсадан хабардор эдилар. Улар тортинмасдан менга бошдан-оёк разм солишди. “Уни эл-юртга кўрсатиб бўларми-кан?”... Онасини-ку, гапирмаса ҳам бўлади...” – деганлари баралла қулоғимга чалинди. Опанг Мария Луизадан таажжубланганимни сира унута олмайман. Сизлар уни Маринетта деб чақирардинглар. Озгин, бўйни узун, сочлари куюк, кўзлари болаларникига ўхшаш бўлган бу қиз сендан бир ёш катта бўлишига қарамасдан ёш кўринарди. Отанг уни қари барон Филипога турмушга берган эди. Бу одам мени даҳшатга соларди. Лекин марҳум баронни энг толесиз одамларнинг бири сифатида эслайман. Дилбар рафиқасининг кўзига ёш кўриниш учун бу бечора қанчалар азоб чекди! Тор пиджаги, крахмалланган кенг, тик ёқа осилиб ётган лунжларини ва кўкрагини сиқиб, бўғиб турар, бўялган мўйлови ва чекка сочлари унинг юзини янада захилроқ кўрсатарди. У суҳбатдошларининг сўзларини истар-истамас эшитар, доим кўзгу қидирарди, топганида эса унга ўзини солишдан чарчамасди. Бу бизнинг кулгимизни қистатарди. Бечоранинг тишлари ясама бўлганлигидан кулолмас, гўёки лаблари бир умрга тикиб ташланган эди. У бошининг орқасидаги эчки соқолига ўхшаш бир тутам сочини тўзғитмаслик учун шляпасини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан киярди.

Унинг тенгдоши бўлган отанг эса соқоли оқариб, қориндор, тепакал бўлишига қарамасдан аёлларга ёқар, ҳар қандай иш юзасидан ширин муомалада бўла олар, ҳатто кўнгилларни овлашга уста эди. Аммо онамга унинг тиши ўтмади. Менинг бағритошлик қилганим уни янада эҳтиёткорроқ қилиб қўйганди чоғи. Никоҳ шартномасининг ҳар бир банди учун онам олди-сотди ёки ижара ҳақида шартнома тузаётгандек роса тортишди. Ўзимни онам кўяётган талаблардан норозидек тутсам-да, манфаатларимнинг ишончли қўлларда эканлигидан пинҳона қувонардим. Онам саёқ, пиёниста одамга қиз бераётгандек эр-хотиннинг мулки алоҳида-алоҳида бўлишини талаб қилди. Худо-

га шукурки, шу сабабдан ҳозирга қадар бойман ва сизларга деярли тобе эмасман.

Оиланг бу талабларга эътироз билдирмади. Демак, мен хотиржам ухласам ҳам бўларди. Негаки, уларга бойлигим эмас, қизларининг бахти керак, деб ўйлагандим.

Рента ҳақида онам эшитишни ҳам истамади: у сепингни нақд пул ёки мулк билан тўлашни талаб қилди. Улар менга катта қизларини сариқ чақа эвазига олган барон Филипони рўкач қиляптилар, деганди онам менга. Бунга сира ишонмайман! Улар ниманидир ютган бўлишлари керак! Бироқ бизнинг йўриғимиз бошқа: улар мени бизга қариндош бўлгани учун эсини еб қўяди, деб ўйлашган шекилли... Тушларини сувга айтишин!

Биз ошиқ-маъшуклар бу тортишувлардан четда эдик. Фаҳмлашимча, мен онамга қанчалар ишонсам, сен ҳам отангининг фаросатига шунчалар суянгансан. Қолаверса, иккимиз ҳам пулга ўч эканлигимизни ўшанда билмагандирмиз...

Йўқ, мен ноҳақман. Сен пулни болаларинг туфайли яхши кўрасан. Уларни бадавлат қилиш учун ҳатто мени ўлдиришга тайёрсан: оғзингдаги ошни-ку, индамай уларга тутишинг аниқ!

Мен эса пулни яхши кўраман, буни тан олишим керак, пулим борки, хотиржамман. Бадавлат эканман, сизлар менга қарши чиқолмайсизлар. Сен: “Озгина пул етади”, - дейсан. Қаттиқ адашяпсан! Пулинг бор экан, ҳамма атрофингда парвона, ҳеч вақосиз қолишинг билан четга улоқтирадилар. Хоҳ деҳқон, хоҳ шаҳар хонадонида бўлсин, бойлигидан айрилган қарияларга бўлган бундай кинғир муносабатларни кўп кўрганман.

Шунинг учун ҳам мен камбағал бўлиб қолишдан кўрқаман. Бугун муқаддас жума куни: кечки ибодат вақти ўтиб кетди: қўнғироқлар чалинмади.

Оиланинг барча эркаклари автомобилда келишадди. Овқатлангани пастга тушаман. Жамоат жам бўлиб ўтиришларини кўрмоқчиман. Бундай пайтда ўзимни кучли ҳис қиламан. Қолаверса, ана шу тавба қилина-

диган пархез кунда кийма котлет емоқчман. Бу инжиқлигимни эмас, балки иродаминг мустаҳкамлигини ва ҳеч қачон ҳеч нарсада ён босмаслигимни билдиради. Бир мартагина ён берсам, қирқ беш йилдан буён мустаҳкам турган истехкомларим бирин-кетин қулайдилар. Яна бир томони ловия ва мойли сардиналар тамадди қилишга ўрганган оила аъзоларимиз хузурида Жума кунда котлет ейишим, кўзим тириклигида мени талаш мумкин эмаслигига яна бир ишорадир.

Тўртинчи боб

Янглишмаган эканман. Ниятларингизни барбод қилдим. Кичкиналар эса, роса яйрадилар, чунки муқаддас жума кунлари уларга шоколад ва сариеғ сурилган нон берилади. Мен ҳамманинг иштаҳасини кўзғатдим. Болаларнинг кўз ўнгида қийма котлет еб ўтиришимни кексалигимга йўйишга уриндинг. Губертнинг ўзига ҳаддан зиёд ишониши менга хунук кўринди. У биржада баҳоларнинг ошиши ҳақида ўта ишонч билан гапирди, ҳатто бу нарсанинг унга боғлиқлиги тўғрисида лоф урди. Бунинг ҳақиқат эканини таң олиш ниҳоятда мушкул. Аммо ишлари орқага кетса нима бўлади? Мижозларига қатта-қатта фойда тўловчи банкирнинг ўйнаётган ўйини ҳам, хатолари ҳам қатта бўлади.... Бир куни келиб оиланинг обрўси хавф остида қолса-чи...? Оиланинг обрўси! Ана шу маъбудага мен ҳеч қачон сажда қилмайман. Олдин бир қарорга келишим керак. Кўнгил бўшлигига йўл қўймаслик, қаттиқ туриш лозим. Балки мен юрмаган йўлга, қария Фондодеж юрар... Айтмоқчи, яна чалғиб кетибман. Эҳтимол, сен бахтимизни поймол этган тунни хотирлаш мушкул бўлаётгандир.

Ўша илик оқшомнинг бир неча соати иккимизнинг тақдиримизни ҳал қилди. Оғзингдан чиқаётган ҳар бир сўз орамиздаги масофани узоқлаштираётганди, сен эса ҳеч нарсани сезмадинг. Минглаб икир-чикир билан тўлиб-тошган хотирангда ўша мудҳиш тун ҳақи-

да ҳеч нарса қолмаган. Ўшанда менда тақводорлик ва эътиқодга ҳурмат ҳисси уйғонган эди. Сен унга раҳна солдинг. Мен сени ва сендаги тақводорликни севардим. Мактаб ўқувчилариникига ўхшаш узун кўйлагингда тиз чўкканингда ҳаяжондан энтикардим.

Биз ана шу сатрлар ёзилаётган хонада яшардик. Тўй саёҳатимиздан кейин нима учун Калезга, онамнинг олдига қайтиб келганимиз эсингдами? Калезни онам курдирган ва уни ардоқларди. Шунинг учун уни олиб кўйишни истамаганман.

Нафратимни янада аланга олдириш мақсадида назаримдан четга қолган ёки ўзим аҳамият бермаган воқеаларни эсга олдим. Аввалига оилангдагилар қандайдир узок қариндошингнинг ўлимини баҳона қилиб, Бретан таомилига кўра тантанали тўй маросимини йўққа чиқаришди. Уларнинг жайдари куёвдан ор қилаётганлари аниқ эди. Барон Филипо қайнисинглисини Баньер-де-Люшонда анчагина ёкимтой, келажаги порлоқ, бадавлат, бироқ келиб чиқиши номаълум йигитга “ошиқи беқарор” бўлиб қолгани ҳақида ҳаммага гапириб юрарди. “Унинг зоти паст”, – дерди у. Мен ҳақимда у никоҳсиз туғилган бола тўғрисида гапиргандек гапирар, серуруғ эмаслигимдан мамнунлигини яширмасди. Онам айтганидек, сен ота-онасини истаган кўйга сола оладиган эркатой кенжа қиз эдинг. Қолаверса, менинг бойлигим Фондодежларни тўйимизга рози бўлишга, қолган нарсаларга эътиборсиз қарашга мажбур қилаётганди.

Бу ҳақдаги майда-чуйда гаплар мен учун янгилик эмасди. Бахтиёрлигим мени бу нарсаларга эътибор бермасликка ундар ва яна шуни тан олиш керакки, яширин никоҳ маросими мен учун кўнгилдагидек иш бўлганди. Оч-наҳор танишларим орасида куёв жўра бўладигани йўқ эди. Ғурурим кечаги ракибларимга ён беришга йўл қўймасди. Тўй баҳонасида улар билан осонгина ярашиб олсам бўларди.

Айбларимни тан олиб, очик ёзаётган эканман, шу ўринда ўзимдаги бир фазилат ҳақида эслатиб ўтишга ҳақким бор, деб ўйлайман. Мен ҳеч қачон ҳеч кимга

ялинмаганман ва ўз ғояларимга ҳамипша содик қолганман. Тўғри, тўйимиз муносабати билан баъзи масалаларда виждоним амрига қарши боришга мажбур бўлдим. Ота-онангга сени диний эътиқодларингдан юз ўгиришга мажбур қилмасликка сўз бердим, ўзим эса худосизлар жамиятига ўтиб кетмасликка онт ичдим. Сизлар томонингиздан ўзга ҳеч бир талаб айтилмади. Ўша йиллари дин фақат аёлларнинг иши ҳисобланарди. Одоб ва одат юзасидан эр хотинини ибодатга кузатиб бориши лозим эди. Мен Люшондаёқ сизларга бу нарасага монелигим йўқлигини исботлагандим.

85-йилнинг сентябрида Венециядан қайтиб келдик. Ота-онанг ва Филиполарнинг дўстлари Сенон қасрингизда меҳмон бўлиб турганликлари учун бизни қабул қилмасликка ҳаракат қилишди. Шунда биз вақтинча онамникида туришга, унинг ёнида ўзимизга қандай ёқса, шундай яшашга мажбур бўлдик.

Онам қаршилиқ кўрсатмади:

– Уй сизларники. Кўнглингизга ёққан одамларни меҳмонга таклиф қилишингиз мумкин, – деди у. – Мен ҳеч кимнинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қиламан. Қолаверса, уйда кам бўламан.

Чиндан ҳам у кўпинча тоқзорлар, вино омборлари, товукхоналарда куймалашар, кир ювиш билан машғул бўларди. Овқатдан сўнг хонасига кўтарилар, ошхонада учрашиб қолсак афв сўрар, ичкарига киришдан олдин эшикни тақиллатарди. Мен унга бундай қилмаслик кераклигини айтишга мажбур бўлгандим. У ҳатто сенга хўжалиқ ишларини олиб боришни таклиф қилди, рози бўлмадинг, сенда рўзғор ишларига ҳеч бир хоҳиш йўқ эди. Овунчоғидан маҳрум қилмаганинг учун онам сендан қанчалар миннатдор бўлган эди!

Сен бизни онам тасаввур қилган даражада бир-биримиздан ажратиб қўймадинг. Тўйдан олдинги даврга нисбатан унга муносабатим яхшироқ эди. Бизнинг шўх-шўх кулишларимиз уни ҳайратга соларди: мен бахти кулган қайлиқ унинг бағритош ўғлига сира ўхшамас эдим. Онамнинг фикрича, у мени қўлга ола билмаган, бунга кучи етмаганди. “Менинг камчиликла-

римни келиним тузатяпти”, – дерди у. Мато ёки қоғоз устида расм чизишни машқ қилганинда ёки Мендельсоннинг “Сўзсиз романс”ини пианинода чала-ярим чалганинда онамнинг завқланишлари ҳамон эсимда.

Баъзида ёш дугоналаринг сени кўргани келишарди. Сен уларни огоҳлантириб: “Ҳозир сизлар қайнаманми, антиқа қишлоқи хонимни кўрасиз”, – дердинг. Онамнинг кўп одатлари сенга ғалати туюларди. Унинг хизматкор билан маҳаллий шевада сўзлашиши сенга жуда ёқарди. Сен дугоналарингга ҳатто онамнинг 15 ёшида бўйнига рўмол ўраб тушган расмигача кўрсатган эдинг. Сенинг “кўп аслзодалардан аслзодароқ” қадимги деҳқон оилалари ҳақида айтадиган қўшиғинг бўларди. Қанчалар одобли эдинг ўша кезлар! Аёл бўлиш сенинг асл қиёфангни очиб берди.

Ўша тунни сира эслагим келмайди. Ҳаво дим эди. Кўршапалаклардан кўркишингга қарамай деразаларни очиб кўйдик. Дарахт баргларининг шилдираши хона ичида биров бордек ваҳима соларди. Шамол баъзан кўкламдаги кучли жаланинг товушини олиб келар, ботиб бораётган ой нури ерни, сочилиб ётган кийимларимизни хира ёритиб турарди. Ниҳоят борликка жимлик чўкиб, адирдан келаётган товушлар эшитилмай қолди.

“Ухлайлик... Ухлай қолайлик...”, – деддинг. Лекин атрофимизда бир соя айланиб юрарди. Родольфнинг рухи сен билан бирга эди.

Сени бағримдан бўшатганимда ҳам унинг ҳамон шу ердалигини ҳис қилардик. Менинг алам ва изтиробга бардошим йўқ эди. Бахтиёр кимсалар ҳам ўзларини ҳимоя қилиш ҳиссиётига эгалар. Сени тергамаслик кераклигини билардим. Бу номни муҳаббатимиз осмонида совун пуфагидек ёрилиб йўқ бўлишини истардим. Унутилган сирнинг юзага чиқишини истамасдим. Лекин сен эҳтиросларинг мағзавасини устимга ағдариш пайида эдинг.

“Ким эди ўзи, ўша Родольф?” – деб сўраганим сенга қўл келди. “Тинчлан, хавотирли ҳеч нарса йўқ”, – деддинг хотиржам оҳангда.

Бошинг энди елкамда эмас эди.

Шимоллик бадавлат саноатчи ва австралиялик аёлинг ўғли билан Люшондаги танишувимиздан бир йил олдин, бувинг билан Экс оролига борганинда танишган эдинг. У Кембриждан келаётган эди. Уни менга тасвирлаб бермаган бўлсанг-да, ўзимда йўқ ҳамма фазилатларни хаёлан унга инъом қилгандим. Ой нури менинг деҳқонча қадоқ қўлларимни, калта тирноқларимни ёритмоқда эди. Айтишингча, обрўйингни ерга урадиган даражада бирон-бир номаъқулчилик қилмаган эдинг. Бунинг менга қизиғи йўқ эди. Фақат агар уни севмаган бўлганинда, арзимаган, ўткинчи хато сифатида унутиб юборган бўлардим.. Лекин алам-изтиробдан танам оловдек ёна бошлади. “ У мени алдабди, ҳаммаси ёлғон экан, – деган фикрга келдим. – Омадим келди деб бекорга хурсанд бўлибман. Ёшгина қизнинг мени севиб қолишига қандай ишона олдим! Менга ўхшаганларни ҳеч ким севмаган, севмайди ҳам”.

Тонг юлдузи бизга ҳамроҳ эди. Қирғовулнинг овози эшитилар, шабада япроқларни, дераза пардаларини “эркалар”, кўзларимизга равшанлик бахш этар, бахтиёр онларни ёдга соларди. Ўн дақиқа аввал бу бахт мавжуд эди, энди эса у ўтмишга айланганди.

– У сенга оғиз солганмиди? – сўрадим сендан. Гапим ҳамиятингга тегди шекилли, дарҳол эътироз билдирдинг. Табиийки, Родольф Фондодежларнинг қизига уйланишни жуда истаган ва буни ўзига шараф деб билган. Лекин икки акангни сил касаллигидан вафот этгани унинг ота-онаси қулоғига етган, шунинг учун улар бунга қарши бўлишганди.

Сени хотиржам тергаётган эдим. Сен нимани вайрон қилаётганингни хаёлингга келтирмадинг.

– Азизим, буларнинг ҳаммасига, илоҳий тақдир сабаб, – дединг. – Ота-онаминг мағрурлигини биласан, бир оз кулгили, албатта! Буни тан оламан. Лекин шуни аниқ айтишим мумкинки, тўйнинг бузилиши уларнинг иззат-нафсига қаттиқ текканди. Жамиятимизда никоҳ ҳақида гап кетар экан, соғлиққа қанчалик аҳамият беришларини биласан. Онамга Родольфнинг мендан юз

ўгириш сабабини бутун шаҳар билгандек туюларди. “Қизимга энди ҳеч ким уйланмайди, у қари қиз бўлиб қолади...”, – деган фикр унинг миясига маҳкам ўрнашиб қолганди. Ойлар мобайнида у менга, ўзимнинг ғамим камлик қилгандек, роса азоб берди! Ниҳоят онам мени ва отамни “қари қиз” бўлиб қолажагимга ишонтира олди.

Сени хушёр торгтириши мумкин бўлган бирон-бир сўзни айтишдан ўзимни тийдим. Сен бўлсанг, буларнинг ҳаммаси тақдири азалнинг хоҳиши эканлигини ва унинг иккимизнинг севгимиз учун жуда қўл келганини такрорлар эдинг.

– Мен сени кўришим биланоқ севиб қолганман. Люшонга жўнашимиздан аввал биз Лурда кўп ибодат қилгандик. Сени кўришим билан ибодатимиз қабул бўлганини тушунгандим.

Сўзларинг нафратимни аланга олдираётганини сезмаётган эдинг. Диндан бу даражада пасткашларча фойдаланганинг менга жуда тегиб кетди. Тангридан ўткинчи дунёнинг неъматларини тилаш сизлар учун оддий ҳолатга айланганди. Ҳа, энди бунинг менга унчалик қизиғи йўқ эди. Аммо маълум бўлгандики, ота-онанг ва сен оёқларинг остидан чиқиб қолган содда куёвга очкўзларча ташланган эдинглар.

Тўйимизнинг бузилишига сал қолганини ўша лаҳзагача билмаган эдим. Онанг бу ҳақда тентаклик қилиб, аввал отангга сўнгра сенга гапириб қўйганидан кейин маълум бўлгандики, менга турмушга чикқудек бўлсанг, Филиполарни сендан юз ўгиришгача бориб етишлари ҳақидаги дағ-дағасидан кулиб юрган пайтимизда, у Фондодежларни тўйни тўхтатишга мажбур қилиш учун қўлидан келган барча чорани кўрган эди.

– Азизим, сени ёқтириб қолгандим, шунинг учун у муддаосига етолмади! – дея бемалол сўзлардинг.

Ҳеч нарсадан афсусланмаслигингни менга кўп айтгансан. Дамим ичимда эди. Ўша Родольф билан бахтли бўлмаган бўлардим, дея таъкидлардинг.

Унинг номини тилга олишинг билан овозинг ўзгарар, кўкрагингда қамалиб ётган афсус-надоматлар тит-

роқ хўрсиниш ила юзага чиқарди. Касалингни яширганинг билан, иситмаси ошкор қилаётганини сезмасдинг.

У сени бахтиёр қилмаган бўларди, чунки у чиройли, истараси иссиқ, ёқимтой эди, бир кун келиб бошқаси сендан айнитиб қўйиши тайин эди. Мен эса бадфеъл, хунуклигим билан одамларни ўзимдан нари қувардим. Шу сабабли сен мен билан хотиржам, бахтли ҳаёт кечирishing мумкин эди. “Кембрижда ўқиган ва инглизча қилиқ қиладиган болаларнинг ярамас одатлари Родольфда ҳам бор эди...”, – дегандинг. Нахотки сен ўзига кийим ва бўйинбоғ танлашни билмайдиган, бадан тарбияни ёмон кўрадиган, чиройли ва бахтиёр кун кечирishingни уддалай олмайдиган эрни афзал кўрган бўлсанг? Йўқ, йўқ, кекса онанг “қари қиз” бўлиб қолишингдан ваҳимага тушиб, сени қийнов-қистокка олган бир пайтда, етарли мол-мулкка эга бўлган мендек йигитнинг сизларга рўпара келиши, менга турмушга чиқишингга сабаб бўлганди.

Қўлларимни мушт қилиб, пастки лабимни тишлаб олганимча, секинроқ нафас олишга тиришаётган эдим. Ҳозиргача ўз-ўзимдан нафратланиб қолгудек бўлсам, ҳаёлим 1885 йил сари етаклайди. Қўлларини кўксиде қовуштириб, илк муҳаббатнинг алангасини ошкор қилмасликка жон-жаҳди билан уринаётган йигирма уч ёшли қайликни эслаб кетаман.

Аъзойи-баданим титрамоқда эди. Сен буни сезиб қолдинг ва гапиришдан тўхтадинг.

– Совук еяпсанми, Луи?

Мен жунжикаётганимни, хавотирланадиган ҳеч нарса йўқлигини айтдим.

– Рашк қилмаётгандирсан, ҳар ҳолда? Бу ғирт тен-таклик бўларди...

Сенга рашкдан асар ҳам йўқлигини айтиб, алдамагандим. Бу мушкул аҳволимга рашкнинг ҳеч бир алоқаси йўқлигини қандай қилиб ҳам тушунардинг?

Иззат-нафсимга тегиб қўйганинг ҳақида ўйламаётган бўлсанг-да, сукунатим сени хавотирга солаётганди. Қоронғида пайпаслаб пешонамни, юзимни силадинг. Мен оғзимни маҳкам юмиб олгандим. Кўрқиб

кетдинг. Шамни ёкиш учун устимга эгилдинг! Мен зўрға нафас олмокда эдим.

– Сенга нима бўлди? Гапирсанг-чи! Мени кўрқит-япсан.

Мен ажабландим. Хавотир олишга ўрин йўқлигига ишонтирдим.

– Қанчалар тентаксан, азизим, мени кўрқитиб юбординг! Шамни ўчираман. Уйкум келяпти, – дединг.

Бошқа гапирмадинг. Мен янги ҳаётимнинг янги тонгини қарши олаётган эдим. Томларда қалдирғочлар сайрашарди. Кимдир ёғоч кавишини судраб ҳовлини кесиб ўтди. Мана қирқ беш йилдан кейин нимани тинглаётган бўлсам, ўшанда ҳам шу товушлар кулоққа чалинар эди: хўрозлар, кўнғироклар, букри кўприк устидан ўтаётган юк поезди: димоғимга урилаётган ўша хидлар, денгиздан шамол эсанда, ўт тушган қирлардан келадиган кул иси. Ўрнимдан кескин туриб, ўтириб олдим.

– Иза, Сюпербаньердаги айланма йўл ёқасида, оқшом пайти скамейкада ўтирганимизда, ўшани деб йиғлаганмидинг?

Жавоб бермадинг, шунда билагингни шундай сиқдимки, ғайриинсоний инграш билан уни тортиб олдинг. Ёнбошинга ўтирилдинг. Сочларинг ёйилиб ётарди. Тонг шабадасидан жунжикиб, устингга чойшабларни пала-партиш ташлаб олгандинг. Болаларни кига ўхшаш бу беғубор уйқудан сени уйғотишга ҳожат қолмаганди. Оғзингдан чиқиши керак бўлган иқрорни мен энди билиб олгандим.

Оҳиста ўрнимдан турдим, оёқ яланг кўзгу олди-га бордим. Қаршимда бегона бир одам, тўғрироғи илгариги асл ҳолига қайтган, ҳеч ким севмаган, ҳеч ким ачинмаган инсон турарди. Ёшлигимга ачиндим: дехқонча қўлим билан сарғиш, дағал соқолли юзимни силадим.

Секин кийиниб, боққа чиқдим. Онам гулзорда эди. У уйни шамоллатиш учун доимо хизматкорлардан олдин турарди. “Тоза ҳаво оляпсанми?” – деди у. Кейин водийни қоплаб олган туманни кўрсатиб, деди:

– Бугун дим бўлади. Соат саккиздаёқ ҳамма деразаларни беркитиб ташлайман.

Мен уни ҳар қачонгидан кўра кўпроқ меҳр билан ўпдим. “Болагинам!” – дея шивирлади у. Юрагим орзикиб кетди. Оғиз жуфтладим-у, лекин иккиланиб қолдим. Нимадан бошласам экан? Онам буни қандай тушунаркин? Бундай пайтларда сукут қилишни доимо афзал кўриб келганман.

Йўлкага чикдим. Тоқзорлар ортида дарахтларнинг таналари ғира-шира кўзга ташланарди. Адирлар тумандан елкаларига ёпинғич ташлаган баҳодирларни эслатар, кўнғирокхона, черков биноси эса жонли мавжудотларга ўхшарди. Бундай нарсаларга мени фаҳми етмайди, деб ўйлайсан. Бироқ ўша лаҳзаларда ҳаётимни поймол, умидларимни барбод қилган сабаблар ҳақида ўйлаб кўрган ва бундан кейин юз берадиган муҳим, айникса, ҳис-туйғуларимизга алоқадор воқеалар тақдири азалда белгиланган, деган фикрга келган эдим.

Аммо ўша тонгда бу ҳаяжон бир неча лаҳзагина давом этди. Яна уйга қайтдим. Соат миллари эндигина саккизни кўрсатаётган бўлса-да, куёш қаттиқ қиздирмоқда эди. Сен дераза олдида сочингни тараётган эдинг. Мени пайқамадинг. Бир лаҳза сенга қаҳр билан кўз тикдим. Нафратимнинг аччиқ таъми ҳамон оғзимда турибди.

Шитоб билан ёзув столим олдига ўтдим. Тортмадан Сюзербаньердаги окшомларнинг бирида кўз ёшингни артган ва мен шўрлик телба кўксига босиб, асраб юрган ғижим рўмолчани олдим. Кучукваччани чўктираётгандек рўмолчага тош бойладим-да, ботқоқликка ташлаб юбордим.

Бешинчи боб

Қирқ йилдан буён давом этиб келаётган буюк сукунат даври ўшанда бошланди. Кейин бошқа кўнгилсизликлар содир бўлмади. Ҳамма нарса одатдагидек

давом этди. Тунги висол лаҳзалари ҳам маромида кечар, Родольфнинг шарпаси энди атрофимизда айланиб юрмас, сен уни тилингга олмай қўйгандинг. Лекин хатарли шарпа қилғиликни қилиб, бахтимизни бузиб бўлган, иккимизни бундан буён сукут сақлашдан, келажакда тасодифий воқеаларни кутишдан ўзга иложимиз қолмаганди.

Энди иккимиз ҳам аввалгидек суҳбатлашмас, баҳслашишга сабаб бўладиган фикрларни бир-биримизга айтишдан ўзимизни тиярдик, сен ҳам, мен ҳам эҳтиёткор бўлиб қолгандик.

Ярим кечаларда изтироб чекиб, уйғониб кетардим. Қопқонга тушган тулкидек сенга боғланган эдим. Лекин қўполлик қилсам, яна ғиди-бидига борсак, сенинг: “Йўқ сени алдамаганман, сени севганман...”, – дейишингни билардим. Ҳа, бошқа тузукроқ одам топилмагани сабабли, сен мени севгансан. Бировни севаман, деб ишонтириш учун қовушмоққа уриниш қўл келади. Мен махлуқ эмасдим: лекин менга илк бор кўнгил қўйган қиз мени истаган кўйига солиши мумкин эди. Тун қоронғисида баъзан инграб юборардим, лекин сен уйғонмасдинг.

* * *

Оғир оёқ бўлишинг бизни ташвишлардан халос этди ва аста-секин муносабатларимиз яхшиланди. Бу нарса узум узишдан аввал маълум бўлган эди. Биз шаҳарга қайтиб келдик. Олдинроқ кўзинг ёригани учун бир неча ҳафта кўрпа-тўшак қилиб ётдинг. Баҳорда яна ҳомилали бўлдинг. Сени ниҳоятда авайламоқ лозим эди. Шундай қилиб, ҳомиладорлик, кўнгилсизликлар, бўшаниш дамлари бошланди. Ўзимни сендан узоқроқ тутиш учун баҳоналар етарли эди. Мен пинхоний саргузаштларга берила бошладим. Суд мажлисларида энди тез-тез қатнашиб турганлигим, онаминг тили билан айтганда “ишим билан овора” бўлиб кетганлигим сабабли, обрўйимни эҳтиёт қилишга мажбур эдим. Бинобарин, саргузаштларимни қаттиқ сир тутардим. Хуфия юришларимни маълум соатларда амалга оширишни одат қилгандим. Қишлоқда яшаб,

саёқликни одат қилган кимсалар овчидан қочган парранда мисол жуда эҳтиёткор бўладилар. Ташвишланма, Иза, сени даҳшатга солмоқчи эмасман, деярли ҳар куни ўзим тушиб чиқадиган ўша дўзахни тасвирлаш ниятим йўқ. Сен бу чоҳдан мени тортиб олган эдинг, яна ўзинг мени ўша чоҳга қайта улоқтирдинг.

Эҳтиёт чораларини камроқ кўрган тақдиримда ҳам, сен барибир ҳеч нимани пайқамаган бўлардинг. Сенинг асл қиёфанг Губерт туғилганидан кейин намоён бўлди. Мен эътиборингдан четда қолгандим, кўзингинг нуридан, қалбингнинг меҳридан фақат болаларинг бахраманд эдилар. Назарингда мен ўз вазифамни адо этиб бўлгандим.

Болалар ҳали мурғак эканлар, уларга етарли эътибор қилмадим ва уларни деб сен-менга борганимиз ҳам йўқ. Биз эр-хотинлик юзасидангина жинсий яқинликда бўлардик, қалбларимиз орасида эса минглаб чақирим масофа бор эди.

Кўзингга болалар атрофимда ўралаша бошласаларгина кўриниб қолардим. Оталик ҳуқуқини даъво қилишим нафратингга сабаб бўлди. Лекин менда оталик туйғуси йўқ эди. Меҳр-муҳаббатингга рашким келарди, холос. Сени жазолаш мақсадида уларни олиб қўймоқчи эдим. Гўёки шу билан оталик бурчини бажарётгандек эдим. Иккинчи томондан, сендек тақводорни деб фарзандларимнинг онгига оғу тушишини истамасдим. Хатти-ҳаракатимни оқлайдиган сабаблар шулар эди.

Бу тарихнинг ниҳояси бормикан? Бундан буёғини ўқишга сабринг чидайдим-йўқми, билмайман. Қолаверса, буларни ўзим учун ёзаяпман. Қариб қолган адвокат қоғозларини, ҳаётининг, бой берилган ишининг саҳифаларини тартибга соляпти. Қўнғироклар... Эртага Пасха. Ана шу муборақ кун шарафига эртага пастга тушаман, деб сенга ваъда қилганман. “Болалар дадамизни кўрмаяпмиз, дея ўқинишмоқда”, – дегандинг эрта билан. Қизимиз Женевьева ҳам сен билан бирга каравотнинг ёнида турган эди. Сен бизни ёлғиз қолдириш учун чиқиб кетдинг, у мендан ниманидир сўра-

моқчи эди. Йўлакдаги шивир-шивирингиз кулоғимга чалинувди. “Бу ҳақда ўзинг биринчи бўлиб гап очсанг бўларди!” – деяётгандинг унга... Шубҳасиз, гап ўша Фили, Женевьеванинг куёви бўлмиш ишёкмас безори ҳақида. Сухбат мавзусини ўзгартиришга, гапни чалғитишга қанчалик уста бўлиб кетибман! Женевьева бир сўз ҳам айта олмай чиқиб кетди. Нияти менга маълум. Меҳмонхонанинг деразаси очик қолган куни ҳамма гапни эшитиб олувдим. Гап Филига банкдан чоракта пай сотиб олиб бериш учун маблағ ажратиш ҳақида боряпти. Тўғри, бу одатдаги сармоя қўйишдек гап... Гўё мен буни билмайдиган, хавф-хатарни сезмайдигандек, пулни ҳам маҳкам ушлашим керак эмасдек... Ўтган ой пулнинг қадрсизланишини сезиб, қандай ишларни амалга ошириб қўйганимни улар билмайдилар.

Ҳаммалари кечки ибодатга кетишди. Ёлғиз қолдим. Дунё қувончларидан маҳрум бўлган мўйсафид Фауст! Улар қариллик нима эканини билмайдилар. Тушлик пайтида улар менинг биржа ва иш юритиш ҳақидаги ўғитларимни жон деб эшитдилар. Мен Губертга пайтида эсни йиғиб олиш ҳақида гапирдим. Губерт писмиқликни билмайди. Фарзандини ташвиш ўртаётганини кўрган шўрлик оналар, уларга кўпроқ овқат едириш пайида бўлардилар ва шу йўл билан уларга қувват ато этиб, кўнгилсизликларни бартараф қилмоқни кўзлайдилар. Сен ҳам Губертга тўхтовсиз овқат тиқиштирар, ўглинг эса хаёлчанлик билан идишларни бирин-кетин бўшатмоқда эди! Айни пайтда у сенга ўта кўпол муомалада эди. Бир вақтлар мен ҳам онамга шундай кўполликлар қилгандим. Набира куёвимиз Фили эса ғамхўрлик билан қадахимга шароб қуйиб бермоқда эди. Унинг рафиқаси жажжи Жанинанинг сохта эътиборини-ку, аста қўяверасиз: “Буважон, сиз чекмасангиз бўларди. Бир дона сигарет ҳам кўплик қилади. Айтмоқчи, бу қаҳванинг ичида кофеин йўқлигига ишончингиз комилми?” Бечора Жанина, муғомбирликни қотира олмайди, гапининг оҳанги уни сотиб қўяди. Ёшлигингда сен ҳам муғомбир эдинг. Бироқ илк дафъа ҳомиладор бўлишинг биланок сохта қилиқлардан воз кечдинг. Жани-

на бўлса умрининг охиригача оқимга қараб сузадиган, бошқалардан дурустроқ фикр эшитса, шуни такрорлайдиган, ҳамма нарсада ўзгаларнинг фикри билан иш кўрадиган ва ҳеч нарсанинг фаҳмига етмайдиган аёл бўлиб қолди. Фили ўзининг шундай диди, фаросати билан қандай қилиб ана шу телба билан яшай оларкин? Айтмоқчи, Жанинада сохта бўлмаган ягона хислат – эрига чексиз муҳаббати. У севгисидан бўлак ҳеч нарсанинг мавжудлигини тан олмайди. Шунинг учун ҳам бошқа мавзуларда нимаики демасин сохта чиқади.

Тушликдан кейин ҳаммамиз шийпонда ўтирган эдик. Жанина ва Фили ўз оналари Женевьева билан мен томон йўналдилар. Сен яширинча “йўк” ишорасини қилдинг. Шунда Женевьева ўрнидан туриб, мендан сўради:

– Икковимиз бир айланиб келмаймизми, дада?

Мендан қанчалар кўрқасиз ҳаммангиз! Ўрнимдан кўзгалмоқчи эмасдим, аммо унга раҳмим келди. Биз майсазорни айландик. Сизлар шийпондан бизни кутатмоқда эдингиз. Женевьева чўзиб ўтирмай, гап бошлади:

– Сизга Фили ҳақида гапирмоқчи эдим.

У қалтирарди. Фарзандларингни сендан кўрқишлари нақадар даҳшатли. Лекин 68 ёшда шафқатсиз кўринишга эга бўлиш ёки бўлмаслик ўзингизга боғлиқ! Бу ёшда ташқи белгиларингиз ўзгармайди. Юз кўринишида ўз ифодасини топа билмаган қалб эса бундан изтироб чекади... Женевьева режалари ҳақида шошиб сўзларди. Гап чоракта пай устида эди. У менга бутунлай ёқмайдиган фикрни маъқуллаётганди. Филининг бекор юриши оилани барбод қилармиш. Унинг ахлоқи бузилаётганмиш. Мен унга “чоракта пай” билан биржада даллол бўлиш сайёқ юришлар учун баҳона эканлигини айтдим. Женевьева Филини ҳимоя қила бошлади. “Сиз унинг хатти-ҳаракатига тўғри баҳо берамаяпсиз!” – деди у. Мен уни мақтамаётганимни ҳам ва танқид ҳам қилмаётганимни айтиб, эътироз билдирдим.

– Филининг мен билан иши йўк-ку? Менинг нима учун у билан ишим бўлсин?

– У сизни жуда хурмат қилади.

Эҳтиётсизлик билан айтилган ёлғон кўнглимдаги гапларни айтишга туртки бўлди:

– Уша Филинг мени “қари тимсоҳ” деб чақиритиш хурматининг ифодаси бўлса керак, қизим. Эътироз билдирмай кўя қол, орқамдан айтилган бу сўзларни кўп марта эшитганман... Инкор қилмайман буни, тимсоҳман, тимсоҳлигимча қоламан. Қари тимсоҳ ўлимидан бошқа нарсага кўз тикмайди. Ҳатто ўлганидан кейин ҳам, – кўшиб қўйдим мен, эҳтиётсизлик билан, – ўз билганича иш кўра олиши мумкин. (Шу сўзларни айтиб, Женевьеванинг кўнглига ғулғула солиб қўйганимга ниҳоятда афсус қиламан).

Бу лақабдан мени дарғазаб бўлди, дея гумон қилди шекилли, Женевьева эътироз билдира бошлади. Ёшларни кўрарга кўзим йўқ. Филини ҳам. Шу ёшга кириб, менга насиб қилмаган бу бахтни бу тирмизак осонгина қўлга киритмоқчи. Мени ушбу ҳасад оловида ўртанаётганимни Женевьева қайдан билсин. Фили деразадан ўғринча келадиган мушук сингари хид олиб, уйимга келди. Набираминг сепи катта эмасди, лекин ундан жуда-жуда “умид” қилса бўларди. Фарзандларимизнинг умидлари! Уларни амалга ошириш учун фарзандларимиз жасадимизни босиб ўтишлари керак.

Женевьева ҳиқиллаб, кўзларини артаркан, мен насихат тарзида дедим:

– Айтмоқчи эринг ўткир ичимликлар савдоси билан шуғулланади. Удабурон Альфред куёвига иш топиб берса бўлади-ку. Нега энди келиб-келиб мен олижанобликда сизлардан ўтиб кетишим керак?

Шўрлик Альфред ҳақида гапираркан, унинг товуши ўзгарди: ана нафрат! Ана ижирғаниш! Женевьеванинг айтишича, Альфред иш кўламини кундан-кунга қисқартириб бораётган кўрқоқ эмиш. Бир вақтлар гуллаб-яшнаган бу корхонада энди икки кишига ҳам жой йўқ эмиш.

Мен унга бундай эрга эга бўлиш омад эканилигини, бўрон тураётганида елканларни туширмоқ лозимлигини айтдим. Келажак Альфредга ўхшаб секин-аста

иш юритадиганларники. Эндиликда кўламнинг кичик бўлиши иш юритишнинг асосий шартидир. Женевьева мени мазах қиляпти деб ўйлади, ҳолбуки бу фикр пулини омонат кассасига ишонмай сандикда сақлаётган одамнинг, яъни менинг фикри комилим эди.

Биз уйга қайтдик. Женевьева яна огиз очишга ботина олмади. Мен энди унга суянмай келаётган эдим. Оила аъзоларимиз бизни келаётганимизни кўришган ва шубҳасиз кўнгилсиз натижа белгиларини муҳокама қилмоқда эдилар. Бизнинг қайтишимиз, афтидан Губерт билан Женевьеванинг оиласи ўртасидаги бахсни тўхтатиб қўйди. Ҳа, бир кун келиб пулларимни сизларга беришга қарор қилгудек бўлсам, катта жанг бўлиши аниқ. Ўтирганлардан фақат Филигина ўрнидан турди. Шамол унинг итоатсиз сочларини тортқиламоқда эди. Унинг эгнида ёқаси очик, енглари калта қўйлак бор эди. Ҳозирги замоннинг хотинчалиш йигитларини кўрсам энсам қотади. Филининг ёш болаларникига ўхшаш ёноқларига қизиллик югурмоқда эди. Жанинанинг: “Қалай гаплашиб олдингларми?” – деган ахлоқона саволига мен аста: “Биз бир қари тимсоҳ ҳақида суҳбатлашдик...”, – деб жавоб бердим.

Такрор айтаман, Филидан нафратланган эмасман. Ёшлар қарилик нима эканини билмайдилар. Ҳаётида ҳеч нарсага эришмаган ва ажалини кутиб ётишдан бўлак юмуши қолмаган инсон учун қариликнинг қанчалар азоб эканини тасаввур қила олмайсиз. Гап у дунёнинг бор-йўқлиги, бу ҳақда бирон-бир изоҳнинг мавжуд эмаслиги, ушбу сир-асрорни ҳеч қачон тушуниб ета олмаслигимизда эмас, йўқ... Сен мен тортган азобларни тортмадинг, бир кун келиб мен қийналаётгандек қийналмайсан ҳам. Фарзандларимиз сенга ўлим тилашмайди. Улар ўз билганларича сени севадилар, эъозлайдилар. Улар сира иккиланмасдан сени ҳимоя қила оладилар. Мен уларни севардим. Ҳозиргина танбал куёви учун мендан тўрт юзта мингталикни ундириб олмоқчи бўлган қирқ ёшдаги бесўнақай хотин – Женевьеванинг қизалоқлигида тиззамда ўтирганлари эсимда. Уни менинг бағримда кўришинг билан

чақириб олардинг. Агар шу тарзда ўтмишни ҳозирги кун билан аралаштираверсам, бу тавба-тазарруимнинг охири кўринмайди. Ёзувларимга бир оз тартиб кириштишга уриниб кўраман.

Олтинчи боб

Ўша даҳшатли тундан кейин, сени бирданига ёмон кўриб қолганим йўқ. Менга нисбатан бефарқ эканингни, кўзларингга ана шу йиғлок, бакироқ ва очкўз гўдаклардан бошқа ҳеч ким кўринмаслигини ҳис қилиб борганим сари дилимда аста-секин сенга нисбатан нафрат уйғониб борди. Сен менинг ўттиз ёшга кирмасданок фуқаро ишлари бўйича таниқли адвокат бўлиб етишганимни ва машҳурликда пойтахт Париждаги адвокатлар кенгашидан кейин турадиган Марселдаги адвокатлар кенгашининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланганимни билмай қолгандинг. Вильнев ишидан (1893й.) кейин мен жиноий ишлар бўйича адвокат сифатида ҳам шуҳрат қозондим ва фақат сен мен олиб борган иш кўтарган катта шов-шувга аҳамият бермадинг. (Ҳар икки соҳада машҳур адвокат бўлиш – сийрак учрайдиган ҳол). Ўша йили ўртамиздаги келишмовчилик ошқора жангга айланди.

Машҳур Вильнев иши менга шуҳрат келтирди ва айни пайтда мени сиқиб турган исканжани янада қаттиқроқ тортди: ўша дамгача менда озгина умид бордек эди: Вильнев иши сен учун менинг йўқлигимни исботлади.

Вильневларнинг тарихи эсингдамикан? Турмуш қурганларига йигирма йил бўлганига қарамай, бир-бирларини афсонавий муҳаббат билан севишарди. “Вильневлардек аҳил” деган ибора кенг тарқалган эди. Улар ўн беш ёшлардаги ёлғиз ўғиллари билан шаҳар ташқарисидаги Орион қасрида истиқомат қилишар, бир-бирларининг дийдорлари кифоя қилганидан камдан-кам меҳмон чақиришарди. “Бундай муҳаббат фақат китобларда учрайди!” – дерди онанг аллаким-

лардан эшитиб олган иборани қўллаб (бу одат Женевъевага мерос қолган). Балки уларнинг фожиасини унутгандирсан? Гарчи кунларнинг бирида овқат пайтида айтиб берган хотираларимдан кулган бўлсанг ҳам, бу ҳақда сенга ҳикоя қилиб бераман.

Бир куни эрталаб, пастки қаватдаги хоналарни йиғиштириб юрган хизматчи тўппонча ва фарёд овозини эшитиб, юқорига чиқади: Уй соҳибларининг хонаси кулфлоглик эди. Ичкаридан шивир-шивир товушлар, жиҳозларнинг оҳиста сурилаётгани, кимнингдир ювинадиган хона сари шошиб одимлаётгани кулоғига чалинади. Бир неча сониядан сўнг, хизматчи зулфни тортқилаб, эшикни очади. Енгил кийинган ва қонга беланган Вильнев хоним тўппонча ушлаганича, эрининг оёқ томонида турарди. “Мен жаноб Вильневни ярадор қилдим, тезлик билан жарроҳни ва полиция комиссарини чакиринг”, – дейди у.

Айбланувчи адвокат олишни хоҳламади. Мен Вильнев хонимнинг ҳимоячиси қилиб тайинландим, лекин ўжар аёлдан гап ололмадим. Шаҳарда унинг ҳақида бўлмағур гаплар тарқалганди, мен эса, биринчи кунданок унинг бегуноҳ эканлигига асло шубҳа қилмаган эдим: хоним ўз-ўзини айблар, уни жонидан ортиқ севган эри эса буни тасдиқлар эди.

Севгидан баҳраманд бўлмаган кишилар ўзгаларнинг муҳаббатини кучлироқ ҳис қиладилар. Аёлнинг ўз эрига бўлган муҳаббати тасаввур қилингандан ҳам ортиқ эди. У эрини отмагани аниқ. Бу ерда эри уни ўз гавдаси билан бирон-бир ошиқнинг ҳужумидан ҳимоя қилган бўлиши мумкин. Аммо сўнгги икки кун мобайнида уларникига ҳеч ким келмаган. Таниш-билишлари орасида бу уйга тез-тез қатнайдиган кимсанинг ўзи йўқ.

Судгача мен Вильнев хонимни айбсиз дейишдан нарига ўтмадим. Лекин Вильневларнинг ўғли, ўспирин Ивнинг кўрсатмасини эшитиб, миямга ажойиб бир фикр келди. Тўғри, унинг кўрсатмаси ҳеч нарсани ойдинлаштирмасди. Аммо онанинг синовчан назари, ўглининг зални тарк этгандан кейин енгил нафас оли-

ши, орадаги “сир парда” сини олиб ташлади. Шундан кейин мен ҳаддан зиёд севимли отани онага рашк қилиб келган, асаблари заиф ўғилни айблаб, нутқ сўзладим. Эҳтирос билан, далиллар асосида, фикрларимни ўртага ташладим. Профессор Ф.нинг иқрорича, менинг ана шу далилларим асосида у ўсмирларда асаб касалликларини даволашнинг янги усулларини кашф қилган эди.

Қирқ йил илгари барча газеталар суратимни босиб чиқаргани, шуҳрат чўққисига кўтарилганларимни эслатиб, кўнглингда ўша кезлар уйғонмаган завқни энди уйғотмоқчи эмасман, йўқ. Ютуғимга, обрўйимга бефарқ қарашинг мени ёлғизлик, ғариблик азобига ташлаган эди. Айни пайтда, умр йўлдошига бўлган муҳаббати учун ўзини қурбон қилаётган, тўрт девор ичида ҳибсда ўтирган аёл бир неча ҳафта мобайнида кўз ўнгимда турди. У фарзанди учун эмас, кўпроқ эри учун ўзини ўтга урган эди. Жабрланувчи эр рафикасига: “Айбни ўз бўйнингга ол...”, – деб ялинган. У эса: “Эримнинг қотилиман”, – деб ҳаммани ишонтирганди. Уни айбсиз айбдор бўлишга ундаган нарса – оналик меҳри эмас, балки аёллик муҳаббати эди (Воқеаларнинг кейинги ривожини буни амалда тасдиқлади. Вильнев хоним ўғлини ўзидан ажратди ва турли баҳоналар билан ундан узоқда яшади). Мени ҳам ўша Вильневдек севишлари мумкин эди. Иш кўрилаётган кезлар уни бир неча марта учратдим. Унинг ҳеч бир ери меникидан ортиқ эмас эди. Келишган, маданиятли, лекин ўта ақллига ўхшамасди. Агар ўша дамда мени ҳам бирон-бир аёл севганида эди, ҳеч шубҳасиз, юқори мансаблар ва даражаларга эришган бўлардим. Инсон ёлғиз ўзигагина ишониб яшай олмайди. Кучимиз ва имкониятларимизга бирон-бир кимса шохид бўлиши керак. У мағлубиятлар ва ютуқларимизнинг ҳисобини олиб боради, мукофот олишимиз керак бўлган кунларда эса бизни тақдирлайди. Бир вақтлар мактабда мукофотга олинган китобларни ушлаб турар эканман, оломон ичидан онамни қидириб топардим, у олтин рангдаги япроқлар тожини тап-тақир бошимга қўндириб қўярди.

Вильнев иши даврида онам ўзини олдира бошлади. Мен буни кейинроқ пайқаб қолдим: мени кўриши билан безовталаниб, хурийдиган қора лайчага бўлган ортикча эътибори онамдаги тушкунликнинг биринчи белгиси бўлди. Олдига ҳар борганимда шу жонивор ҳақида сўзлар, менинг гапларимга эса эътибор бермай кўйганди.

Нима бўлганда ҳам, она меҳри мени ботқоқдан олиб чиқиши мумкин бўлган муҳаббат ўрнини боса олмаган бўларди. Онаминг энг кагта қусури – бойликни, пулни яхши кўриши эди. Бу қусур менга ҳам мерос қолган, пулга ҳирс кўйиш қонимга сингиб кетган. Онам “мўмай пул топадиган” касбимни ўзгартиришимни истамасди ва бунинг учун қўлидан келган барча чораларни кўришга тайёр эди. Мен ижод билан шуғулланишим мумкин эди, газеталар, йирик журналлар ҳол-жонимга кўймаётган, сўл партия сайловларда мени Ла Бастиддан номзодликка таклиф қилаётган бир пайтда (менинг ўрнимга розилик берган кимса осонгина депутат бўлди) шуҳратдан воз кечдим, чунки “мўмайгина пул топишдан” тўхташни хоҳламадим.

Сенинг ниятинг ҳам шу эди. “Ҳеч қачон кишлоқни тарк этмайман!” – деган эдинг. Мени чинакамига севган аёл эса обрў-эътиборимни ҳамма нарсадан юқори кўйган, шуҳрат йўлида мешчанларча эҳтирослардан воз кечиб яшаш лозимлигини тушунтирган бўларди. Телба журналистлар вазир ёки депутат бўлган адвокатларни мансабларидан шахсий манфаатларини қондириш учун фойдаланяптилар, деб шовқин соладилар. Ҳолбуки, даромад келтирадиган жиноий ишлардан сиёсат бобида шуҳрат қозонишни афзал кўрган, истакларини тартибга сола билган бу кимсалар олқишга сазовордирлар. Чинакамига севганингда, мени хасислик дардидан халос қилган ва олий мақсадлар сари ундаган бўлардинг.

Лекин қаёқда! Ягона мақсадим – “мўмай даромад” топиш бўлиб қолганди. Мана энди йиллар давомида чеккан машаққатларим эвазига орттирилган бойликдан ўзга нарсага эга эмасман. Мана шу жирканч бой-

ликни деб менга ўлим тилаяпсизлар. Ўлимимдан хурсанд бўлишингизни ўйласам, даҳшатга тушаман.

Аввалига сизларга ҳеч вақо қолдирмаслик чораларини кўрганлигимни сенга айтган эдим. Кейинчалик бу интиқомдан воз кечганлигимни ҳам биласан... Лекин юрагимдаги нафрат ўтини денгиздаги сув кўтарилишига қиёслаш мумкин. Баъзан у узоқлашади ва мен энгил тортаман... Баъзан у қайтади ва нафратнинг лойқа тўлкинлари мени ғарқ қилгудек бўладилар.

Пасха байрами куни мени ўша Филини деб таламоқчи бўлганингиздан бери сизларнинг меросни қандай тақсимлашингизни тасаввур қиламан. Ўшанда ҳозирги аҳиллигингиздан асар ҳам қолмайди: ерларимни, акцияларимни итдек талашасизлар. Ерлар сизларники бўлади, лекин акциялардан умид ҳам қилманглар. Ушбу мактубнинг биринчи саҳифасида айтилган акцияларни ўтган ҳафта энг қиммат баҳода сотиб юбордим: ўшандан бери уларнинг баҳоси ҳар куни тушяпти. Мен ташлаб кетган ҳар бир кеманинг чўкиши муқаррар: мен ҳеч қачон адашмайман. Миллионлаб нақд пулга эга бўласизлар: агар айниб қолмасам, улар сизларники бўлади. Сизларга бир сантим² ҳам бермасликка қарор қилганимдан бери кўп кунлар ўтди.

Подага ўхшаб зинадан кўтарилаётганингизни ва шивир-шивирингизни эшитиб турибман. Тўхтадинглар; уйғониб кетишимдан кўрқмай гаплашяпсизлар (ҳаммангиз мени қар деб ўйлайсиз); кўлларингиздаги шамларнинг ёғдуси эшик остидан тушиб турибди. Филининг ўткир овозини танидим (у бир оз бўғилиб қолганга ўхшяпти), кейин бирданига ёш жувонларнинг оҳиста кулгулари, шақиллаб гап сотаётганлари қулоққа чалинди. Уларни уришиб ташладинг. “Сизларни ишонтириб айтаманки, у ухлаётгани йўқ!” – дейсан. Эшигимга яқинлашиб, қулоқ соласан, кейин калит солинадиган тирқишдан мўралайсан. Чироқ мени сотиб кўяди. Тўпланиб турганларнинг олдига қайтасан ва уларга: “У ухлаётгани йўқ, гапларингизни эшитиб турибди”, – дейсан.

---

2 Сантим – Француз майда чақаси (юздан бир франк).

Улар оёк учида узоқлашадилар. Зина пиллапоялари ғирчиллайди; бирин-кетин эшиклар ёпилади. Пасха окшомида уй жуфтларга тўлиб кетади. Ана шу ёш новдалар мени ўз таналари деб тан олишлари мумкин эди. Оталарни ҳурмат қиладилар, севадилар, лекин сен менга душмансан, фарзандларим ҳам рақиб томонга ўтиб кетганлар.

Энди орамиздаги адоват масаласига келсак, ёзишга мажолим қолмади. Юрагим хаста бўлса-да, оёк узатиб ётишни истамайман. Менинг ёшимда уйқуга берилиш ўлимни чорлаш, демакдир. Тик оёқда эканман, ажал мени четлаб ўтадигандек туюлади. Нимадан кўркаман? Сўнгги азоб – сўнгги ғарғараданми?! Йўқ, лекин ўлим бу интиҳо демакдир ва унинг моҳиятини ман-фийлик “–” белгиси билан ифодалаш мумкин.

Еттинчи боб

Ҳали уч нафар фарзандимиз гўдак эканлигида орамизга совуқлик тушмаганди, уйимиздаги муҳит эса оғир эди. Лекин сен бундан безовта эмасдинг: менга нисбатан бефарқ эдинг, чунки юриш-туришим, ишларим билан мутлақо қизиқмасдинг. Мен уйда кам бўлардим. Эрталаблари соат 11 да нонушта қилардим-да, Адлия саройига етиб борардим. Иш мени бутунлай банд қилар, сенга бахшида этишим мумкин бўлган озгинагина вақтимни нималарга сарф этганимни яхши биласан. Мен содда, ҳис-туйғудан, озгина бўлса ҳам нафосатдан маҳрум ишратга ҳеч бир асоссиз равишда берилган эдим. Атрофимда эса, менинг ким эканлигимдан қатъиназар, эркак кўнглини овламоқчи бўлган аёллар кўп эди. Кишиларга завқ бағишлайдиган бундай саргузаштларни мен ҳам осонлик билан бошимдан ўтказишим мумкин эди. Менинг ёшимдаги адвокатдан баъзи бир нарсаларни илтимос қилишлари табиий ва маълум хол. Лекин мен ҳурлиқоларга бўлган ишончни, тўғрироғи, ўзимдаги уларга ёқа олишга бўлган ишончни йўқотаёзган эдим. Мен бир қарашдаёқ ўша аёллар-

нинг асл ниятларини билиб олардим. Уларнинг ҳаммалари ўзларига фойда ундириш ниятидалар, деган олдиндан чиқариб қўйилган хулоса мендаги ҳар қандай иштиёқни сўндириб қўярди. Нимани ҳам яширардим. Ҳеч ким мени севмайди, деган ўша мудҳиш фикрнинг ёнига бошлаб алданишни истамаган бадавлат кимсанинг эҳтиёткорлиги ҳам қўшилган эди. Сенга келсак, “нафақангни” белгилаб қўйгандим; белгиланган миқдордан ортиқ бир франк ҳам бермайдиган одам эканлигимни яхши билардинг. Белгиланган пулнинг миқдори анчагина эди ва сен ўша миқдордан ортиғини сўрамасдинг. Бу томондан менга ҳеч қандай хавф таҳдид солмаётган эди. Лекин бошқа аёлларга келсак! Мен аёлларни икки тоифага: беғараз маъшуқалар ва пул илинжида юрадиган фоҳишаларга тақсимлайдиган тентаклардан бири эдим. Аслида эса аёлларнинг кўпчилиги айни пайтда ҳам севгига, ҳам ёрдамга, ҳам ҳимояга ва эркалашларга муҳтожлар. Олижаноблигим туфайли эмас, балки ўта эҳтиёткорлигим ва хасислигим сабабли ўзимни ўзим кўп нарсалардан махрум қилганимни мана 68 га кириб яққол кўриб турибман ва аламимдан баъзан ув тортиб юборай дейман. Бир неча марта бундай алоқалар бир лаҳза ичида поёнига етган ва бунга ё менинг оддийгина майлни тушуниб етмаслигим, ё қўланса феъл-атворим, буни сен яхши биласан, сабаб бўлган эди. Мен чой пули ҳақида ресторанда ёки аравакашларга ҳақ беришда тортишишни ёмон кўраман. Кимга қанча тўлашим кераклигини аввалдан билишни афзал биламан. Ишратнинг белгиланган баҳоси мени бузуқ йўлга киришга мажбур қилганди. Менга ўхшаган одамда юрак даъвати ва ҳирсени қондиришга бўлган интилиш орасида қандай қилиб ҳам монандлик бўлсин? Қалб истаклари, мен энди уларни рўёбга чиқариш мумкин эканлигини тасаввур ҳам қилмасдим. Ҳали мурғак ҳолида уларни сўндирардим. Ишқий ҳиссиётларни бошқариш мумкин бўлган, эҳтиросга берилиш ёки берилмаслик ҳали ўз ихтиёримда эканида ҳар қандай туйғуни йўқ қилиб ташлашга уста бўлиб кетгандим. Мен соддарок бўлса ҳам, аниқ бел-

гиланган ақча эвазига ишрат қилишни афзал кўрадим. Менга панд беришларини ёмон кўраман, лекин тўлашим керак бўлган қийматни ҳар доим тўлайман. Сизлар мени қизганчиқ, хасис дейсизлар. Ҳолбуки, ҳеч кимдан қарз эмасман, ҳар қандай ҳисоб-китобни вақтида қиламан. Таъминотчиларим буни билишади ва мени ҳурмат қилишади. Кичкинагина қарз ҳам мен учун чидаб бўлмас азобдир. “Ишқ изҳорини” мен шу йўсинда, пул тўлай, тўлай англаб етганман... Қанчалар бадкорлик!

Йўқ, бир оз бўрттириб юборяпман, ўзимни лойга булғаяпман. Мен севганман, эҳтимол севилгандирман ҳам... 1909 йилда, ёшлигимнинг хотима даврида. Бу воқеа ҳақида индамай ўтиб кетишнинг нима кераги бор? Мендан ниманидир ундириб олиш керак бўлганида ўша воқеани юзимга солгандинг.

Ёш боланинг қотили сифатида айбланаётган ўша ёш ўқитувчи аёлни ноҳақ жазодан қутқариб қолган эдим. У дастлаб миннатдорчилик юзасидан мен билан бирга бўлди, лекин кейинчалик... Ҳа, ўша йили мен муҳаббат нима эканлигини билдим. Аммо хасислигим, худбинлигим туфайли ҳамма нарсадан маҳрум ҳам бўлдим. Уни муҳтожлик, қашшоқликда кун кечиришга мажбур қилганим етмаётганидек, мен айтган жойдан жилмайсан, ҳеч ким билан учрашмайсан, деган талабларни қўйдим. Истаганимда уни холи кўришни, бағримга олишни; истаганимда эса ташлаб қўйишни, кейин яна ўзимники қилишни хоҳлаган эдим. Мен уни шахсий буюм ўрнида кўрадим. Менда нафақат буюмлар, балки одамлар устидан ҳам хўжайинлик қилишга, ишлатишга, ишлатиб бўлгач, ташлаб юборишга иштиёқ бор эди. Аслида кулдор бўлиб туғилишим керак эди. Умримда биринчи марта ўзини қурбон қилишга рози бўлган, менинг ҳамма талабларимга жавоб бера оладиган инсонни топгандек эдим. Мен унинг юриш-туриши, кимга, қаёққа қарашларигача назорат остига олгандим...

Бундай икир-чикирлар билан бошингни қотирмасликка ваъда бергандим, унутаёзибман. Хуллас, ўша аёл ортиқ чидай олмади, Парижга кетиб қолди.

– Сен фақат биз билан эмас, кўпчилик билан чикиша олмайсан, – дегандинг менга бир неча марта. – Ахир Луи, наҳотки ҳамманинг сендан кўрқишини, сендан ўзини четга олишини кўрмаётган бўлсанг?!

Буни жуда яхши кўриб турардим. Адлия саройида мен яккаланиб қолган эдим...Ҳакамлар хайъатига ҳам мени зўрға сайлашганди. Ўша чаласаводларнинг зўрлашларига қарамай, мен Адвокатлар коллегиясининг бошлиғи бўлишдан воз кечган эдим. Қолаверса, буни ҳеч қачон орзу ҳам қилмагандим. Такдимот маросими, зиёфатлар уюштириш лозим бўларди. Бу дабдабалар анчагина киммат туради, овора бўлганга арзимайди. Сен эса болаларни деб бунга рози бўлардинг. Бирон нарсани ҳеч қачон ўзинг учун амалга ошишини истамагансан. Ҳар доим “Шу ишни болалар учун қилгин”, дейсан.

Тўйимиз бўлиб ўтган йили, отанг биринчи юрак хуружини бошидан кечирди ва Сенон қасри биз учун ёпиб қўйилди. Сен тезда Калезни ўзингники қилиб олдинг. Узим ёқмасам ҳам, уй-жойим сенга жуда ёққан эди. Менинг ховлимда илдиз отдинг, лекин илдизларимиз бир-бирига чирмашиб кетмади. Болаларинг ана шу уйда, ана шу боғда таътилларини ўтказардилар. Кенжатоғимиз Мария ана шу уйда вафот этди. Мудҳиш воқеадан айтарли даражада даҳшатга тушмадинг, лекин қизалоғимизнинг ётоғини зиёратгоҳга айлантириб қўйдинг. Ана шу уйда сен товукдек тухум қўйиб, жўжабирдек жон орттирдинг, касал боқдинг, бешик тебратдинг, энага ва тарбиячилар билан жанжаллашдинг. Ана шу олмаларнинг шохларига боғланган арқонларда маъсума жажжи Мариянинг қўйлақлари қуритилган. Ана шу меҳмонхонада аббат Ардуен болаларни атрофида тўплаб, ғазабимдан кўркқанидан уларга диний бўлмаган кўшиқларни ўргатар эди.

Ёз оқшомлари, уй олдида трубка чекиб юрар эканман, уларнинг Люллининг ариясини куйлаётган тиниқ овозларини эшитардим: “Бу ўрмонлар, қоя булоқлар, оҳ, Қанчалар гўзал эканлар...” Ушбу сокин муҳаббат дунёси, маъсум болалик ва орзулар қароргоҳининг эшиклари мен учун берк эканини билардим.

Меҳр-муҳаббат тўлқинлари мен турган қирғоққа бир неча қадам қолганида яна орқага қайтмоқда эди.

Меҳмонхонага кирган захотим жимлик чўкарди. Женевьева бирон-бир китоб билан ўзини четга оларди. Мариягина мендан қўркмас, чақирсам чопиб келарди: мен уни куч билан бағримга босар, у ғужанак бўлиб, қучоғимга жойлашиб оларди. Мен унинг қуш юраги каби бежо тепаётган қалбини аниқ ҳис қилардим... У ерга тушар-тушмас боғ томон чопарди... Қизгинам!

Болаларимиз менинг ибодатга бормаслигимдан, жума кунлари гўштли котлет ейишимдан анча эрта воқиф бўлдилар. Лекин иккимизнинг орамиздаги кураш, уларнинг кўз ўнгиларида фақат бир неча мартагина авжига минди ва деярли ҳар сафар мен мағлуб бўлавердим. Ҳар бир мағлубиятдан сўнг, пинҳоний жанг давом этарди. Калез буларнинг ҳаммасига сахна вазифасини ўтарди, чунки шаҳардаги уйимизда мен сира бўлмаганман. Адлия хизматчиларининг таътиллари коллеж таътиллари билан бир вақтга тўғри келгани сабабли, август ва сентябрь ойларида ҳаммамиз ана шу ерга йиғилардик.

Иккаламиз жанжаллашган ўша кун ҳамон эсимда (бунга Муқаддас Тарихни мутолаа қилаётган Женевьеванинг олдида қилган ҳазилим сабаб бўлганди). Мен болаларимнинг ақл-идроқларини муҳофаза қилишга ҳаққим борлигини айтдим, сен эса уларнинг руҳониятларини ҳимоя қилиш асосий бурчинг эканини менга рўқач қилдинг. Биринчи сафар мен мағлуб бўлдим ва Губертни иезуитлар қўлига, қизалоқларимизни эса аёллар монастиридаги мактабга топширишга розилик бердим. Фондодежлар хонадонидаги урф-одатларнинг салмоғи, назаримда мени ана шу нарсага мажбур қилганди. Лекин ўч олишни истаётгандим: ўша куни мен ўзим учун жуда муҳим бўлган нарсани, яъни сени талвасага солиб қўя оладиган, менга бефарқ бўлишга чек қўя оладиган ва нафратланиб бўлса-да, эътиборингни менга қаратишга мажбур қиладиган ягона мавзуни билиб олгандим. Ниҳоят, сени қўлга туширдим ва бўлажак жанглار учун майдонни аниқлаб олдим. Яқин-

дагина динга ишонмаганлиги сабабли олий табақа вакиллари бўлмиш ўртоқларидан дакки еб, ўкиниб юрган бадавлат деҳқон фарзандининг бўм-бўш қалби муҳаббат алами ва чексиз нафрат билан тўлиб-тошмоқда эди.

Баҳс тушлик пайтида яна авжига чиқди (сендан, қайнатилган мол гўшти эмас, балиқ ейишингни кўриб Тангри қандай қониқиш олиши мумкинлигини сўраб қолдим). Ўтирган ерингдан туриб кетдинг. Болаларнинг менга қандай қараш қилганлари эсимда. Сени ўз хонангдан топдим. Кўзингда ёшдан асар ҳам йўқ эди. Ўта хотиржамлик билан гапира бошладинг. Ўша куни мен, ўзим тасаввур қилган даражада эътиборингдан четда эмаслигимни тушундим. Сен аллақандай хатлардан хабар топган эдинг. Уларнинг ёрдамида қўйди-чиқдини осонгина амалга ошириш мумкин эди.

– Сен билан болаларни деб яшаб юрибман. Лекин уларнинг тақводорликларига таҳдид соладиган бўлсанг, иккиланиб ўтирмайман.

Ҳа, сен ростдан ҳам мени ва пулларимни ташлаб кета олган бўлардинг. Болаларнинг онгларидан жой олган бидъат, яъни расм-русумлар, ривоятлар ва диний ақидаларни деб, ҳамма нарсадан воз кечишга тайёр эдинг.

Ҳали Мариянинг ўлиmidан кейин ҳақорат мазмунидаги хатингни ёзиб улгурмаган эдинг. Ўша кезлари тилинг узун эди. Орамиздаги жанжал туфайли мавқеимга путур етиб қолаёзганди. У вақтларда бундай нарсалар билан ўйнашиб бўлмасди, айниқса қишлоқ жойларда. Менинг яширин тўғарақларга аъзолигим ҳақида аллақачон узунқулоқ гаплар тарқалганди, ғояларим мени одамлардан ажралиб қолишимга сабаб бўлаётганди. Оиланинг обрў-эътиборисиз жуда мушкул аҳволга тушиб қолган бўлардим. Бундан ташқари... ажрашадиган бўлсак сенга қарашли бўлган Сувайш канали акцияларини қайтариб бериш лозим бўларди. Бу бойликни ўзимники, деб ҳисоблашга ўрганиб қолгандим. Улардан маҳрум бўлишни тасаввур қилсам (отанг бизга ажратиб берган рентани ҳисобга олмаганда), изтиробга тушардим.

Мен мулойим тортиб ҳамма талабларга кўндим, лекин бўш вақтимда болаларнинг муҳаббатларини қозонишга қарор қилдим. Бу қарорга мен 1896 йил августда келган эдим.

Эндиликда ўтмишга айланиб қолган ўша жазирама ва жимжит ёз фаслида юз берган воқеалар эса 1895 – 1900 йилларда, яъни беш йил мобайнида содир бўлганди.

Кичкинтойларнинг меҳр-муҳаббатини қозониш қийинлигини ўйлаб кўрмаган эканман. Мен оилада отанинг обрў-эътиборига ва ўзимнинг заковатимга ишонгандим. Ўн яшар болани, икки кичик қизалоқни ўзимга ром қилиш ўйинчоқ ўйнагандек бўлади, деб тахмин қилгандим. Айланиб келишни таклиф қилганимда, уларнинг довдираб қолганлари, безовта бўлганлари ҳамон хотирамда турибди. Сен ҳовлида, арғувон дарахти соясида ўтирган эдинг. Болалар сенга савол назари билан қарадилар.

– Кўзичоқларим, мендан рухсат сўрашингизнинг кераги йўқ, – деддинг сен.

Биз жўнаб кетдик. Болалар билан нималар ҳақида сўзлашсам экан? Жамоат вазирлигида ёки суд мажлисида айбланувчини ҳимоя қилаётганимда, залда ҳозир бўлганларнинг адоватига қарамай, раиснинг кўнглига ғулгула соладиган даражада сўзамол бўлган мендек кимса болалар олдида ҳамда оддий кишилар, деҳқонлар ҳузурида ўзимни йўқотиб, довдираб қоламан. Ҳолбуки, ўзим деҳқондан чикқанман.

Болалар менга ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан қарашарди. Бу учала қалбни сен илгарироқ эгаллаб олган эдинг. Сенинг рухсатингсиз уларнинг қалблари мен учун ёпиқ эди. Нима ҳам қилардим, ҳар қалай уларнинг назарларида ўз ўрним бор эди. Улар оталари ҳақ йўлга қайтиши ва бунинг учун Тангрига илтижо қилиши керак, деб ҳисоблардилар. Дин ҳақида нимаики демай, ҳатто динга шаъма қилиб гапиргудек бўлсам ҳам, болаларнинг менинг тўғримдаги соддадил таассуротлари янада мустаҳкамланарди.

Фарзандларимиз эътиқод билан нишонланадиган

диний байрамларга тўлиб-тошган ажойиб дунё ичида яшар эдилар. Болалар биринчи ёндашув маросимидан қайтаётганларида ёки унга тайёргарлик кўраётганларида, уларга маросим ҳақида гапириб, мақсадингни амалга оширар эдинг. Окшомлари Калезда, ҳовли сахнида улар Люллинг арияларинигина эмас, балки кўпроқ диний кўшиқларни куйлашарди. Мен узоқдан сизларни кузатардим, агар ойдin кеча бўлса, учала кичкинтойнинг гавдаларини илғай олардим.

Тош йўлка устида кадам товушим эшитилиши билан кўшиқ тўхтарди.

Якшанба кунларидаги ибодатга жўнаб кетиш тайёргарликлари мени уйғотиб юборарди. Сен ҳам доим якшанбалик зиёратдан кечга қолишга кўрқардинг. Отлар депсинишарди. Кеч қолаётган ошпаз хотинни чақирардинглар. Болалардан бирортасининг дуо китобчаси эсдан чиқиб қоларди. Аллақандай ўтқир овоз қулоққа чалинарди: “Бу Муқаддас Учлик кунидан кейин қайси якшанба?”

Болалар ибодатдан қайтишганда, мен ҳали ўрнимда ётган бўлардим. Ўрганган дуоларининг ҳаммасини менга бағишлаган кичкина Мария, руҳий силжиш бўлганига ишончи комил ва диққат билан менга қарарди.

Фақат Мариягина менинг ғашимга тегмасди: унда кишини ҳаяжонлантирувчи самимийлик, хизматкорлар, корандалар, қашшоқларга нисбатан ҳамдардлик бор эди. “Бу киз бор нарсасини улашиб беради, у пул ушлашни билмайди. Бу яхши албатта, лекин ҳар ҳолда унга кўз-қулоқ бўлиб туриш керак бўлади...”, – дейишарди у ҳақда. “Ҳеч ким унга монелик қилмайди, ҳатто отаси ҳам”, – дейишарди яна. Мариянинг ўзи окшомлари тиззамга чиқиб оларди. Бир марта у елкамга бошини қўйиб, ухлаб қолди. Унинг жингалак кокиллари юзимни қитиқлар, лекин мен қимир этмасдим. Соат 9 да энага уни олиб кетишга келди. Мен Мариюни хонасига кўтариб, олиб чиқдим. Сизлар, бегуноҳ курбони устида чарх ураётган йиртқич қушни кўраётгандек ҳайратдан донг қотиб, мени кузатиб турардингиз.

Бир неча кундан кейин, 14 август кунини эрталаб Мария менга:

– Бир нарса десам, хўп дейсизми, хўп дейман, деб ваъда қилинг, кейин айтаман?! – деб қолди (болаларнинг бунақа нарсаларга уста бўлишларини яхши биласан).

У менга эртаси куннинг соат 11 даги ибодат вақтида куйлашингни ва менинг ҳам у ерда бўлишимни ис-таётганини айтди.

– Хўп, деди! Хўп, деди! – деди Мария бўйнимдан кучоқлар экан. – Гап битта!

Мен розилигимни билдириш учун уни ўпиб қўй-дим. Хонадонимизда шов-шув бўлиб кетди: ҳеч қачон черковга қадам босмайдиган хўжайин эртага ибодатга боради! Бу воқеа муҳим аҳамият касб этди.

Кечки овқат пайтида узоқ вақтгача асабийлашиб ўтирдим. Губерт сендан Дрейфус ҳақида алланимани сўради. Жавобингни менга ёкмаганлигини айтганим эсимда. Дастурхон атрофидан туриб кетдим. Жомадонимни йиғиштириб, 15 август куни эрталаб соат 6 даги поезд билан Бордога жўнадим ва у ерда куни бўйи сиқилиб, дайдиб юрдим.

Ўша воқеадан кейин қайтиб Калезга келишим ғала-ти, албатта. Таътил вақтларимда саёҳат қилмай, нима учун сизлар билан бўлган эканман? Бунга кўп сабаб-ларни келтириш мумкин. Тўғриси, иккиёқлама хара-жатдан қочганман. Уйни қулфламай ва қозонни сувга ташламай сафарга чиқиш ва ўйламай пул сарфлаш мумкинлигини тасаввур ҳам қила олмас эдим. Уйда бўлмасам ҳам, рўзгорга аввалгидек харажат қилинаёт-ганини билганим ҳолда, юртма-юрт юриш менга ҳеч бир ҳаловат бағишламаган бўларди. Шунинг учун ҳам каламушхонамизга қайтиб келишга мажбур эдим. Мо-домики, кундалик насибам Калезда экан, қандай қи-либ ўзга ерларда тамадди қилай? Ушбу тежамкорлик менга онамдан мерос қолган ва қон-қонимга сингиб кетганди.

Шундай қилиб, қайтиб келдим, лекин адоватим ҳали босилмаган, ҳатто Мария ҳам унинг қаршисида иложсиз эди. Сенга қарши курашнинг янги усулини кашф этгандим. Ўзтиқодинга тўғридан-тўғри зарба

беришдан бутунлай воз кечдим, лекин ҳар бир кулай вазиятдан фойдалана бошладим. Бечора Иза, қанчалар эътиқодли христиан аёли бўлмагин, сени чув туширганимни тан олгин. Сахийлик муҳаббат ифодаси бўлса, сен буни эсингдан чиқариб юборгансан ва эҳтимол ҳеч қачон муҳаббат нима эканлигини билмагансан. Ушбу сўз замирида сен камбағалларга кўрсатиладиган тор маънодаги саховатни тушунардиг ва охиратингни ўйлаб бу ишни чидам билан адо этардинг. Бу жабҳада анчагина ўзгарганингни тан оламан: сен энди саратон касалига чалинганларни даволай бошладиг, тўғри! Лекин ўша вақтларда, итоатингда бўлган бечора бандалардан, кўрсатган ёрдамингдан баҳраманд бўлганларидан кейин, ҳақингни ундириб олмасанг, кўнглинг жойига тушмасди. Сен хонадон бекаларининг оз пул сарфлаб, кўп даромад ундириш одатига содиқ қолган эдинг. Эрталаблари аравачасида сабзавот олиб келадиган ва шу ишдан ниҳоятда оз даромад кўрадиган кампирдан озгина кўкатни ҳам савдолашмай, нархини бир неча тийинга камайтирмай харид қилмасдинг, ҳолбуки, агар у хайр-эҳсон сўраса, албатта берган бўлардинг.

Хизматкорлар ва корандаларнинг зўрға ботиниб иш ҳақини ошириш ҳақидаги илтимослари, сени аввалига танг қилар, қаҳр-ғазабингни уйғотарди ва мунозара сенинг фойдангга ҳал бўларди. Уларни сиз ҳеч нарсага муҳтож эмассиз, деб ишонтириш қобилиятига эга эдинг:

– Яшашга жойингиз бор, менинг емимни еб семирадиган чўчканинг ярмисини берсам, сабзавотлар етиштиришга томорқангиз бўлса...

Шўрлик омилар шунчалик бадавлат эканларидан ҳайратга тушардилар. Сендан ойига 40 франк ҳақ оладиган оқсоч хотинга пулларини омонат кассага қўйиши зарурлигини таъкидлар эдинг.

– Ҳамма эски кўйлақларимни, юбкаларимни, бошмоқларимни унга беряпман. Пулнинг унга нима кераги бор? Яхшиси, оиласидагиларга совға-салом учун йиғиб қўйсин.

Лекин бетоб бўлгудек бўлсалар, уларни жон-жаҳ-

динг билан даволардинг; сен уларни ҳеч қачон ўз ҳолларига ташлаб қўймасдинг: кўнгилчан хўжайинлари ёмон кўрадиган ушбу инсонлар сени хурмат қилганларини ва ҳатто сени севганларини тан оламан. Барча масалаларда ўз даврингнинг ва табақангнинг ғояларига содиқ эдинг. Лекин ҳеч қачон сен ушбу фикрлар Инжилга зид эканини тан олмагансан:

– Ана холос, – дердим мен, – ўйлардимки, Исо пайгамбар бу ҳақда... Сен ўзингни йўкотар ва тўхтаб қолардинг, болаларни ўйлаб жахлинг чиқарди. Лекин барибир ҳар доим мен қўйган тузоққа тушиб қолардинг.

“Сўзма-сўз амал қилиш шарт эмас...”, – деб минғирлардинг сен. Мен бу ерда ҳам осонгина устун келар ва сенга Инжилга сўзма-сўз итоат этиш билангина авлиё бўлиш мумкинлиги ҳақидаги мисолларни ёғдириб ташлардим. Агар сен бечора ўзингни авлиё эмаслигингни айтгудек бўлсанг, сенга ушбу ўтитни ўқирдим:

“Илохий отангиз етук бўлгани каби, етук бўлингиз”. Ўзим танлаган усулда сенга яхшилик қилганимни тан олгин, модомики, ушбу кун саратон дардига мубтало бўлганларни даволаётган экансан, бу ишда менинг ҳам ҳиссам бор деб биламан! Болажонларингга бўлган меҳринг ўша пайтлари сени бутунлай банд қилганди; сендаги барча саховат, садоқат уларга сарфланарди. Сен улардан бошқа ҳеч кимни кўрмас эдинг. Улар сени нафақат мендан, балки эл-юртдан юз ўғришга мажбур қилдилар. Ҳаттоки, болаларга соғлиқ ва омадни Тангридан тилаб олиш тўғримиқан, деб сўраганман ҳам. Сен гапни қисқа қилардинг:

– Сен билан бошқа гаплашмайман, ақлинг етмаган нарсалар ҳақида гапиряпсан.

Бахтингга қарши, уйимизда, болаларимизни тарбияловчи, диний семинария талабаси, 23 ёшли аббат Ардуен бўларди. Ўзимнинг ҳақ эканлигимга ишонган ҳолларда, мен уни гувоҳлик беришга чақирар ва қийин аҳволга солиб қўярдим, чунки у бундай баҳсларда ўзининг фикрларини очик айтишга мажбур эди. Дрейфуснинг иши шов-шувларга сабаб бўла бошлагач, мен бечора аббатни сенга қарши қилиб қўйиш учун минглаб баҳона топгандим:

– Аллақандай бир яхудийни деб бутун армиянинг тўс-тўс бўлиши.., – дердинг сен.

Ана шу гапингни эшитибок, мен ўзимни жаҳлим чиқаётгандек қилиб кўрсатар ва то аббат Ардуенни: “Ҳеч бир христиан бегуноҳ кимсани айблашга бош қўшмаслиги керак, ҳатто бу нарса бутун бир мамлакатни қутқариш учун керак бўлса ҳам”, – деб ўгит беришга мажбур қилмагунимча тўхтамас эдим.

Ушбу мавзу ҳақида фақатгина газеталар бераётган хабарлар асосида тушунчага эга бўлган сени ва болаларни фикрингиздан қайтармоқчи эдим. Аҳиллигингиз метиндек мустаҳкам эди. Ҳатто менинг ҳақ эканлигим очик-ойдин бўлган пайтларда ҳам сизлар буни айёрликнинг оқибати эканлигига шубҳа қилмасдингиз. Оқибатда менинг хузуримда сукут сақлай бошладингиз. Ҳозиргидаги каби, яқинлашаётганимни кўрган заҳотингиз ҳар қандай баҳсларни тўхтатар эдингиз. Лекин баъзан дарахтлар панасида беркиниб турганимни билмай қолардингиз ва ҳали сиз баҳсни тўхтатиб қўямасингиздан мен билан жанг қилишга мажбур қилардим.

У – авлиё, – дегандинг аббат Ардуен ҳақида. – Лекин у жуда ёш ва қувлик нима эканлигини билмайди. Менинг эрим уни худди мушук сичконни ўйнагандек эрмак қилади. Шунинг учун диндорларни қанчалар ёмон кўрмасин, унинг шу ерда бўлишига монелик қилмайди.

Тўғриси айтганда, руҳоний тарбиячини олишга розилик берганимга сабаб – ҳеч бир бошқа тарбиячи ойига 150 франк эвазига бутун таътил давомида ишлашга розилик бермаган бўларди. Қорачадан келган, баланд бўйли, шабкўр ва ўлгудек уятчанг бу йигитни назаримга илмасдим ва унга оддий бир жиҳозга қарагандек қарардим. У болалар билан машғулотлар ўтказар, уларни сайр қилдирар, жуда кам овқат ер ва бир оғиз сўз демасди. Таомнинг охириги луқмасини ютиши биланоқ, хонасига чиқиб кетарди. Баъзан, уйда ҳеч ким йўқ пайтларида, у пианино чаларди. Мусикада ҳеч балони тушунмайман, лекин сенинг айтишингча: “У ёмон чалмасди”.

Содир бўлган бир воқеани яхши эсласанг керак, албатта. У аббат Ардуен билан менинг орамдаги муносабатларга оддий бир илиқлик киришига сабаб бўлганди ва сен бундан бутунлай беҳабар эдинг. Бир куни болалар Кюре келяпти, деб қолишди. Мен, одатдагидек, ўша захотиёқ узумзор томонга қочиб қолдим. Бирок, Губерт мени топиб, уни сен юборганингни ва Кюре менга фавқулодда муҳим хабар олиб келганини айтди. Мен норози бўлиб тўнғиллаганимча уйга қайтдим, чунки ўша пакана чолга сира ишонмасдим. У менга виждон азобидан кутулиш учун келганини айтди. У бизга диний бошқарма томонидан соғлиғи туфайли ўқишдан вақтинча четлатилган аббат Ардуенни ажойиб талаба сифатида тавсия қилган эди. Фавқулодда, диний фаолиятдан истеъфода бўлган Кюре, аббатнинг ўқишдан вақтинча четлатилишига интизомни бузганлиги сабаб бўлганини билиб қолади. Қанчалар ҳудожўй бўлмасин, аббат Ардуенининг кўнглини мусиқа ниҳоятда ром қилган эди ва у ўртоқларидан бирининг гапига кириб, Катта Театрда берилаётган хайрия концертини тинглашга боради. Улар ҳамма қатори кийинган бўлишларига қарамай, одамлар уларни таниб қоладилар ва керакли жойга хабар етказадилар. Дастурда Таис ролининг ижрочиси Жоржетта Лебренинг борлиги шов-шув гапларни жанжалга айланишига сабаб бўлади: унинг ялангоёқлиги, кумушранг белбоғлари бўлган юнон туникаси (“бор кийими шу, ҳатто елкалари ҳам беркитилмаган эди, деган гаплар ҳам тарқалган эди”) йиғилганларга ёқмайди. Иттифоқо ложада ўтирган аллақандай кекса жаноб: “Ҳар ҳолда бир оз ошириб юборишибди, қаерда ўтирибмиз ўзи?” – деб хитоб қилади.

Аббат Ардуен ва унинг ўртоғи ана шундай томошанинг гувоҳига айланадилар! Гуноҳкорлардан бири ўша захотиёқ ўқишдан ҳайдалади. Ардуенни бўлса афв этадилар: ушбу воқеа аклга сиғмас даражада бўлса ҳам, бошлиқлар уни икки йил муддатга ўқишдан четлатадилар.

Аббат бизнинг ишончимизни буткул суиистеъмол

қилганидан унга норозилик билдиришга қарор қилдик. Кюренинг норозилиги бизникидан кам бўлмади. Бундан буён мени алдаган ушбу толибга нисбатан совук муомалада бўламан, деганди у ўшанда. Бу воқеа эсингдан чиқмаган, лекин ўша куни очик айвонда чекиб турганимда, ойдинда мен томон келаётган айбдорнинг озғин киёфасини кўрганимни сен ҳеч қачон билмагансан. У қисиниб-қимтиниб олдимга келди ва хонадонимга ўзининг шармандали қилмишини яширган ҳолда ёллангани учун узр сўради. Унга қилган шўхлиги менга ёққанлигини айтган эдим, қаттиқ норози бўлди ва ўзини-ўзи қоралай бошлади. Аббатнинг айтишича, унинг қилган гуноҳини баҳолай олмасмишман: у айна пайтда тақводорликка, ўзидаги истеъдодга ва ахлоққа қарши гуноҳ иш қилган эди. У жанжалга лойиқ иш қилган ва қилмишини бутун умри давомида ювиши лозим эди... Унинг ойдинда эгилган узун қадди, айвон панжарасини иккига бўлган сояси ҳам кўз ўнгимда. Дин пешволарини қанчалар ёқтирмай, унинг чин юракдан номус қилаётгани ва изтироб чекаётганига шубҳа қилмадим. У бизга ҳеч нима демагани учун узр сўради ва Либурнада кунбай ишлаб кун кўрадиган ниҳоятда қашшоқ бева онасининг қўлига икки ой мобайнида қараб қолишга мажбур бўлганини айтди. Мен семинариядаги интизомга тааллуқли бўлган воқеани бизга айтиб беришга уни ҳеч нима мажбур қилмаслигини айтган эдим, аббат қўлимни ушлаб ақлга сиғмайдиган, илгари мен ҳеч қачон эшитмаган ва мени ҳайратга солган: “Сиз жуда олижанобсиз!” – деган сўзларни айтди.

Турмушимизнинг илк дамларида ҳаттоки сенинг ҳам асабларингга таъсир кўрсатган, ёшлигимдан бошлаб атрофимдаги ҳар қандай яхши кайфиятни йўққа чиқара оладиган даражада заҳарханда кулишим борлигини биласан. Ўша окшом ўқишдан ҳайдалган дароз аббат қаршисида кўнглимдагини яшира олмадим.

– Айтган сўзларингизни нақадар кулгили эканини билмайсиз, жаноб аббат, – дедим унга. – Яхши-ёмон эканлигимни мени танийдиганлардан сўранг. Оила аъ-

золаримга, ҳамкасбларимга савол бериб кўринг, дил-сиёхлик турмушимнинг маъносидир.

Аббат хижолат билан чинакамига ёмон одам ўзини ёмон демаслигини айтди.

– Сизни ишонтириб айтишим мумкинки, – дедим мен, – ҳаётим мобайнида сиз олижанобсиз, дейишга лойиқ бирон-бир ишни амалга оширганим йўқ.

Шунда у касбимга ишора тариқасида Исо пайғамбарнинг қуйидаги сўзларини келтирди: “Банди эдим ва сиз келдингиз мени кўргани...”

– Бу ишдан мен фойда кўраман, жаноби аббат. Касбим шунақа. Яқин-яқингинада ҳам керакли пайтда менинг номимни тутқунларга шипшитиб қўйишлари учун назоратчиларга пора берардим. Кўриб турибсизки...

Унинг нима деб жавоб қилгани хотирамда йўқ. Биз арғувонлар тагидан ўтиб бормоқда эдик. Сутана кийган ушбу одамнинг ёнимдалиги менга аллақандай хотиржамлик багишларди, десам нақадар ажаблансанг керак! Лекин чиндан ҳам шундай эди.

Қуёш билан баравар уйғониб, тонг салқинидан нафас олиш учун пастга тушган вақтларим ҳам бўлган. Аббатнинг ибодатга кетаётганини кузатганман. У ниҳоятда тез ва шунчалар ўйчан қадам ташлардики, баъзан ёнгинамдан ўтиб бораётиб, мени пайқамасди. Ўша пайтларда сени мазах қилишни авжига чиқарган, эътиқодингни сенга қарама-қарши қўйишга жон-жаҳдим билан киришган эдим... Ҳар сафар сени хасислик ёки бағритошлик қилаётганингни кўрганимда, ораларингизда энди Исо руҳидан асар ҳам йўқлигига ишонгандек бўлардим. Ҳолбуки, ҳеч ким билмагани ҳолда бошпанам остида ана шу руҳга содиқ қолиб яшаётган бир инсон борлигини билардим.

Саккизинчи боб

Юз берган бир воқеа ўз-ўзимдан нафратланишимга сабаб бўлди. 96- ё 97- йилда, аниғи сенинг ёдингда бўлса керак, поччанг барон Филипо оламдан ўтди. Эрта билан уйғонган опанг Маринетга унга ниманидир гапирган, у жавоб бермаган. Опанг деразаларни очгач, унинг олайиб кетган кўзларини ва осилиб қолган остки жағини кўрган: ўша лаҳзада бир неча соат мобайнида мурда билан ёнма-ён ухлаганлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган.

Орангизда ҳеч ким шўринг курғур қолдирган васиятнинг нақадар даҳшатли эканини тасаввур ҳам қилгани йўқ. Бунга ишончим комил. Марҳум, хотини бошқа эрга тегмаган тақдирда, унга мероснинг катта қисми тегишини, акс ҳолда жиянлари орасида тақсимланишини васият қилганди.

– Уни асло ёлғиз қолдирманглар, – деб такрорларди онанг. – Хайриятки, бир-бирини суяйдиган аҳил оиламиз. Болажоннинг ёнидан кетманглар.

Маринетга ўша пайтларда ўттизларда эди, лекин унинг қиз боладек кўринишини эслаб кўр. У ғинг демай чолга турмушга чиққан ва итоат билан турмуш кечирган эди. Унинг бевалик бурчини итоат билан ўташига ҳеч бирингиз шубҳа қилмасдингиз. Озодлик лаҳзасини, қоронғи йўлакдан бирданига ёруғ дунёга чиқишнинг қанчалик лаззатли эканлигини ҳисобга олмадингиз.

Кўркма, Иза, менга берилган имтиёзни суистеъмол қилмоқчи эмасман. Ўша миллионларнинг оиламизда қолишини ва болаларимизга нафи тегишини исташим табиий эди. Сизлар ўн йил мобайнида мўйсафид эрга қилган хизмати эвазига келган бойликни Маринетга қўлдан чиқармаслиги керак, деган фикрда эдингиз. Бева қолиш сизларга одатий ҳолдек туюларди. Яқиндагина ўзинг ҳам ёш бўлганингни эслармидинг ўшанда? Асло, бу нарсага хотима берилганди. Сен она эдинг, сен учун ҳам, бошқалар учун ҳам ўзга нарсалар мавжуд эмасдек эди. Фаросат бобида оилан-

Уз ҳеч қачон намуна бўлмаган. Ёлғиз қолиш нафақат инсонларга, ҳаттоки жониворларга ҳам нақадар оғир таъсир қилиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмадингиз.

Беваликнинг биринчи ёзини Маринетта Калезда ўтказди, деган қарорга келинди. Унинг ўзи бунга бажонидил рози бўлди. Бунга сабаб сизларнинг ўта яқинлигингиз эмасди. У болаларимизга, айникса, кичкинтой Марияга меҳр кўйганди. Менга келсак, уни яхши билмасдим. Шунинг учун, аввалига унинг илтифотидан мамнун бўлдим. У сендан бир ёш катта бўлса-да, анча ёш кўринарди. Ҳомиладорлик ва фарзанд кўриш сени оғирлаштириб кўйганди. Маринеттага афтидан чол қўл теккизмаган эди. Унинг чеҳраси ёниб турар ва бокира эди. Сочларини баланд қилиб турмакларди. (Сочни бундай ажойиб турмаклаш одати ҳозир қолиб кетди). Кўзлари дум-думалоқ бўлганидан у ҳар доим ажабланаётганга ўхшарди. Баъзан ҳазиллашиб мен унинг “ариникидек ингичка” белидан кучоқлаб олардим, лекин катта кўкраклари, ялпанг оёқлари уни бесўнақай кўрсатарди. Ўша пайтнинг аёллари сунъий шароитда ўстирилаётган гулларга ўхшашарди.

Маринеттанинг бу қадар қувноқлигини кўриб ажабланардим. У болалар билан кўп вақтини ўтказар, бекинмачоқ ўйнар, оқшомлари эса жонли расм ўйинларини уюштирарди.

– У бир оз енгил табиатроқ, – дегандинг сен, – қандай аҳволга тушиб қолгани билан иши ҳам йўқ.

Ҳафта мобайнида оқ кўйлақларда юришига рози бўлганинг катта гап эди. Лекин унинг ибодат пайтида юзини беркитмай ва пальтосига мотам боғичини қадамай ўтиришини сен номаъқул деб топдинг. Куннинг исиб кетганини эътиборга ҳам олмадинг. Маринеттанинг ёқтирган ягона нарсаси – эри билан бирга от миниш бўлганди. Пойгаларда яхши танилган барон Филипо умрининг охириги кунигача отда сайр қилишни қанда қилмаганди. Маринетта Калезга байталини олиб келтирди. У отда ёлғиз сайр қиларди. Бу нарса жаҳлингни чиқарганди: уч ойлик бева ҳеч қандай жисмо-

ний машқ билан шуғулламанмаслиги керак, кўриқчисиз отда сайр қилиши эса ҳаддан ошиши эди.

– Оила аъзоларимиз билан у ҳақда қандай фикрда эканлигимизни унга айтаман., – деб такрорлардинг сен.

Унга айтгандинг ҳам, лекин гапларинг Маринет-танинг у қулоғидан кириб, бунисидан чиқиб кетарди. Жанжаллардан тўйган Маринетта мени ўзига ҳамроҳ бўлишини сўраганди. У менга ювош от топиб беришни ваъда қилди (Турган гапки, ҳамма харажатлар унинг бўйнида эди).

Биз чивинлар кўплигидан ва қарағайзоргача икки чақиримчани секин юриб ўтиш зарурлигидан тонг саҳарда йўлга чиқардик. Отларни кираверишдаги зина олдига етаклаб келишарди. Маринетта от миниш учун тиктирилган ихчам кийимига шудринг тушган атиргулни қадаб қўяркан, ётоғинг томонга қараб, тилини чиқарарди. Қўнғироқнинг бўғиқ овози ибодатга чорлар, аббат Ардуен биз билан уялибгина саломлашиб, узумзор устидан кўтарилаётган туман ичида ғойиб бўларди.

Ўрмонга етиб боргунча суҳбатлашиб кетдик. Қайн-синглимнинг маълум хурматига сазовор эканимни пайқадим ва бунга Адлия саройида тутган мавқеим эмас, балки оила даврасида куфрона фикрларим билан қўлга киритган ғалабаларим сабабчи эди. Дин ҳам, ғоялар ҳам аёл киши учун маълум қиёфага эгалар ва ушбу қиёфага у ё сажда қилади, ё ундан нафратланади.

Ушбу исёнкор жувон назарида орттирган мавқеимни мустаҳкамлаш менинг ўзимгагина боғлиқ эди. Лекин ажабо! У сизлардан нафратланганда, мен унга бажонидил қўшилардим, лекин турмушга чиқиши билан йўқотадиган беҳисоб бойликлардан жиркана бошласа, бир нима дейишга ожизлик қилардим. Унинг фикрларига буткул қўшилишдан ва ўзимни олижаноб қалб эгаси қилиб кўрсатишдан ютган бўлардим: лекин сох-талиқ қўлимдан келмасди ва унинг меросдан маҳрум бўлиши ҳеч бир аҳамиятга эга эмаслиги ҳақида гапирганида, ёлғондан бўлса ҳам уни қўллаб-қувватлай

олмасдим. Ҳаммасини айтишим шартмикан? Унинг тўсатдан ўлиб қолиши мумкинлиги ва меросхўрларга айланиб қолишимиз мумкинлиги ҳақидаги тахминни ҳеч миямдан чиқара олмасдим. (Болаларни эмас, ўзимни ўйлардим).

Бўлажак суҳбатга яхшилаб тайёргарлик кўрдим, қайта-қайта машқ қилдим, лекин очкўзлик эркимдан устун чиқди:

– Етти миллион! Яхшилаб ўйлаб кўрдингизми, Маринетта, етти миллиондан воз кечилмайди. Бу бойликнинг бир қисмини ҳам қурбон қиладиган топилмайди, бу дунёда!

– Бахтиёр бўлишни ҳамма нарсадан устун қўяман, – деди у.

– Ҳеч ким шунча бойликни қўлдан чиқариб бахтиёр бўлолмайди, дея уни ишонтиришга ҳаракат қилдим.

– Эҳ, – деб хитоб қилди Маринетта, – сиз бекорга улардан нафратланиб юрган экансиз, аслида ўшалар тоифасидан экансиз.

Маринетта отини чоптириб кетди, мен унинг орқасидан имиллаб борардим. Ҳукм ўқилганди: шарманда бўлгандим. Пулга ташналик мени нималардан жудо қилмади! Эҳтимолки, Маринетта тимсолида ўзимга сингил, дўст топган бўлардим. Сизлар бўлса, бойликларимни қўлдан чиқаришимни истайсиз. Йўқ, асло, менга шу қадар қимматга тушган пулларимнинг бир тийинини ҳам охириги нафасим чиқмагунча сизларга бермайман.

Шундай бўлса ҳам чарчаш нима эканини билмайсизлар. Якшанба куни ҳузуримга келган Губертнинг хотинини сизлар юбордингларми ё келишга ўзи қарор қилганмиди, билмадим. Бечора Олимпия! (Нега Фили унга Олимпия деб ном қўйди экан? Унинг асл исми ёдимиздан чиқиб кетган). Олдимга келиши ҳақида сизларга ҳеч нима демаган бўлса керак. У сизларнинг тўпингизда бегона, оиладаги аёлларга ўхшамайди. Бу жувон ўзининг тор дунёсидан ташқаридаги ҳар қандай нарсага бефарқ қарайди, борди-келдиларга оид қоидаларнинг ҳеч бирини билмайди. Мени душман ҳисоб-

ламайди. Бу кўнгли софлик ёки мени ёқтирганлигининг натижаси эмас. Олимпия ҳеч қачон бошқаларни ўйламайди, шунинг учун нафратланиш нима эканини билмайди.

Унинг олдида мени ёмонласалар: “У ҳар доим мен билан яхши муносабатда бўлади!” – дея норозилик билдиради.

У менинг қизғанчик эканимни билмайди. Сизларга адоват юзасидан уни ҳаммангиздан ҳимоя қилгудек бўлсам, ўзини менга ёқади деб ишонади.

Унинг узук-юлуқ гапларидан шуни тушундимки, энди Губертнинг ақли кирган, бироқ у ўзининг бор нарсасини, шунингдек, хотинининг сепини гаровга қўйишга мажбур бўлган эди.

– У албатта пулимни қайтариб оламан деяпти., – деди у. – Лекин дастмояга бир оз пул керакмиш. Бу пулни унга мерос ҳисобидан берар эмишсиз.

Мен бошимни қимирлатар, маъқуллар, гўё ўзимни гап мавзусидан минглаб чақирим узоқда қилиб кўрсатар эдим. Шундай дамларда нақадар беозор, содда қиёфага кираман!

Шўрлик Олимпия, ҳали ёшлигим билан буткул хайрлашмай туриб, пул учун нимани қурбон қилганимни билганида эди! Ўттиз беш ёшимнинг тонгларидан бирида, опанг ва мен отларимизнинг қадамига ҳамоҳанг бўлиб, дори сепилган узумзорлар оралаб келмоқда эдик. Қувноқ табиат ана шу аёлга миллионлардан воз кечмаслик ҳақида гапираётган эди. Хавф остида қолган бойликлар мавзусидан четга чиққудек бўлсам, у мағрур табассум қилиб, мен билан биргалашиб куларди. Ўз-ўзимни оқлаш мақсадида, янада кўпроқ ёлғонга ботиб қолардим:

– Ахир мен сизни ўйлаб гапиряпман, Маринетта. Наҳотки, сиз мени болаларининг келажагидан бошқа нарсани ўйламайдиган кимса, деб билсангиз? Иза эса, бошқа гап, у мол-мулкингизни қўлдан чиқиб кетишини истамайди. Менга келсак.

Маринетта кулиб, кесатиқ оҳангида менга деганди:

– Чиндан ҳам жуда даҳшатли одамсиз.

– Фақат истиқболингизни ўйлаяпман, – деб норозилик билдирдим.

У ижирғаниш билан бош чайқади. Аслида, унинг ўзи буни асло тан олмаса-да, турмушга чиқишга ундаётган нарса жисмоний етуклик эди.

Тушликдан кейин уйдагилар чарм диванлар, тўқима ўриндиклар устига чўзилиб, мудрашга тушишарди. Мен жазирама иссиққа қарамай муздек уйни тарк этар ва ойнавандли эшикнинг дарпардасини очиб ўт пуркаётган осмон остига чиқардим. Маринеттанинг мендан ўрناق олишини билардим. Тош йўлкада унинг қадам товушлари эшитилиб турарди. У юришга қийналар, баланд пошналари қотиб кетган замин устида қайрилиб кетай дерди. Биз айвоннинг тош панжараси устига тирсакларимизни қўйиб, атрофга назар солардик. Маринетта ўтдек қизиб кетган тош устига яланғоч биланини қачонгача босиб тура олишини билмоқчи бўларди.

Оёқларимиз остида ястанган водий узра сокинлик ҳукмрон эди. Қумтепаликлар пўлатранг осмон билан туташган жойда қора рангдаги камалак шаклини пайдо қилган эди. Соат тўртга қадар ҳеч бир инсон, ҳеч бир жонивор ташқарига чиқмайди. Пашшалар бир жойда туриб қанот қоқади, водий устидаги ягона булут парчаси муаллақ туриб қолганга ўхшайди.

Ёнимдаги аёлнинг ҳеч қачон мени сева олмаслигини, унинг мендаги хислатлардан жирканишини билардим.

Бироқ ана шу сукунат, енгиб бўлмас ҳаяжон ичида биз танҳо нафас олаётган эдик. Оила аъзолари томонидан шафқатсиз таъқиб остига олинган ушбу ёш вужуд кунгабоқардек менга илтижо билан боқарди. У ёқмайдиган ҳар бир сўзимга хазил-хузул билан жавоб қайтарарди. Мен томондан қилинадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатни силтаб ташлашини ҳам яхши ҳис қилардим.

Саҳар пайтлари қилинган ўша сайрлар, ҳаммани мудроқ босган пешин пайтида қурилган суҳбатлар ҳақида нималарни ўйлаган эдинг, Иза? Айтмоқчи, бир

куни меҳмонхонанинг дарпардалари ортида туриб, Калезда меҳмон бўлиб турган (ва шубҳасиз Маринеттани таъқиб остига олишни кучайтириш учун келган) онангга:

– Дунёқараш масаласида эримнинг унга таъсири салбий, лекин қолган масалаларда у Маринеттани овунтириб юрибди ва ушбу нарса буткул зарарсиз амалга ошяпти, – деяётганингни эшитиб қолдим.

– Ҳа, – деди онанг, – эринг уни овунтириб юрибди: муҳими ана шу.

Маринеттани овунтириб юрганимга сизлар хурсанд эдинглар.

– Лекин, – дея такрорлардингиз онанг билан сен, – таътил тутагач, бошқа бир овунчоқ топишга тўғри келади.

Мендан қанчалар нафратланмагин, Иза, ана шундай сўзларинг учун сендан кўпроқ нафратланардим. Шубҳа йўқки, муносабатларимизда зиғирча ҳам хавф-хатар йўқлигига ишончинг комил эди. Эҳтиросдан холи бўлган аёллар унинг нима эканлигини унутиб кўядилар.

Тўғри, Маринетта иккимиз кундуз кунлари жар ёқасида турган кезларимизда ҳеч бир “гуноҳ ишнинг” содир бўлиши мумкин эмасди. Атроф кимсасиз бўлса ҳам, ушбу шийпонда ўзимизни саҳнада, ҳамманинг кўзи ўнгида тургандек ҳис қилардик. Агар кўшни фермалардан бирор кимса ушбу жазирама соатларда ухламасликка жазм қилган бўлса, ёнма-ён ўсган икки теракдек ҳаракатсиз туриб, ловиллаётган водийга кўз тиккканича қотган, сал ҳаракат қилгудек бўлса, бир-бирига тегиниб кетаётган эркак ва аёлга кўзи тушган бўларди.

Тунги сайрларимиз бундан ҳам беозор кечар эди. Август оқшомларининг бирини ҳамон эслайман. Кечки овқат Дрейфус масаласи туфайли тўполон билан ўтди. Масалани мен билан бирга қайта кўриб чиқиш тарафдори бўлган Маринетта аббат Ардуенни саросимага солишда, уни бир қарорга келишда мажбур қилишда мендан ўзиб кетди. Сен Дюрмон ёзган мақола

Ҳақида сўзлаб берган эдинг. Маринетта черков хорида иштирок этадиган болаларнинг овози билан сўраб қолди:

– Жаноб аббат, яҳудийлардан нафратланиш ижозат этилганми?

Аббатнинг ўша куни мавхум мавзулардан фойдаланиб ўтирмагани бизга маъқул тушганди. У аслзода миллатнинг буюклиги, унинг олий даражадаги гувоҳлиги, аввалдан белгиланган эътиқодга юз тутажаклиги, дунёнинг охири ҳақида хабар келтиражаклиги тўғрисида гапирди. Губерт Тангримизнинг қотилларини нафрат ўти остига олиш керак, деб норозилик билдирган эди, аббат, ҳар биримиз Тангрининг ягона қотилини: “Фақат ўзимизни, бошқа ҳеч кимни...” нафратимизга сазовор деб ҳисоблашга ҳақлимиз, деди.

Сен саросимага тушдинг ва бундай ажойиб ақидалар Францияни муҳожирлар қўлига топшириб қўйишга олиб келади, дединг. Жанна д’Арк ҳақида гап бошлашинг аббатни қийин аҳволдан кутқарди ва сизларни яраштирди. Шийпонда турган болалардан бирининг овози келди:

– Қаранглар, қандай ойдин кеча!

Мен ташқарига чиқдим. Маринеттанинг ортимдан келишини билардим. Чиндан ҳам унинг бўғиқ товуши кулоғимга чалинди:

– Мени кутиб туринг.

У елкасига мўйна ёпинғич ташлаб олганди. Тўлин ой шарқ томондан кўтарилиб келмоқда эди. Маринетта майса устига қия бўлиб тушган сояларнинг ажойиб шаклларида завқ оларди. Дехқонларнинг уйларига фақат эшик-деразалар томондан ёғду тушмоқда эди. Йтларнинг вовуллаши кулоққа чалинарди. У мендан: “Наҳотки, ойдин туфайли дарахтлар ҳам сукутга кетган бўлсалар”, – деб сўради. Кейин: “Бундай тунлар, сўққабошлар азоб чексин учун яратилган”, – деди ва бироздан сўнг кўшимча қилди: “Сохта безакнинг ўзгинаси!”.

Шундай лаҳзаларда қанча-қанча вужуд бир-бирлари сари интиладилар! Ошиқлар ва табиат тил бирик-

тириб олгандек! Маринеттанинг киприги остидаги кўз ёши томчисини яққол кўриб турардим. Сукутга кетган борлиқ ичида ҳаракатга келиб турган ягона нарса унинг нафаси эди. 1900 йилда вафот этган Маринеттадан нима қолди экан? Ўттиз йилдан бери ер қаърида ётган вужуддан нима ҳам коларди? Ўша тундаги сочларининг бўйи ҳамон ёдимда. Эҳтимол таннинг қайта тирилишига ишонмоқ учун шу вужуднинг истакларини енга билиш даркордир. Таннинг истакларини суистеъмол қиладиганлар унинг қайта тирилиши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Бу уларга юборилган жазодир.

Маринеттанинг кўлидан ушладим. Шу дамда у хафа бўлган боладек эди, назаримда. У ҳам боладек елкамга бош қўйди. Мен қаршилиқ қилмадим, бандидан узилган шафтоли лойга тушмоқда эди. Ёнма-ён ўсганлиги сабабли шохлари бир-бирларига чирмашиб кетадиган дарахтларга ўхшаб ўзларига жуфт танлайдиган инсонлар кўпчиликни ташкил қилади.

Иза, лекин ана шу лаҳзада сендан қасос олишим мумкинлигини, сени қийноққа солиш учун Маринеттадан фойдаланишни ўйладим. Бу бориб турган пасткашлик эди. Ушбу фикр ақлимни канчалар қисқа муддат банд қилган бўлмасин, ниятим ушбу жинойтни амалга ошириш эди. Биз анор ва ясмин буталари томон, ой нури тушмаётган томонга ишонар-ишонмас бир нечта қадам қўйдик. Такдирни кўрингки, узумзор сари олиб борадиган, аббат Ардуен ҳар куни ибодатга ўтадиган хиёбондан қадам товушлари эшитилди. Шубҳасиз бу ўша эди... Унинг оқшомлардан бирида менга айтган сўзларини эсладим: “Сиз жуда олижанобсиз”. Қани энди у ўша лаҳзада кўнглимдан нималар кечаётганини билса! Эҳтимол, мени ўшанда номус ҳисси бу йўлдан қайтаргандир?

Мен Маринеттани яна ёруғ жойга бошлаб келдим ва скамейка устига ўтқаздим. Унинг кўзларини рўмолчам билан артиб қўйдим. Ундаги ёлғизлик ҳисси, кўз ёшлари мени бир оз бўлса-да, хаяжонга солганини сездирмадим.

Тўққизинчи боб

Эртаси куни эрталаб у от сайрига чиқмади. Мен Бордога кетдим. (Таътилда бўлишимга қарамай, ишларимни тўхтатмаслик учун ҳафтада икки кунни Бордода ўтказардим.)

Калезга борадиган поездга ўтирганимда, жануб сари кетадиган тезюрар поезд вокзалда турарди. “Бярритз” деб ёзилган вагон деразасидан кулранг либос кийган, юзига ёпинғич ташламаган Маринеттани кўриб, хайратга тушдим. Дугоналаридан бирининг уни кўпдан бери Сен-Жан-де-Люзга таклиф қилиб юрганини эсладим. Маринетта безакли журнал кўриб ўтирарди ва менинг имо-ишораларимни пайқамади. Оқшом сенга бу ҳақда гапирган эдим, сен деярли аҳамият бермадинг, чунки уни вақтинча кетиб қолди, деб ўйлаётган эдинг. Кетганимга кўп бўлмай Маринетта дугонасидан телеграмма олганини айтдинг. Бундан менинг хабарим йўқлигига ҳайрон эдинг. Эҳтимол, бизни Бордода яширинча учрашди, деб ўйлагандирсан?! Айтмоқчи, ўша кунлари Мария иситмалаб ётарди. Уни бир неча кундан бери ичи кетар ва бу нарса сени ташвишлантирмоқда эди. Шуни тан олиш керакки, болалардан биронтаси бетоб бўлгудек бўлса, ҳеч нарса кўзингга кўринмай қоларди.

Кейин бўлиб ўтган воқеаларни қани энди эсламасам. Ўттиз йилдан зиёд вақт ўтган бўлса ҳам, бу ҳақда ўйлаш менга ниҳоятда оғир. Мени нималарда айблаганингни яхши биламан. Табибларга кўрсатишни истамагансан, деб юзимга солгандинг. Ҳеч бир шубҳа йўқки, агар биз профессор Арнузанни олиб келганимизда, унинг грипп эмас, балки тиф билан оғриганини аниқлаган бўлардик. Лекин бир эслаб кўр. Атиги бир мартагина, сен менга: “Арнузанни чақирсак, қалай бўларкин?” – дегандинг.

Ўшанда сенга доктор Аубрунинг бир кишлокда худди ана шундай грипп бўлган йигирма нафар беморни даволаётганини айтгандим... Ортиқ гапирмадинг. Эртаси куни, Арнузанга телеграмма берайлик,

деб ялинганигни даъво қиласан. Шу гап рост бўлса, менинг эсимдан чикмаган бўларди. Кунлар ва тунлар мобайнида ушбу воқеаларни қайта-қайта хаёлдан ўтказганман, лекин буни эслай олмаганман. Мен хасис бўла қолай...лекин гап Мариянинг соғлиғи ҳақида бораётган бир пайтда қизғанчиқлик қилиш даражасида хасис эмасман. Профессор Арнузаннинг ниҳоятда художўйлиги ва инсонпарварлиги туфайли одамларни даволаши қанчалар ёлғон бўлса, бу гап ҳам ҳақиқатдан шунчалар йироқдир. Биз “Ичак йўлига ўтиб кетган оддий грипп” деб ишонган эдик, шунинг учун мен Арнузани чакиртирмаганман. Ўша Аубру кучдан кетиб қолмасин деб Марияга овқат едирганди. Уни мен эмас, ўша ўлдирди. Арнузани чакирмасликка ўзинг ҳам рози бўлгандинг, ёлғончи. Мариянинг ўлимида мен жавобгар эмасман. Менга бундай айб қўйиш даҳшат. Сен бўлсанг бу мудҳиш воқеада айбдорлигимга ишонасан, бунга ишониб келгансан!

Ўша мудҳиш ёз! Ўша ёзнинг жазирама иссиғи, чигирткаларнинг чириллашлари. Ҳеч қаердан муз топа олмаган эдик. Унинг тўхтовсиз терлаётган ва пашша талаётган юзини туш пайтлари артиб ўтирардим. Арнузан жуда кеч қолиб келди. Парҳез буюрилганида, биз ундан аллақачон жудо бўлгандик. У алаҳсираётганга ўхшар ва: “Бу дадамга! Бу дадамга!” – деб қичқирарди.

Унинг: “Худойим, ахир мен ҳали ёш боламан-ку!” – деган гапини қайси оҳангда хитоб қилганини эслайсанми?

Кейин ўзига келарди-да:

– Йўқ, ҳали ҳам азобларга чидай оламан, – дерди. Аббат Ардуен унга булок суви берарди. Унинг чўзилиб кетган гавдаси устида бошларимиз ҳам бўлиб, ёнма-ён турардик, қўлларимиз бир-бирига тегиб кетмоқда эди. Ҳаммаси тугагач, сен мени тошбағирликда айблагандинг.

Ичимда нималар кечганини билишни истайсанми? Сендек бир тақводор аёлнинг мурдага ёпишиб олгани ғалати кўринганди. Ҳали куч керак бўлади, овқат еб олинг, деб сенга тоза ялинишганди. Лекин сени хона-

дан куч билан олиб чиқиб кетишга тўғри келди. Сен каравотнинг бир чеккасига ўтириб, унинг пешонасини, совиб қолган ёноқларини пайпаслардинг. Ҳали ҳаёт нафаси ўчиб улгурмаган сочларига лабингни босмоқда, дам-бадам тиз чўкиб, дуо ўқишнинг ўрнига пешонангни унинг совиб қолган жажжи қўлларига тирамоқда эдинг.

Аббат Ардуен сени турғазиб қўяр, Тангрининг Даргоҳига киришга муяссар бўладиган болаларга ўхшашимиз кераклиги ҳақида гапирарди:

– У тирик, у бизларни кўриб турибди, у бизни кутаяпти.

Сен бош чайқардинг. Бу сўзларнинг мазмунидан йироқда эдинг. Сенга эътиқодингнинг ҳеч бир ёрдами тегмаётган эди. Ана шу чирий бошлаган ва ерга кўмилиши керак бўлган вужуд ҳақидагина ўйлаётган эдинг. Мен, даҳрий бўлсам Мариянинг тепасида турар эканман, “жасад” сўзи нимани англатса, шуни ҳис қилмоқда эдим. Мен рўй бериши муқаррар бўлган видолашув, айрилиқни ҳис қилмоқда эдим. “Мария энди йўқ, бу ётган энди Мария эмас. Сиз Марияни излаяпсизми? У кетиб қолди”.

Кейинчалик, қизимизни тез унутиб юборганликда мени айблаган эдинг. Бироқ, унинг тобут ичида ётган жасадини сўнгги бор бағримга босар эканман, ичимдан нимадир узилиб кетганини яхши биламан. Лекин бу энди Мария эмасди. Деярли ҳар куни сен билан қабристонга бориб турмаганим учун мендан нафратланган эдинг.

– У қабристонга сира бормайди! – дердинг сен қайта-қайта. – Ваҳоланки, фақат Мариягагина бироз муҳаббат қўйган эди.

Маринетта дафн этиш маросимига келди, лекин уч кундан кейин яна жўнаб кетди. Сен бошқа томондан келаётган хавфни кўрмаётган эдинг. Икки ойдан кейин, Маринеттанинг Бярритзда танишган адабиётчи, журналист билан унаштирилганлиги ҳақида хабарни эшитдик. Зарбанинг олдини олишни муддати ўтган эди. Сен бир сўзда туриб олдинг – йиғиб юрган бор

нафратингни Маринеттага қарши сочаётгандек эдинг; сен кўпчиликка ўхшаш оддий бир инсон бўлган ўша “шахсни” кўришни ҳам истамадинг. Унинг бор-йўқ гуноҳи болаларимизни бойликдан маҳрум қилганида эди. Айтмоқчи, ўша бойликнинг унга нафи йўқ эди, негаки унинг қатта қисми Филипнинг жиянларига насиб қилганди.

Лекин ақлинг ҳеч қачон қуюлмаган: сенда виждон азобидан асар ҳам йўқ; сенчалик хотиржамлик билан адолатсизликка йўл қўядиган кимсани учратмаганман. Қайси майда-чуйда гуноҳларинг учун тавба қилганигни худо билади! Лекин Исо тилга олган ва умринг давомида сен оёқ ости қилмаган бирон-бир фазилат қолмади. Сен осонлик билан ўзингга ёқмаган нарсаларни ерга уришга баҳоналар топасан. Сен ҳеч қачон кўрмаган ва билмаган опангнинг эри ҳақида: “Опам Бярритзда саёқ бир муттаҳамнинг қўлига тушиб қолди...”, – дегандинг.

Шўрлик Маринетта тўлғоқ пайтида оламдан ўтганида (Менга Мария хусусида қанчалар шафқатсизлик билан баҳо берган бўлсанг, сени ҳам шундай баҳолашни истамаган бўлардим, албатта!) сенда ғам-қайғудан ҳеч бир асар кўринмади. Рўй берган воқеалар сенга дастак топиб бергандек, шундай бўлиши табиийдек эди. Уни ажал бошлаб кетган, сенда ҳеч бир айб йўқ. Сен бурчингни бажардинг; бадбахт қиз оиласининг эшиги унинг учун ҳар доим очиқ ва интизор эканини, бир оғизгина сўзи кифоя қилишини яхши биларди. Ҳар ҳолда бемалол ўзингни оқлай олдинг. Бу ишга сен бош қўшмаган эдинг. Бунинг учун сендан саботли бўлиш талаб қилинган эди: “Қалбингиз буюрган ишни бажара олмайдиган вақтлар ҳам бўлиб туради”.

Йўқ, сени азобламоқчи эмасман. Умрининг охирига қадар Маринеттанинг ўғли, кичкинтой Люкни боққан онангнинг ўлиmidан кейин унга яхши муомалада бўлганингни тан оламан. Таътил вақтларида ундан хабар олардинг, ҳар қишда бир марта Байон яқинида жойлашган коллежга бориб уни кўриб келардинг. Чунки отаси болани ташлаб қўйган эди, шунинг учун сен ўз бурчингни адо этаётган эдинг.

Люкнинг отаси билан 1914 йилнинг сентябрида қандай танишганимни сенга сира айтиб бермаганман. Мен бирон-бир банкдан ижарага пўлат сандиқ олиш илинжида юрардим. Қочқин паришликлар уларнинг ҳаммасини банд қилган эдилар. Ниҳоят Креди Лйоннэ банкининг директори мижозларидан бирининг Парижга қайтаётганини ва эҳтимол ўзининг пўлат сандиғини менга қолдиришга рози бўлишини хабар қилди. У менга мижознинг кимлигини айтганида, мен гап Люкнинг отаси ҳақида бораётганини англадим. О йўқ, у сенинг тасаввурингдаги махлуқ эмас эди. Ўттиз саккизга кирган, қотма, жонсарак, безовта, ҳарбий кенгашнинг чақириқларидан ҳолдан тойган бу одам, мен ўн тўрт йил аввал Маринеттани кўмиш маросимида учратган ва иш юзасидан суҳбатлашган одамга сира ўхшамасди. У мен билан очиқчасига гаплашди. У бир аёл билан турмуш қурган, лекин Люкни у билан таништиришни истамасди. Фарзандининг тинчини ўйлаб, ўғлини бувиси Фондодежга ташлаб қўйган эди. Менинг бечора Изам, ўшанда ана шу одамга нимани таклиф қилганимни сен ва болалар билганингизда эди! Энди бунини сенга айтсам бўлади. У пўлат сандиқни ўзининг номида қолдирган, менга эса ишонч қоғозини берган бўларди. Менинг ҳаракатдаги барча мулким шу ерга қўйилиб, Люкнинг номига хатланган бўларди. Лекин ўлимимдан кейин, у яна пўлат сандиқнинг соҳибига айланар ва сизлар ҳеч нимани билмаган бўлардингиз...

Турган гапки, мен ҳам, менинг бор мулким ҳам ана шу одамнинг ихтиёрида қолардик. Ўша лаҳзада сизлардан жуда-жуда нафратланган бўлсам керак! Шундай қилиб у рози бўлмади. У ботина олмади. Яна номусни ўртага солди.

Қандай қилиб мен ана шундай телбалик қилишга қодир бўлиб қолдим? Ўша пайтлар болалар ўттизларга бориб қолишган, оила кўрган, узил-кесил сенинг томонингга ўтган, ҳамма нарсада мендан юз ўгирган эдилар. Сизлар пинҳона иш юритардинглар; мен душман эдим. Тангри шоҳид, сен улар билан, айниқса Женевьева билан ахил эмасдинг. Сен уни ўзингни ёлғиз

ташлаб қўйганликда, ҳеч нарсани сен билан маслаҳат қилмасликда айблардинг. Бироқ менга қарши чиқишда ҳамжиҳат эдинглар. Шунини айтиш керакки, ҳамма нарса жимгина содир бўларди. Тантанали кунларни ҳисобга олмаганда, болаларнинг турмуш қуришлари пайтида қаттиқ жанжаллар бўлиб ўтган эди. Мен сеп бермай, рента³ ажратиш билан кифояланиб қолишни истар эдим. Қариндош тутинаётган оилаларга бойлигимни миқдори ҳақида сўзлашдан бош тортардим. Мен тўғри иш юритганман, чунки ҳаммадан кучли эдим. Мени нафрат қўллаб-қувватлаганди ва бу нафрат муҳаббатга айланиб, кичкина Люкка меҳримни оширганди. Қариндошлар талабчанлик қилиб ўтирмадилар. Негаки, улар мероснинг ҳар ҳолда кичкина эмаслигидан умидвор эдилар.

Бироқ оғиз очмаслигимдан сизлар безовта эдингиз. Очиғини билмоқчи бўлардингиз. Женевьева баъзан мени эритмоқчи бўларди. Бечора тўпорининг оғир бошмоқларни судраб келаётганини эшитардим! Унинг кўзларини очкўзликдан ёниб кетишини кўриш учунгина, унга тез-тез: “Ўлганимдан кейин, менга раҳмат дейсанлар”, – дердим. У сенга ушбу ажойиб сўзларни такрор-такрор айтарди. Бутун оила жазавага тушарди. Худди ана шу кезларда, пинҳон тутилиши мумкин бўлмаган нарсалардан бошқа ҳаммасидан сизларни маҳрум қилишнинг чорасини изламоқда эдим. Хаёлимни кичкинтой Люкгина банд қилган эди. Ҳаттоки, ерларни ҳам гаровга қўймоқчи бўлгандим.

Шунини ҳам айтиш керакки, бир марта сизларнинг лўтгивозликларингизга ишонган эдим. Мариянинг вафотидан кейинги йили мен касал бўлиб қолдим. Бетобликнинг баъзи белгилари қизалоғимизни олиб кетган дарднинг белгиларига ўхшаб кетарди. Мени даволашларини ёқтирмайман, докторлар ва дорилардан даҳшатга тушаман. Менга ўрнингдан турмасдан ёт ва Арнузанни чақиртириб кел, деб такрорлайвердинг.

Ўз-ўзидан маълумки, сен вафодорлик ва хавотир билан менга ғамхўрлик қилдинг, баъзан эса нималар-

---

³ Рента – доимий даромад келтирадиган давлат облигациялари.

ни ҳис қилаётганим ҳақида савол берганингда, товушингда безовталиқни сездим. Пешонамни, болаларникини қандай ушлаган бўлсанг, шу йўсинда ушлаб кўрардинг. Тунларни менинг хонамда ўтказдинг. Кечалари безовта бўлсам, ўрнингдан туриб сув берардинг. “Мени эҳтиёт қиляпти, деб ўйлардим... ким ўйлабди дейсиз?... Эҳтимол бунга бойлигим сабабчидир?” Йўқ, сен пулни яхши кўрмайсан... Балки ўлимим фарзандларингни аҳволини мушкуллаштириб қўйиши мумкинлиги сабабчидир? Бунга ишонса бўлади. Лекин бу тахмин ҳам тўғри эмасди.

Арнузан мени кўриб бўлгандан кейин, айвонга чиқиб у билан баланд овозда гаплашдинг:

“Мариянинг тифдан вафот этганини ҳаммага айтинг, доктор. Менинг шўрлик икки акам туфайли, уни сил олиб кетди, деган гаплар юрибди. Ёмон одамлар ўз сўзларидан қайтмаяптилар. Бу гапларнинг Губерт ва Женевьевага зарари тегмаса, деб кўрқаман. Эримнинг касали оғир бўлса, бу шов-шувларга жон кирган бўларди. Бир неча кундан бери ундан хавотирдаман: шўрлик болаларимни ўйлаб кетаман. Уйлангунга қадар унинг ҳам ўпкаси касал бўлганини биласиз. Бу нарса ошқор бўлиб қолган: ҳеч нарсани яшириб бўлмайди: одамларга ана шуниси жуда ёқади! Агар у бошқа бир юқумли касалликдан вафот этган тақдирда ҳам, одамлар, Марияга ишонмагандек, бунга ишонмаган бўлардилар: бу нарса яна болаларимга зарба бўларди. Унинг ўзини эҳтиёт қилмаслигини кўрганимда, фиғоним фалакка чиқади. У қимирламай ётишни ҳам истамаган эди! Худди гап фақат унинг устида бораётгандек! Лекин у ҳеч қачон бошқаларни ўйламайди, ҳатто фарзандларини ҳам... Йўқ, йўқ, доктор, сиздек бир кимса ана шундай одамлар борлигига ишонмайсиз...”

Олдимга қайтиб кирганингда, мен ётган жойимда кулиб ётардим. Кулишимнинг сабабини сўрадинг. Мен иккаламиз тез-тез қўллайдиган сўзлар билан жавоб қилдим:

- Шунчаки, ўзим”.
- Нимага куляпсан?

- Шунчаки, ўзим.
- Нимани ўйлаб қолдинг?
- Шунчаки ўзим...

Ўнинчи боб

Бир ой давом этган хасталикдан кейин дафтарни яна қўлимга оляпман. Хасталик менга ёпишиб олиши билан оиланинг ҳамма аъзолари атрофимни ўраб олишди. Сизлар шу ердасиз, мендан кўз узмаяпсиз.

Ўтган якшанба олдимга Фили келди. Кун иссиқ: гапларига “ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб бера туриб, ўзимдан кетиб қолибман... Қанча вақт ўтди? Билолмадим. Унинг товуши мени уйғотиб юборди. Ғира-шира қоронғиликда унинг гавдаси, тик кулоқларини кўзим илғаётганди. Кўзлари бўриваччаникига ўхшаб ёниб турганди. Қўлидаги соати ёнида тилла занжир тақилган, очик турган ёқасидан озғин кўкраги кўзга ташланарди. Яна ўзимни билмай қолибман, бошмоқларининг ғижирлашидан ҳушимга келдим, киприкларим орасидан уни кузатдим. Фили курткамнинг картмоним солинадиган ички чўнтаги томонини пайпаслаб кўрмоқда эди. Юрагим қанчалар тез уриб кетмасин, ўзимни қимирламай ётишга мажбур қилдим. Чўчидими, йўқми, ҳар қалай жойига келиб ўтирди. Ўзимни ҳозир уйғонгандек қилиб кўрсатдим.

– Узоқ вақт ухладимми? – деб сўрадим ундан.

– Бува, бир неча лаҳза, холос.

Безори болалар таъқиб қиладиган кимсасиз қарияларда бўладиган кўркув мени қамраб олди. Эсимни едимми? Назаримда, унинг қўлидан одам ўлдириш келади. Губерт бир куни, Филининг қўлидан ҳамма нарса келади, деганди.

Бахтсизлигимни сезяпсанми, Иза. Бу сатрларни ўқиётганингда, ачинишга кеч бўлади. Лекин бир оз бўлса ҳам ачинарсан, деб умид қилиш менга хуш келяпти. Сенинг абадий дўзахингга ишонмайман, аммо ҳаётлигида лаънат остида бўлган, таҳқирланган, доимо хато

йўлдан юрган, одамлар ўйлагандек эмас, яшашнинг туб моҳиятини англай олмаган инсон бўлиш нима эканини тушунаман. Мен азоб чекапман, Иза. Жануб шамоли ҳавони ёндирыпти. Менинг сув ичгим келяпти, олдимда эса ҳожатхонадан олиб келинган илик сувдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Миллионлаб пулим бор, лекин бир пиёла муздек сувга зорман.

Балки Фили менга бошқа бир болани, эндиликда ўттизлардан ошиши керак бўлган жиянимиз Люкни эслатгандир; эҳтимол шунинг учун олдимда ўтиришига қаршилиқ қилмагандирман. Тақводорлигини ҳеч қачон камситган эмасман, ўша болага мурувват кўрсатдинг. Сен Люкни ёқтирмас эдинг. Зайтундек тим қора кўзли, калта сочли бу бола Маринеттанинг ўғли эди ва Фондодежларга асло ўхшамасди. У ўзи яшаётган Байон коллежида яхши ўқимади. “Лекин, – дердинг сен, – буниси билан менинг ишим йўқ. Унга таътил вақтида қараётганим ҳам етади.”

Уни китоблар қизиқтирмас эди. Ҳеч қандай жонивор учрамайдиган ана шу жойларда у ҳар куни бирон-бир ўлжа топишнинг пайида бўлар, йилда биз томонларга бир марта келиб қоладиган ягона қуённи ҳам тутиб оларди. Унинг қонга беланган қуённи қулоғидан маҳкам ушлаб олиб, токзор томон кетган катта йўлдан қувониб қўл силкиши ҳамон кўз ўнгимда. Сахар пайтларида унинг кетаётганини эшитиб қолардим. Деразамни очардим ва у ўзининг ширали товуши билан менга туман орасидан туриб қичқирарди:

– Қармоқларимдан хабар олиб келаман.

У менга тик боқиб турар, кўзларини олиб қочмас, мендан кўрқмас эди. Чунки ҳайиқиш уни хаёлига ҳам келмаган бўлса керак.

Уйдан бир неча кунга кетиб, огоҳлантирмасдан қайтиб келган кезларимда хонада сигара исини ҳис қилар, меҳмонхонада гиламлар йиғиштириб қўйилганлигини, тўхтаб қолган тантананинг бошқа белгиларини кўриб қолардим. Қатъиян ман қилганимга қарамай, уйдан қорамни ўчиришим билан Женевьева ва Губерт дўстларини бошлаб келиб “ўтириш” ташкил қилишар-

ди. Сен эса уларнинг ёнини олардинг ва: “Меҳмон ҳам чақириб туриш керак”, – дердинг. Мени жаҳлдан тушириш учун Люкни олдимга юборар эдинглар. У мендан қандай кўркишингларни кула-кула айтиб берарди:

– Меҳмонхонага кирсам рақс тушишаётган экан. Ана амаким келяпти! У сўқмоқ йўлдан келяпти, – деб бақирдим. Уларнинг саросимага тушганларини бир кўрсангиз эди! Иза холам билан Женестьева сомсаларни омборхонага олиб бориб қўйишди. Ана тўполон!

Бутун дунёда ана шу кичкина болагина мендан кўркмади. Баъзан унинг қармоқда балиқ овлаётганини кўриш учун дарё бўйига тушардим. Доимо югуриб, сакраб юрадиган ана шу вужуд, мажнунтолдек соатлар мобайнида диққатини бир ерга йиғиб, қимирламай туришга кодир эди. “Бундан адабиётчи чикмайди”, – деб Женестьева тўғри айтган эди. У ҳеч қачон ойдинни томоша қилиш учун айвонга чиқиб ўтирмасди. У атроф муҳитга меҳр қўйиш тушунчасини англамаса ҳам табиатнинг қўйнига сингиб, унинг бағрида кўз очган булокдек эди.

Ана шу гўдакнинг ҳаётида юз берган мудҳиш воқеалар ҳақида ўйлардим. Онасининг ўлими, уйимизда номи тилга олинмайдиган отаси, интернат ва ёлғизлик. Бундан озроғини бошимдан ўтказган бўлганимда ҳам ҳасрат ва надоматдан ёрилиб кетган бўлардим. Лекин ундан шодлик уфуриб турарди. Менга шуниси ғалати туюлардики, мендан бошқалар қанча нафратланса, уни шунчалик яхши кўришарди.

Ундаги софлик, ёмонликни билмаслик, бефарқлик мени тобора ҳайратга солмоқда эди. Бизнинг болаларимиз қобил болалар бўлишган, буни тан оламан. Ўзинг айтгандек, Губерт ҳаммага ўртак бўлганди. Бу ўринда сен берган тарбиянинг меваларини тан олмоқ керак. Агар Люк балоғат ёшига етганда ҳам беозорлигича қолаверган бўлардим, йўқми? Унинг беғуборлиги онгли хатти-ҳаракатнинг маҳсули эмас, бу кўпроқ тошлар оралаб оқаятган сувнинг мусаффолиги эслатарди. Аллақандай ички бир хўрсиниш, мени ана шу ерга келганда тин олишга мажбур қиляпти.

Сенинг тор доирадаги фикрлашу кесатикларинг, башарангни буриштиришларинг, захар-заққум тилинг, азобларинг менга шу бола келтирган кулфат қаршисида ҳеч нарса эмас эди. Бу ҳақда мен узоқ вақт ўтгандан кейин билдим. Инсондаги барча камчиликлар худодан, деб айтган эдинг-ку! Лекин ҳеч ким Люкдан бирон-бир камчилик излаб топа олмасди. У Яратганнинг кўлидан бутун ва баркамол бўлиб чиққан эди. Унинг олдида ўзимни мажруҳдек ҳис қилардим.

Уни ўтлим қатори кўрганман, деб айта олган бўлармидим? Йўқ, у менга ўхшамаганлиги сабабли ҳам уни яхши кўрганман. Губерт ва Женестьева, бадфеъллик, ўзгаларни назарга илмаслик, мол-дунёга ҳирс қўйиш, бошқалардан нафратланиш хислатлари билан менга тортгандилар (Женестьева эри Альфред билан менинг усулимда шафқатсизларча муомала қилади), Люк эса менга ўхшамасди, бутунлай бошқа дунё эди.

Ҳеч қачон у тўғрида қайғурмасдим. Отаси уни янги йил арафаси ва Пасха байрамида ўзи билан олиб кетар, ёзги таътилда эса бизникига келарди. Люк бу ерларни октябрь ойида, кушлар билан бирга тарк этарди.

У худога ишонармиди? Сен бу ҳақда шундай дердинг:

– Ана шу шумтака Люкка ҳам Тангрининг таъсири бор. Якшанба кунларидаги ибодатни у қанда қилмайди. Ҳа, айтмоқчи, хайр-эҳсон масаласида ҳам у жуда омилкор. Қолаверса, ҳар ким топганига яраша эҳсон қилсин, дейилган.

У менга ҳеч қачон бу нарсалар ҳақида гапирмас, бунга ишора ҳам қилмас, кўпроқ бу дунёга алоқадор бўлган нарсалар ҳақида фикр юритарди. Баъзан у чўнтагидан қаламтароши, қармоғи ёки чуғурчиқларни чақириш учун ишлатадиган хуштагини олмоқчи бўлиб, кичкина қора тасбеҳни тушириб юборар ва шу заҳотиёқ уни ердан оларди. Якшанба кунлари эрталаб, у номаълум бир куч таъсирида оғир, хотиржам, вазминроқ кўринарди.

Мени Люкка боғлаб турган яна бир нарса бор. Мен уни ўн икки йил муқаддам абадий уйкуга кетган қизча-

миз Мариянинг акаси, деб билардим. Бирок у кизимиздан жуда-жуда фарқ қиларди. Мария ҳашаротга азоб берса ҳам изтиробга тушар ва дарахт қавагига мох тўшаб, устига Биби Марьямнинг ҳайкалчасини қўйишни жуда ёқтирарди. Буларнинг бари эсингдадир! Шундай қилиб, сен шумтака деб атайдиган Маринеттанинг ўғли қиёфасида бир пайтлар жўш урган ва қайтиб ер қаърига кириб кетган булоқ яна оёқларим остида жилдираб оқаётгандек эди.

Уруш бошланганида Люк ўн олти ёшларда эди. Губерт ёрдам кўрсатиш хизматиغا сафарбар қилинган, у чидам билан қатнайдиган чақириқ комиссиясининг мажлислари сени ташвишга соларди. Ўғлимиз баъзи бир таъна гаплардан қутулиш учун ҳарбий хизматга бориш истагида юрар, сен эса узоқ йиллар юрагингда сақлаб юрган сирни – унинг эски касали ҳақидаги гапларни ошкор айтадиган бўлиб қолгандинг.

Бечора Иза, яна таъна тоши отяпти деб кўркма. Ўша пайтларда мен билан камроқ қизиқардинг. Қишки жанглارнинг давом этишидан безовта бўлаётганимни сезмасдинг. Люкнинг отаси аллақандай бир вазирлик ихтиёрига юборилган, бола нафақат таътил мобайнида, балки, янги йил ва Пасха байрамларида ҳам биз билан бирга эди. Уруш унинг жону тани эди. У ўн саккиз ёшга тўлмасидан урушнинг тамом бўлиб қолишидан кўрқарди. Авваллари бирон-бир китобни қўлига ушламаган бўлса-да, эндиликда махсус китобларни тинмай мутолаа қилар, хариталарни ўрганар, тинмай бадантарбия билан шуғулланар эди. Ун олти ёшида унда бақувват одамнинг келбати бор эди. Бу бола ярадор бўлганлар ва ўлганлар устида эзилиб ўтирмаган бўлар, хандақлардаги ҳаёт ҳақида энг машъум ҳикояларни унга ўқитганимда кўз ўнгида иштирок этиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайдиган даҳшатли ва қизиқарли жисмоний ўйин гавдаланарди. Шошилиш керак эди. Эҳ, кеч қолишдан қанчалар кўрққан эди у! Телба отанинг рухсати аллақачон унинг чўнтагида эди. Ўн саккизинчи йилнинг январни яқинлашган сари мен қария Клемансоннинг ишлари қандай бораётганини ички бир

ҳаяжон билан кузатардим. Тутқундагиларнинг онаналари ана шундай ҳаяжон билан Робеспьернинг интиҳосини кутган ва ўғиллари суд қилингунча қадар золимнинг қулашига умид қилган бўлсалар керак.

Люк Суж ёнида қисмда жанговар машқларда қатнашаётган пайтда сен унга иссиқ кийимлар, ноз-неъматлар юбориб турдинг. Лекин: “Унинг орқасидан ҳеч ким йиғлаб қолмайди...” – деганингда, сени қотилга ўхшатгим келганди.

Ушбу сўзларингда жанжалга сабаб бўладиган ҳеч бир нарса йўқлигини тан оламан.

Урушнинг Люк жўнайдиган кунга қадар тугамаслигига кўзим етиб, умидларим пучга чиқди. Жанглр Шмен-де-Дам атрофида давом этаётган кезларда у биз билан хайрлашгани келди. Начора! Кечалари безовта қиладиган, ҳалигача юракка азоб бериб юрган воқеани эсламоқчиман: ўша куни хонамдан кўнчи буюртмамга асосан тайёрлаган чарм белбоғни қидириб топдим. Курсилардан бирини оёғим остига қўйиб, китоб жавонининг устида турган Демостеннинг ганчдан ишланган бошини суғуриб олмоқчи бўлдим. Аммо уни жойидан қимирлатишнинг иложи бўлмади. Сафарбарлик эълон қилингандан бери уни олтин тангаларга тўлдириб қўйган эдим. Олтинларни белбоғга жойладим. Белбоғ бўйнимга бўғма илон мисол ўралиб олган, зил-замбилдек оғир эди.

Уни Люкка узатдим. Аввалига у нималигини тушунмади:

– Буни нима қиламан, амакижон?

– Ҳар хил шарт-шароитда бу сенга асқотади: бу билан кўп ишларни амалга ошириш мумкин.

– Ўзимнинг лаш-лушларим ортиқчалик қилиб турган бир пайтда, яна шунча пулни кўтариб юришга рози бўлади, деб ўйладингизми? – деди у қулиб. – Биринчи тепаликни олишдаёқ, уни буталар орасига улоқтиришга мажбур бўламан...

– Шундайку-я, лекин урушнинг бошида одамлар бойликларини ўзлари билан бирга олиб кетишганди, ўғлим.

– Улар ўзларини нималар кутаётганини билишмасди, амакижон.

Люк хонанинг ўртасида тик турарди. Олтин тўла белбоғни диван устига ташлади. У копдек ҳарбий уст-бошда жуда нозик кўринарди! Озгин бўйни кенг ўрага ўхшаш ёқа ичидан чикиб турар, сочи олинганидан таниб бўлмасди. У кўзимга ўлимга ҳозирдек, аллақачон дом-дараксиз ғойиб бўлганлар орасидан ўрин олгандек туюлди. Люк бир зум белбоғга тикилиб қолди, кейин менга ҳам истехзо, ҳам нафрат билан назар соларкан, кучоқлаб ўпиб қўйди. Биз кўча эшигига қадар бирга бордик. У менга бурилиб қаради-да: “Буларнинг ҳаммасини Франция Банкига олиб бориб топширинг”, – деди. Лекин энди кўз ёшларим аралаш ҳеч нарсани кўрмаётгандим. Унга кулиб гапираётганингни эшитдим:

– Бунга умид қилмай қўя қол! Ундан кўп нарсани талаб қилиб юбординг чоғи!

Эшик ёпилгач, йўлакда туриб қолганимни кўриб: “Олтинларингни олишга рози бўлмаслигини билардинг. Буни тан олишинг керак. Ишончинг комил бўлганидан бу ишни қилдинг”, – дедим.

Белбоғни диван устида қолдиргандим. Ким билсин, хизматкорлардан биронтаси уни топиб олдимиз? Шошилиб юқорига кўтарилдим: белбоғим жойида эди, олтинларни ўз жойига, ҳайқалча ичига солиб қўйдим.

Бир неча йилдан бери ўлим тўшагида беҳуш ётган онам уч-тўрт кундан сўнг оламдан ўтди. Аввалига айрилиқнинг изтиробини сезмаган эканман. Энди ҳар куни эслайман. Қабристонларни кўрарга кўзим бўлмас-да, баъзи-баъзида қабрига зиёратга бориб тураман. Қабристондаги гулларни ўғирлашади, деб эшитганимдан бери, у ерга гул олиб бормайман. Гулларни одатда камбағаллар ўз марҳумлари учун ўғирлайдилар. Панжара буюрсам бўларди, лекин ҳамма нарса қиммат.

Люкка эса қабр насиб қилмади. У дом-дараксиз йўқолди. Унинг ягона хатини ҳанузгача ёнимда сақлайман: “Яхши юрибман, – деб ёзганди у миннатдорлик йўсинида. – Юборган нарсаларингизни олдим.

Эхтиром билан...” Ҳар ҳолда ундан “эхтиром” сўзини эшитиш мен учун катта қувонч эди.

Ўн биринчи боб

Кечаси нафасим бўғилиб уйғондим. Ўрнимдан туриб, амаллаб ўриндиғимгача бордим-да, сахифаларни қайта кўздан кечирдим. Ўзимни шу даражада паст тушганимдан ажабландим. Ёзишни бошлашдан олдин, дераза токчасига суяниб ташқарини кузатдим: шамол тинган эди. Калез юлдузли осмон кўйнида ҳордиқ оларди. Саҳарга яқин соат учларда кучли бўрон кўтарилди, ёмғир томчилай бошлади. Дўл ёғиб юбормасин-да, ишқилиб.

Узумлар гулини тўккан, адирларда бўлғуси ҳосил етилмоқда.

Бироздан сўнг ҳафсалам пир бўлди. Нега энди ваҳимага тушиб қолдим. Менга бунинг нима кераги бор. Энди ҳеч қачон ҳеч нарсанинг ҳосилини ололмайман. Фақат ўз-ўзимни бироз чуқурроқ ўрганишим мумкин. Эшитяпсанми, Иза? Ўлимимдан сўнг васиятим битилган ҳужжатни топиб оласан. Бу ҳужжат Мариянинг ўлимидан сўнг, мен бетоб ётган ва сен болаларни ўйлаб қайғуриб юрган кезларда ёзилган. Унда мен ўз эътиқодим ҳақида, тахминан қуйидаги сўзларни битганман: “Сўнгги нафасим олдидан руҳонийнинг ёнимда бўлишига розилик бергудек бўлсам, ҳозир ақлим равшан ва хотирам мустаҳкам эканида бунга қаршилигимни маълум қиламан. Илло, бетоб одамнинг ақлий ва жисмоний имкониятлари заифлашганидан фойдаланибгина заковатим инкор қиладиган нарсага мени мажбур қилишлари мумкин”.

Хуллас, сенга бир сирни ошкор қилмоқчиман. Икки ойдан буён ўзимга бўлган нафрат ҳиссини енгиб, ички дунёимни диққат билан кузатяпман. Нимадир мени тақводорликка ундамоқда. Ҳа, мени Яратган сари етаклайдиган ҳолатлар содир бўлиб туришини энди яширмайман. Агар ўзимдан нафратланишдан

тўхтай олиш даражасида ўзгара олганимда эди, ушбу истакни енгиш қийин бўлмасди. Ҳа, буни ожизликка йўйган ва оддийгина унутиб қўя қолган бўлардим. Лекин ўзимнинг қандай инсон эканим, қанчалар тош бағирлигим, қалбимда меҳр деган нарсанинг йўқлиги, шахсимга нисбатан нафрат уйғотиш ва яккаланиб қолишдек ноёб қобилият эгаси эканимни ўйлаб қолгудек бўлсам дахшатга тушаман. Нимадандир умидвор бўлгим келади... Менга ишона олармикансан, Иза? Тангри ер юзига ташриф буюрмоқни истаса, сиз ҳақгўйларни деб эмас, балки биз гуноҳкорларни жазолагани келади. Сен мени яхши билмасдинг. Ёзганларим мен ҳақимдаги ёмон ўйланинг уммонига яхшилик гуллари соча олармикан? Нима бўлганда ҳам жажжи Мария бағримда ўтирган, кичкинтой Люк уйимиз олдидаги курсига ўтириб адирларни кузатган кезларида уйғонган туйғуларимни сезиб турибсан.

О, йўқ! Ўзига ортиқча баҳо бериб юборяпти, деб ўйлама! Мен юрагимни, илонлар чирмаб олган, захарзаққум ютган юрагимни яхши биламан: газандалар оғушидан эса, кутулиш қийин, бу тугунни пичоқ ёхуд қилич билан кесиб ташлабгина ечиш мумкин.

Бундан ўттиз йил олдин тайёрлаб қўйган васиятномамни тан олмаганимдек, сенга ишониб ёзган сўзларимдан эртага воз кечмоғим мумкин. Ўтиқодинга ва унга боғлиқ барча нарсаларга бўлган нафратимни кечирарли ҳолат, деб ҳисоблайман. Бироқ ўзларини насроний деб атайдиган кимсаларга нисбатан бўлган нафратим ҳамон камайгани йўқ. Улар Яратганининг қиёфаси, сийратини нотўғри тасаввур қиладилар. У дунёга жуда ҳам ишонавермайдилар. Сен бадбахт худонинг бандаларига бундай баҳо беришга нима ҳаққинг бор дерсан? Иза, наҳотки ҳеч бир фазилатга эга бўлмаган ана шу мурдорлар орасида сен ардоқлайдиган Зотга ўхшайдиган кимсалар бор бўлса? Бу гапларнинг ҳаммасини худога шак келтириш, деб биласан.

Нега мен билан гаплашмайсан? Балки дардимни енгиллаштирадиган бирор сўзинг бордир. Наҳотки, янгича турмуш кечиришимиз мумкин эмас. Менимча,

мумкин. Қани энди, Тангрини ўртага қўйиб, ёзганларимни охиригача ўқиб чиқишингни илтижо қила олсам! Қани энди, ёзганларимни ўқиб бўлганингдан кейин сен билан учрашсам!

Қани энди, кўзингда ёш билан ётоғимга кириб келсанг ва менга кучоқ очсанг! Мен сендан узр сўрасам! Бир-биримизнинг қаршимизда тиз чўксак!

Бўрон тинганга ўхшаяпти. Тонг юлдузлари жимирлаб нур сочмоқда. Барглардан томчилар тўкилишини кўриб, яна ёмғир ёғаяптими, деб ўйлабман. Жойимга ётсам, нафасим бўғилармикан? Ёзишга мадорим қолмади, қалам қўлимдан тушиб кетай деяпти, дафтар устига қўяман...

Шамол девдек увуллайди, момақалдинок кўкни ларзага солади, чақмоқ чақади. Адир томонда дехқонлар дўлга қарши портлатган бомбаларнинг гумбирлаши атрофни ваҳимага солади. Сел келишидан ваҳимага тушган Барсак ва Сотерилар ёққан машъалалар зулматни ёритади. Кимдир бор кучи билан Сен-Венсен қишлоғининг қўнғироғини чалапти. Кимдир дарахтлар устига бир ҳовуч майда тош ташлагандек, шатир-шутир овоз эшитилди: дўл ёға бошлади. Авваллари бундай пайтларда деразадан сакраб чиқиб кетган бўлардим. Шошиб ўтаётган қўшнини гапга тутасан:

– Дўл қаттиқ зарар етказмасмикан?

– Бахтимизга ёмғир аралаш ёғаяпти, – дея жавоб қилишади. Қўрқиб кетган кичкинтойлардан бири йўладан ялангоёқ чопиб ўтади. “Юз минг франк кўкка созурилди” деб ҳисоб қиламан, тарки одат деганларидек... Тўрт мучам соғ бўлганида, ҳозир ўрнимда ётмаган бўлардим. Бир куни тунда, мени тоқзорлар орасида кўришган. Ўшанда оёғимда шиппак, қўлимда ўчиб қолган шам бор эди. Дўл ураётган узумларни гавдам билан тўсиб қолмоқчи бўлгандим. Лекин энди, ҳатто ўз мулкимдан айрилиб ўтирибман. Аммо энди батамом озодман. Мени нима озод қилганини, ким озод қилганини билмайман. Иза, кишанлар узиб тушланди, мен парвозга отланяпман. Аллақандай куч мени эргаштириб кетаяпти? Қайси куч? Нима? Балки бу муҳаббатдир? Балки бу – муҳаббат...

Ўн иккинчи боб Париж, Бреа кўчаси

Дафтаримни нарсаларим орасига жойлаш фикри қаердан туғилди?

Узундан-узоқ тавба-тазарруни нима қиламан? Оила аъзоларим билан борди-келдимиз бутунлай тугаган! Кечинмаларни ўқиши керак бўлган аёл энди йўқ. Бинобарин, уни давом эттиришдан нима фойда?! Факат ҳасратларим чангини тилсиз қоғозларга тўкиш билан бироз енгил тортяпман, холос. Дўл ёкқан кечаси ёзилган сатрларни ўқиган одам мен ҳақимда қандай хаёлга бораркин? Телба деб ўйламасмикан? Йўқ, йўқ! Телбалик ҳақида бу ерда гапирмайлик. Телба деган сўзни оғизга ҳам олмайлик. Ёзганларим ғанимлар қўлига тушса, бундан ўринли фойдаланишлари тайин. Энди мен ҳеч кимга мурожаат қилмайман. Оғирлашиб қолгудек бўлсам, уни йўқ қилмоқ керак!.. Балки уни Париждаги номаълум фарзандимга мерос қолдирарман... Дафтарнинг 1909 йилдаги ишкий саргузаштларим битилган жойида Изага ўғлим борлигини ошкор қилмагандим, ҳолбуки ўшанда Парижга яшириниш учун йўл олган маъшуқамнинг оғир оёқ бўлганлигини тан олишимга сал қолган эди...

Урушдан олдин она-болага йилига олти минг франк пул юбориб турардим ва ўзимни ниҳоятда олижаноб ҳисоблардим. Сал кўпроқ юбориш кераклигини ўйлаб ҳам кўрмабман. Ана шу икки вужуднинг қаддиларини оғир меҳнатдан букилишига, уларнинг хор-зорликда яшаётганликларига мен айбдорман. Мен улар яшаётган даҳада, Бреа кўчасидаги хонадонлардан бирида ижарада турибман. Жавон ва каравот ўртасида зўрға ўтириб ёзишга жой бор. Кўчадаги шовқинни айтмайсизми! Бизнинг замонларда Монпарнас тинч эди. Энди бу ерда ухламайдиган жиннилар яшаётганга ўхшайди. Ўша кечаси Калезде оиламдагилар бунчалик шовқин солмаган эдилар. Ўшанда эшитган эдимки... Буларни эслаб ўтиришнинг ҳожати бормикан? Бирок ўша машъум лаҳза ҳақида ёзиш менга енгиллик бахш

этади... Қолаверса, нега энди ёзганларимни йўқ қилиб юборишим керак?

Меросхўримнинг мен ҳақимда билишини истайман. Зора тавба-тазарруимни ўқиб, мени кечирса ва нима учун ўзимдан узок тутганимни тушунса!

Афсус! Икки марта суҳбатлашиб, унинг кимлигини билиб олдим. Бундай йигитга ёзганларимнинг зиғирчалик ҳам нафи йўқ. Бу корчалон, бу югурдак, бу бир-жа девонаси нимани ҳам тушунарди?

Тунда Бордодан Парижга келаётиб ўзимни оклаш учун баҳона қидирган эдим. Романлар ва театрларда тасвирланган воқеаларга қанчалар берилиб кетамиз! Мен унинг олижаноб қалб эгаси эканлигига шубҳа қилмасдим! Унда Люкдаги олижанобликни, Филидаги хушбичимликни кўрмоқчи бўлгандим. Уни ўзимга ўхшаган, деб ўйловдим. “Ўғлингиз сизга ўхшайди”, – дейишларидан хурсанд бўладиган оталар бормикан?

Уни кўриб, ўзимдан нафратландим. Люк менга ўхшамагани учун ўғлим деб, уни ардоқлаган эдим. Роберт энг осон имтиҳондан ўта олмабди. Қаторасига бир неча марта йиқилгандан кейин бу ишдан воз кечибди. Мана шу томони менга ўхшамасди. Волидасининг уни кўрарга кўзи йўқ. Икки гапнинг бирида ўғлидан нолийди; бола эса бош эгиб, ўқишга тўланган ақчанинг аламига чидолмайди. Бу одати менга ўхшайди. Айни пайтда у бойликни тасаввур қилишга ожизлик қилади. Бу нарса унинг учун ҳеч нимани англамайди, у бунга ишонмайди. Тўғрисини айтганда, унинг ҳам, онанинг ҳам юраклари бетламаяпти: “Ахир бу қонунга хилоф иш...Бизни қамаб қўйишлари мумкин...”

Тўладан келган, сочлари оқарган, рангпар, бир пайтлари мен учун суюкли бўлган аёлнинг кўзлари ҳамон мафтункор.

“Агар кўчада сиз билан тўкнаш келгудек бўлсам, асло танимаган бўлардим”, – деганди у менга.

Мен-чи, мен уни танирмидим? Уни гина-кудурат қилади, мени ҳайдаб юборади, деб ўйлагандим. Ундан ҳамма нарсани кутгандим, лекин бундай итоаткорликни кутмаган эдим. Кунига саккиз соатлаб ёзув машин-

каси устида эгилиб ўтиришдан мияси қотиб қолган бу аёлнинг ғалваларга тоби йўқ. У адлия идораларига ишонмайди, бир пайтлар иши тушиб кўрган. Мен уларга адлияликлар билан қандай “тиллашишни” яхшилаб тушунтираётгандим. Роберт банкдан ўз номига пулат сандикни ижарага олади; мен бор пулимни унга жойлаштираман. У яна менга сандикдан фойдаланиш учун ваколат беради ва ўлимимга қадар унга қўл теккизмаслик мажбуриятини зиммасига олади. Турган гапки, у пулат сандикни ичидаги пулларнинг меники эканлигини тасдиқловчи ҳужжатга ҳам қўл қўйиб беради. Ҳар ҳолда мен уни яхши билмайман ва унга буткул ишоналмайман. Она-бола менинг ишларимга аралашидан бош тортдилар.

Мен уларга, қишлоқда Буррю деган нотариус борлигини, унга кўп нафим текканини, у билан қирқ йилдан бери иш юритиб келаётганимни ва унга ишонса бўлишини тушунтиришга уриниб кўрдим. Адвокатнинг кўлида устига “ўлган куним ёкиб ташлансин”, деб ёзиб қўйилган сўрғичланган конверт бор. У бу ишни қойилмақом бажаради. Роберт қўл қўйган ҳужжатни ҳам ўша конвертнинг ичига соламан. Буррюнинг конвертни ёкиб юборишига шубҳа йўқ. Аммо ҳужжатларни яшириб, бундан ўзи манфаатдор бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Лекин она-бола Буррю ўлимимдан кейин ҳужжатларни ёкиб юбормайди, деб ўйлашди. Улар алданишдан кўрқиди. Мен бунинг чорасини ҳам кўриб қўйганман. “Кўлингизга шундай бир ҳужжат бераманки, – дедим мен, – агар Буррю ғинг деса, уни сургун қилиб юбориш мумкин. Буррю кўз ўнгингизда қоғозларни куйдириб юборгандан кейингина, мен сизларга берган курулни унга қайтариб берасиз. Бундан ортиқ сизларга яна нима керак?”

Улар барибир ҳеч нарсани тушунишмаётганди. Икки телбага миллионлаб пул олиб келсам-у, оёғим остига йиқилиш ўрнига, баҳслашиб, пачакилашиб ўтиришса... Тўғри, бу иш маълум хавф-хатардан холи эмас! Лекин тоққа чиқмасанг, дўлана қайда. Йўқ, улар

ҳужжатга қўл қўйишни истамадилар: “Даромад солиғи деган нозик нарсалар бор... бошимиз ғалвага қолади”, – эмиш.

Тағин, мен бу икки жоҳилга ачиниб, уларнинг мушкул ахволларига ўзгаларни айбдор санаб юрибман. Улар ўзгалар ҳақида: “Улар сирни фош қиладилар..., устимиздан жиноий иш кўзгайдилар”, – дейишди. Нима ҳам дердим.

Уларнинг фикрича уйимдагилар аллақачон полицияни бундан огоҳ қилишган-у, кимдир менинг изимдан юрибди. Улар иш билан фақат кечалари қоронғи кўчаларда учрашишга розилик бердилар. Саломатлигим жойида бўлса ҳам майли эди, таксида юриш осон эканми! Уйдагиларнинг мендан хавотирланишини хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Биринчи марта ёлғиз сафарга чиқишим эмас. Улар ҳеч нимадан хабардор эмаслар. Изимга ҳам тушишгани йўқ. Бу сафар ниятимни амалга оширишга ҳеч ким халал бермайди. Роберт рози бўлса, тинч ётиб ухлашим мумкин. У кўрқок, эҳтиёткорлик билан иш кўради.

Бугун 13 июль. Кеч тушди. Оркестрнинг кучли садолари остида, Бреа кўчасининг охирида ёш-яланглар рақс тушишмоқда. О, менинг сокин Калезим! У ерда ўтказган сўнги тунимни ҳамон эслайман: докторнинг тақиқлашига қарамай, уйку доридан ютиб олдим-да, чуқур уйкуга кетдим. Бир пайт чўчиб уйғондим, соатимга қарасам бир бўлган экан. Қадам товушларини эшитиб, юрагим орқага тортди, дераза очик эди. Ҳовлида ҳам, меҳмонхонада ҳам ҳеч ким кўринмасди. Ҳожатхонага ўтдим, унинг деразаси шамол томонга, шийпонга қараган. Кеч бўлиб қолганига қарамай, ҳамма ўша ерда эди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди, шунинг учун улар бирон кимсанинг эшитиб қолишидан асло чўчимаётган эдилар.

Тун сокин ва илиқ. Ора-сира гап тўхтаганда Изанинг одатдагидек тезроқ нафас олиши, кимнингдир гугурт чақаётгани қулоғимга кирар эди. Қилт этган шабада йўқ. Деразадан энгашиб қарашга журъат эта олмадим, лекин овозига, қулишига қараб ҳар бир ға-

нимнинг ким эканлигини билиб олмоқда эдим. Улар баҳслашмаётган эдилар. Изами, Женевьевами бир нарса деганди, ўртага узоқ вақт жимлик чўкди. Сўнг Губерт нимадир деди. Бундан Фили тутоқиб кетди. Кейин ҳамма бараварига гапира кетди.

“Ойижон, пўлат сандиқ ичида арзигулик қоғозлар йўқлигига ишончингиз комилми? Хасис одам ҳар доим ҳам эҳтиёткор бўлавермайди. Эсингиздами, унинг Люкка бермоқчи бўлган олтинлари?... Айтмоқчи, уларни қаерда сақларкин?”

– Пўлат сандиқнинг “Мария” деган сўз билан очилишидан хабардор эканлигимни у яхши билади. Сандиқни суғурта ёки солиқ қоғозлари керак бўлиб қолгандагина очади.

– Суғурта қоғозидан пулларнинг миқдорини билиш мумкин-ку, ойи!

– Қоғозлар фақат уй-жой-у, ер-сувларга алоқадор. Яхшилаб текширганман.

– У ҳамма эҳтиёт чораларини кўриб қўйган.

Фили, эсноқ аралаш, оҳиста деди:

– Вой айёр-ей! Келиб-келиб унга қариндош тути-нибман-а!...

– Менимча, Креди Лийонне банкида ҳам у ҳеч вақо сақламайди... Бунга нима дейсан, Жанина? – сўради Женевьева. – Уни қўлга олишни билмагансизлар, ойижон! Унинг кўнглини топишга, забт этишга уриниб кўриш керак эди. Агар у Филини бунчалар ёмон кўрмаганида, бу иш менинг қўлимдан келган бўларди.

Губерт истехзо билан жиянининг гапини бўлди:

– Чиндан ҳам эрингнинг сурбетлиги бизга қимматга тушди...

Филининг кулгани эшитилди. Энгашиб қарадим. Гугурт ёруғида бир лаҳзага унинг қовушган қўллари, терлаган даҳани, қалин лаблари кўринди.

– Сизларни ёмон кўриб қолиш учун, у мени кутиб турган экан-да.

– Ҳа, бир вақтлар у биздан камроқ нафратланарди...

– Бувимиз бир нарса айтиб берган эдилар, эсингиздами, – деб яна гап бошлади Фили. – Кенжатой қиз

вафот этган кезлар, у ўзини жуда ғалати тутган ва айт- тарли ачинмаган экан... Қабристонга эса қадам босма- ганди, дейишади.

– Жуда ҳам ошириб юбордингиз, Фили. Унинг меҳрига сазовор бўла олган ягона инсон Мария эди.

Агар Иза паст ва титроқ товуш билан шундай деб эътироз билдирмаганда, мен ўзимни тутиб тура олма- ган бўлардим. Пастаккина курси топиб ўтирдим, кад- димни бироз олдинга эгиб, дераза тоқчасига бошимни кўйдим.

– Агар Мария ҳаёт бўлганида, – деди Женевьева, – бу ишлар содир бўлмасди.

– Бўлмаган гап! Мария ҳам унинг кўнглига теккан бўларди. Унда ҳеч бир инсоний ҳиссиётлар қолмаган...

Иза яна норозилик билдирди:

– Ўтиниб сўрайман, Фили, болаларнинг олдида, ме- нинг олдимда эрим тўғрисида бундай гапирманг. Сиз уни ҳурмат қилишингиз керак.

– Ҳурмат? Қанақа ҳурмат?

Назаримда у норози бўлиб тўнғиллади:

– Балки оилангиз аъзоси бўлганимдан боши осмон- да, деб ўйларсиз мени.

– Ҳеч ким сизни мажбур қилгани йўқ, – деди қайна- на қуруққина қилиб.

– Нега бўлмаса мени умидвор қилдинглар. Ана энди Жанина йиғлашга тушди. Хўш? Йиғлашга арзи- гулик нима дедим? Нима?

– Оббо, – деди у тушкун руҳда. Шундан кейин Жанинанинг пиқиллаб йиғлашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмай турди. “Юлдузларнинг кўплигини қаран- глар!” – деди кимдир, кимлигини била олмадим. Шу пайт Сен-Венсен кўнғирокхонасидаги соат икки марта бонг урди.

“Болажонлар, энди бориб ухлаш керак”.

Губерт бирор тўхтама келмасдан тарқалиб кетиш- га розилик бермади. Ҳаракат қилиш учун фурсат кел- ган эди. Фили унинг ёнини олди. Унинг фикрича, мен кўпга бормас эмишман. Фурсатни бой бериб қўйилса, кеч бўлармиш. Қария барча чораларини кўриб қўйган бўлиши керак.

– Тўғрику-я, лекин мендан нимани истайсиз, болаларим? Қўлимдан келганини қилиб кўрдим. Бу ёғига ҳеч нарса дея олмайман.

– Йўқ, – деди Губерт. – Ҳали қўлингиздан кўп нарса келади...

У нималарнидир шивирлаб айтди. Энг муҳим нарсани эшитолмай қолдим. Изанинг гап оҳангидан қаттиқ ранжигани ва норози эканлиги сезилиб турарди:

– Йўқ, асло. Бу фикринг менга ёқмаяпти.

– Сизга ёқадими, йўқми, буниси билан ишимиз йўқ, ойи. Муҳими мол-мулкингизни сақлаб қолиш, вассалом!

Яна шивир-шивир бошланди. Иза бунга чек қўйди.

– Бу шафқатсизлик бўлади, болажоним!

– Бундан кейин ҳам унга ҳамтовоқ, шерик бўлиб қолаверасизми, бувижон?! Ахир, сизнинг розилингиз билан у бизни меросдан маҳрум қиляпти. Сиз уни қўллаб-қувватлаяпсиз.

– Жанина, қизалоғим, қандай тилинг борди...

Шўрлик Иза, ана шу йиғлоқини деб неча-неча тунларни бедор ўтказгандинг. У жуда йиғлоқи эди, бирор энага унга қарашга рози бўлмаганди.

Жанина менсимаган оҳангда гапираётган эди. Жаҳлим чиқиб кетиши учун ана шунинг ўзи кифоя эди.

– Бундай гапларни, бувижон, сизга гапириш, мен учун оғир, албатта. Лекин менинг бурчим!

Бурчи эмиш!

Бурч деганда у истагини қондиришни, такасалтанг эридан ажраб қолишдан кўрқишни тушунади...

Женевьева қизининг фикрини маъқуллади: ноиложлик уларни бирлашишга ундаётган эди.

Иза чуқур хўрсинди:

– Унга хат билан мурожаат қилсак осонроқ бўлмасмикан, болажонларим?

– Э йўқ, айниқса хатнинг кераги йўқ, – деди Губерт норози оҳангда. – Хат одамни не балоларга гирифтор қилмайди. Илгари унга хат ёзмагандирсиз, онажон?

У икки ё уч марта ёзганман, деб тан олди.

– Дўқ-пўписа ёки ҳақорат қилиб ёзмаган эдингизми, ишқилиб?

Иза ўйланиб қолди. Менинг кулгим қистади... Унинг хат ёзгани рост эди, бу хатларни мен жуда эҳтиётлаб сақлаб келяпман. Хатларнинг иккитаси ҳақоратларга тўла, учинчиси эса нафис сўзлар билан ёзилганди. Агар бу ноқобил фарзандлар уни мендан ажратиш учун судга мурожаат қилишга кўндирганларида ҳам, шубҳасиз, ғалаба менинг томонимда бўлади.

– Хат ёзибмидингиз, бувижон, ёки йўқми? Унинг қўлида биз учун хатарли бўлган хатлар йўқми, ишқилиб?

– Менимча, йўқ... Лекин эримга буткул қарам бўлиб қолган анави Сен-Венсенлик фирибгар ва алдоқчи нотариус Буррю бир куни ачингандек бўлиб: “Эҳ хоним афанди, бекорга унга хат ёзибсиз...” – деганди.

– Хатда нималар ёзилган эди? Ҳақоратомуз сўзлар йўқми, ишқилиб?

– Хатлардан бири таъналарга тўла бўлиб, жаҳл устида, Мариянинг ўлиmidан кейин ёзилган эди. Иккинчисини 1905 йилда ёзганман. Ўшанда у бир аёл билан чинакамига айланишиб қолган эди.

Губерт: “Жуда чатоқ иш бўлибди, жуда ҳам чатоқ”, – деб вайсай бошлаган эди, Иза уни хотиржам қилмоқчи бўлиб: “Хатоларим учун узр сўраганман. Хуллас, ҳамма иш жойида бўлган”, – деди.

– Ана холос, буниси энди ҳаммасидан ҳам ошиб тушди.

– Шундай қилиб, ажралиш ҳақида иш кўрилгудек бўлса, унинг қўрқадиган ери йўқ экан-да.

– Нияти қора эканлигини сиз қаердан биласиз?

– Бу ўз-ўзидан маълум. Кўр одамгина буни пайқамаслиги мумкин. Молия ишларининг буткул сир тугилиши; ҳар хил қочирим гаплар. Буррюга айтилган, лекин бошқа биров ҳам эшитиб қолган сўзлар; қариянинг ўлиmidан сўнг улар шундай панд ейдиларки...

Баҳс қизигандан-қизиди, кекса онага бутунлай эътибор бермай қўйишди. Иза алам билан ўрнидан кўзгалди. “Кеч кирганда беҳудага ташқарида ўтирдим, оёқ оғриғим хуруж қилиб қолмасайди”, – деди у. Болалардан ҳеч ким унга жавоб қилмади.

Кимнингдир унга: “Яхши ётиб туринг!” – дегани кулоғимга чалинди. Иза стол атрофини айланиб, ҳаммани ўйиб чикди. Болалар унинг хурмати учун ўринларидан турмадилар ҳам. Эҳтиёт шартдан ўрнимга ётиб олдим. Зина томондан оғир қадам товушлари эшитилди. У менинг эшигимга келиб тўхтади. Ҳарсиллаб нафас олиши баралла эшитиларди. У қўлидаги шамни ерга қўйди ва эшикни очди. Каравотимга яқин келди ва ухламаяпманми, йўқми, шуни билиш учун устимга энгашди. Шу аҳволда узоқ турди. Ўзимни ошкор қилиб қўйишдан жуда кўрқдим. Ниҳоят, у хонани тарк этди ва эшикни ёпди. Унинг ётоғидаги эшик ҳам беркитилиши билан, мен яна ҳожатхонага – аввалги жойимга қайтиб бордим.

Болалар ҳамон ўша ерда эдилар. Улар паст овозда сўзлашардилар. Кўп сўзларни эшитолмай қолдим.

– Улар турли табақаларга мансуб бўлишган, – деди Жанина. – бунинг таъсири бор, албатта. Фили, йўталяпсан-ку, жонгинам. Елкангга пальтоингни ташлаб ол.

– У хотинини эмас, бизларни ёмон кўради, ақлга сиғмайди! Бундай ҳолат ҳаттоки китобларда ҳам учрамайди. Онамизни айблашга ҳаққимиз йўқ, бироқ у чолдан айтарли хафага ўхшамайди, – деб гапини тугатди Женевьева...

– Жин урсин, – деди Фили, – ахир у истаган пайтда сепини қайтариб олади! Бувамиз Фондодежга қарашли Сувайш канали акцияларининг баҳоси 1884 йилдан бери анчагина ошиб қолган бўлиши керак...

– Сувайш каналининг акциялари...? Улар сотилиб кетган...

Иккиланиб, каловланиб гапиришидан унинг Женевьеванинг эри Альфред эканлигини билдим. Бечора Альфред ханузгача бир сўз демай ўтирган эди. Женевьева ҳар доимгидек эрини силтаб ташлади:

– Эсингни еб қўйдингми? Нега уларни сотилган дейсан?

Альфред май ойида қайнанасининг ҳонасига, у аллақандай қоғозларга қўл қўяётган пайтда кириб қолга-

нини ва қайнараси унга: “Уларни сотишнинг айни пайти келди, ҳозир қиймати энг кўтарилган пайт, бундан кейин улар арзонлашади” – деганини айтиб берди.

– Сен бўлсанг бизга ҳеч нима демадингми? – вайсади Женевьева. – Ғирт аҳмоқсан! Демак, отам онамга акцияларни сотиб юборишни буюрган. Эй, Парвардигор, қандай акциялар эди-я! Сен бўлсанг, гўё ҳеч нарса содир бўлмагандек, бу тўғрида хотиржам гапиряпсан...

– Ахир Женевьева, онамиз сизларни бу тўғрида огоҳлантирган, деб ўйловдим. Қолаверса, никоҳ шартномасига кўра отангизнинг сепга нисбатан ҳуқуқлари бўлмаган...

– Тўғрику-я, лекин акцияларни сотишдан кўрилган фойдани у чўнтагига урган бўлса-чи? Сен нима дейсан, Губерт? Манави бўлса, бизни огоҳлантирмай ўтирибди! Тагин умримни ана шу одам билан ўтказиб келяпман, – деди Женевьева.

Жанина: “Секинроқ гапиринглар, қизимни уйғотиб юборасизлар!” – деб илтимос қилди. Бирмунча вақт улар яна паст овозда сўзлашдилар, мен яна ҳеч нарсани англай олмай қолдим. Кейин Губертнинг овози қулоғимга чалинди:

– Ҳалигина сизлар таклиф қилган режа хаёлимдан чиқмаяпти. Бу ишга онамизни кўндириб бўлмайди. Жуда бўлмаганда, уни аста-секин тайёрлаш керак бўлади...

– Эҳтимол, бу нарса унга ажралишга қараганда маъқулроқ келар. Негаки, суд орқали ажрашиш никоҳнинг ҳам бекор қилинишига олиб келади. Бу эса онамизнинг эътиқодига тўғри келмайди... Тўғри, Фили таклиф қилаётган нарса биринчи қараганда, номақбулдек кўринади... Аслини олганда эса, ахир ҳакамликни биз қилмаймиз-ку!.. Демак, ҳукм чиқариш ҳам бизнинг қўлимизда бўлмайди. Бизнинг ишимиз масалани кўтаришдан иборат. Тегишли ташкилотлар лозим деб топган тақдирдагина ўйлаган нарсамиз амалга ошади.

– Менинг ўйлашимча, тузган режангиз сариқ чақага ҳам арзимайди, буни мен тақрор айтяпман, – деди Олимпия.

Губертнинг хотини тоқати-тоқ бўлганидагина шундай баланд овозда гапиради. У мени оғир-босиқ, ниҳоятда равшан фикр соҳиби, деб таърифлади.

– Сизларга шуни айтишим керакки, – деб гапида давом этди Олимпия, – биз у билан тез-тез тил топишиб турамыз, агар сизлар ҳар сафар ишни бузиб қўймаганларингда, мен уни аллақачон қўлга олган бўлардим...

Филининг унга қандай бебурд сўз айтганлигини эшитолмай қолдим, лекин Олимпиянинг гаплари узук-юлук бўлиб қулоғимга кирмоқда эди:

– Беш йилдирки, у ҳимоя иши билан шуғулланмайди, шуғуллана олмайди.

– Юраги сабаблими?

– Юраги сабабли. Лекин Адлия саройини тарк этганда, у бетоб эмас эди. Баъзи бир тортишувларни кўрган гувоҳлар бор, бу ҳақда мен аллақачон керакли қоғозларни йиғиб қўйганман...

Қулоғимни қанчалар динг килмай, Губерт ва Фили ёнма-ён ўтириб олишгани туфайли ҳеч нарсани эшитолмай қолдим. Бир муддатли шивир-шивирдан кейин Олимпия деди:

– Қўйсаларинг-чи! Бу уйда у билан ўқиган китобларим ҳақида гаплаша оламан, фикр алмашаман, сизлар бўлсангиз...

Фили унга бир нарсалар деди, лекин мен “эси паст” деган сўзларнигина илғай олдим. Камгап бўлган иккинчи куёв хирқироқ овозда деди:

– Қайнанамнинг ҳурматини жойига қўйишингизни талаб қиламан.

Фили: “Ҳазиллашдим, қолаверса, иккимизни ҳам алдадилар”, – деди. Кенжа куёв титроқ овозда ҳеч ким уни алдамаганини ва хотинига севиб уйланганини айтди. Шунда ўтирганларнинг ҳаммаси: “Мен ҳам севиб уйланганман, мен ҳам, мен ҳам!” – дейишди.

– Хўш, сен-чи азизим? – сўради Женевьева эридан. – Балки сен ҳам отамнинг бойлигидан беҳабар бўла туриб, менга уйлангандирсан? Лекин фотиҳамиз бўлган куни менга айтган гапларинг эсингдами? “Бойлигининг қанча эканлигини айтмаса, айтмас... Биз унинг бениҳоя катта эканлигини яхши биламиз”.

Ҳамма хахолаб кулиб юборди. Яна Губертнинг овози келди. Бир муддат у ёлғиз ўзигина гапирди. Мен унинг охирги гапларинигина илғай олдим:

– Мен адолат ва тўғрилиқ ҳақида гапирдим. Биз қонуний бўлган мулкимизни – оиламизнинг муқаддас ҳуқуқларини ҳимоя қилияпмиз.

Энди овозлар аниқроқ эшитила бошлади:

– Уни кузатиб юришнинг иложи йўқ. Полиция маҳкамасида танишлари кўп. Буни яхши биламан. Уни огоҳлантириб қўйишлари турган гап...

Бир оз жим ўтирдилар, кейин:

– Унинг қаттиққўллиги, қизғанчиқлиги ҳаммага маълум: судда икки ё уч марта ўзини қўполроқ тутган, дейишади. Лекин ақл-идроқи, вазминлигига келсак...

– Нима бўлганда ҳам, унинг бизларга нисбатан ғайриинсоний, ғайритабиий, шафқатсиз муносабатда эканлигини ҳеч ким инкор қила олмайди...

– Азизим Жанина, – деди Альфред қизига, – нахотки унинг касал эканлигини исботлаш учун шуларнинг ўзигина кифоя қилади, деб ўйлаётган бўлсанг?

Масала мен учун равшан эди: булар ваҳшийлашган тўда, мен эса уларнинг ўлжаси эдим. Изанинг кетиб қолганидан хурсанд бўлдим. Унинг олдида улар режаларини ошқор қилмаган. Бинобарин, мен бундан хабар топмаган бўлардим. Лекин болаларнинг режаларидан ваҳимага тушмадим. Бадбахтлар, телбалар! Мени мулкимдан маҳрум қилишга, жиннихонага тикиб қўйишга қўлингиз калталиқ қилади! Биринчи навбатда Губертни аянчли аҳволга солишим мумкин. Унинг ҳаёт-мамоти менинг қўлимда. Ўзи буни билмайди! Фили масаласида ҳужжатлар етарли. Лекин... улардан фойдаланишга тўғри келади, деб ўйламаганман. Ҳали ҳам уларни ишга солмайман, бир озгина учини чиқариб қўйсам кифоя!

Ҳаётимда биринчи марта ўзимдан ёмонроқ одамларни учратганимдан хурсанд эдим. Улардан интиқом олмоқчи эмасдим. Меросдан маҳрум қилиш билан уларни жазоламоқчи эдим, холос!

– Юлдуз учди! – деб хитоб қилди Фили. – Тилак тилашга улгурмай қолдим.

– Ўзи ҳар доим шунақа бўлади, – деди Жанина. Унинг гапини эри давом эттирди:

– Учаётган юлдузни кўрсанг: “Миллионлар, келинлар!” – дегин.

– Қанчалар ахмоқсан, Фили!

Ҳаммалари ўринларидан туришди. Боғдан курсиларнинг тақ-туқи, эшикнинг қулфланаётгани, Жанинанинг бўғиқ қулгиси эшитилди. Хоналарнинг эшиклари бирма-бир ёпилди. Мен узил-кесил бир тўхтамага келган эдим. Икки ойдан бери юрагим хуруж қилмайди. Бинобарин, Парижга жўнаб кетишимга ҳеч бир монелик йўқ. Ҳар сафар индамай жўнаб кетаман. Лекин бу сафар қочди, дейишмасин. Эрталабгача режаларимни пухта ўйлаб, пишитиб чиқдим.

Ўн учинчи боб

Қоқ тушда ўрнимдан турганимда, аҳволим яхши эди. Буррюга телефон қилиб тез олдимга келишини тайинладим. У тушлиқдан сўнг етиб келди. Икковимиз деярли қирқ беш минут мобайнида йўлка бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юриб сайр қилдик ва суҳбатлашдик. Иза, Женестьева ва Жанина бизни узоқдан кузатиб туришди. Улар безовталанишар, бу менга ёқмоқда эди. Эркакларнинг Бордода эканликлари ёмон иш бўлди. Улар бечора нотариусни “Чолнинг вафодор ити” деб атайдилар. Буррю мен учун қўл-оёғи боғланган қулдек бўлиб қолган. Шўрликни фош қилувчи ҳужжатларни ворисимга бермаслигимни сўраб ялинишини бир кўрсангиз эди...

– Кўркманг! – дедим мен. – У имзо чеккан ҳужжатни ёқиб юборишингиз билан қоғозларингизни қайтариб оласиз...

У хонимларга узоқдан чуқур таъзим қилди-да, шалоқ велосипедини миниб жўнаб кетди. Мен аёлларга Парижга жўнаб кетишимни айтдим. Изанинг “Шу аҳволда саёҳат қилиш яхшимикин?” деган эътирозига: “Молиявий ишларим билан шуғулланиб келмасам

бўлмайди. Билсанглар, билмасанглар сизлар учун жон куйдирыпман...”, – деб жавоб бердим.

Улар менга хавотирланиб қарашаётганди. Кесатиғим мени фош қилиб қўйди. Жанина онасига бир қараб олди-да, ботинмайгина деди:

– Бувим ёки Губерт амаким бирга боришса бўлмасмикин, буважон?

– Тўғри фикр, қизим... Ажойиб фикр! Лекин мен ҳамма ишни ўзим бажаришга ўрганиб қолганман. Бунинг устига, ҳеч кимга ишонмайман.

– Ўз болаларингизга ҳам-а? Вой буважон-эй!

Жанина “буважон” сўзига алохида урғу берди. Унинг назарида, мен эриб кетишим керак эди. Қолбуки, тунги суҳбатда унинг ҳам чийилдоқ овозини эшитган эдим... Мен кулиб юбордим ва кулгунинг зўридан йўтала бошладим. Улар бирдан даҳшатга тушдилар. Изанинг изтиробли юзини сира унутолмасам керак. Болалар уни жуда қийнашган. Уларнинг олдиларидан узоқлашишим билан Жанина: “Унинг кетишига йўл қўйманг” – деб бувисини тортқилаган кўринади. Лекин рафикам ҳолдан тойган, курашишга ортиқ мадори қолмаганди. Бир неча кун илгари унинг Женевьевага: “Қани энди ухлаб қолиб, бошқа уйғонмасам”, – деганини эшитган эдим.

Изанинг ҳозирги аҳволига раҳмим келди. Бир вақтлар онам бечорага шундай раҳмим келган эди. Ана шу қариган, ҳолдан тойиб ҳеч нарсага ярамай қолган вужуддан болалар режаларини амалга оширишда қалқон ўрнида фойдаланмоқда эдилар. Тўғри, улар оналарини ўз билганларича севишади ҳам; вақти-вақти билан докторга кўриниб туришга, дори-дармон ичишга мажбур қилишади. Женевьева билан Жанина нари кетишгач, Иза олдимга яқинроқ келди:

– Қулок сол, – деди у. – Менга пул керак бўлиб қолди.

– Бугун ойнинг ўнинчи куни. Сенга эса бир ойлик пулни берганман.

– Тўғрику-я, бироқ Жанинага бироз ёрдам беришга тўғри келди: улар ҳозир жуда мушкул аҳволда. Калез-

да тежаб-тергаб сарфлайман. Август ойининг ҳисобидан узилишиб кетамиз...

Мен Филига ўхшаган бекорчини боқиш ниятида эмаслигимни, пулни ўйлаб сарфлаш кераклигини айтдим.

– Мен қассобдан, баққолдан қарздорман... Мана, кўр, ишонмасанг.

У сумкачасидан қарз қоғозларини олди. Шунда мен унга тўлов учун чек бера олишимни айтдим. Шунда пулнинг бошқа нарсага сарфламаслиги аниқ. Иза рози бўлди. Чек дафтаримни олаётганимда, Женевьева билан Жанинанинг атиргул буталари ортидан бизни қузатаётганларини сезиб қолдим.

– Улар сени менга бошқа нарса хусусида сўзлаяпти, деб ўйлашлари мумкин, – дедим мен.

Иза титраб кетди.

– Нима ҳақда? – сўради у зўрға.

Юрагим санчди. Кўкрагимни чангалладим, ёнимга яқинроқ келди:

– Оғрияптими?

Мен унга суяниб қолдим. Арғувон дарахтлари экилган хиёбоннинг ўртасида чол билан кампир суҳбатлашиб ўтиришарди. Мен секингина:

– Ҳозир ўтиб кетади, – дея Изани тинчлантирдим.

Бундай қулай имконият бошқа келмайди, деб ўйлади шекилли, Иза юрагини бўшатиб олмоқчи бўлди. Лекин унинг бундай ишларга мадори қолмаган эди. У ҳансираб зўрға нафас оларди. Касалим қанчалар оғир бўлмасин, мен ҳам матонат билан дош бераётган эдим.

У гапни нимадан бошлашни билмай, қизи ва набираси томонга ўғринча қараб қўймоқда эди. Кейин менга қаради; нигоҳида чарчаш, ачиниш, ҳам уялишга ўхшаш бир маъно бор эди. Фарзандларимизнинг кечаги гаплари унга қаттиқ таъсир қилганди.

– Ёлғиз кетаётганинг мени хавотирга соляпти, – деди у ниҳоят.

Мен унга йўлда бирор кор-ҳол рўй берса, мени бу ерга келтириш шарт эмас, дедим.

У ёмон ният қилмасликни сўради.

– Тўғри-да, дедим мен. – Ортикча харажатнинг кераги йўқ. Икки қулоч ер ҳамма жойда ҳам топилади.

– Мен ҳам шу фикрдаман, – деб хўрсинди у. Ўлганимдан кейин хоҳлаган жойларига қўйишсин. Бир вақтлар қабрим Марияники билан ёнма-ён бўлишини истовдим... Энди Мариядан ҳеч нарса қолмагандир...

Мария унинг учун хоки-тупроққа айланганига яна бир карра ишонч ҳосил қилдим. Йиллар мобайнида қизалоғимни тирик, деб билиб келганман. У баҳор шабадаси мисол бир неча бор ҳаёт йўлимни кесиб ўтганлиги ҳақида айтишга юрагим бетламади.

Женевьева билан Жанинанинг бизни кузатишлари беҳуда эди. Иза қаттиқ чарчаган кўринарди. Балки у бекорга шунча йил мобайнида эрим билан жанжаллашиб юрган эканман, деб афсусланаётгандир? Женевьева ва Губерт болаларининг гиж-гижлашлари билан ана шу кампирни, мен билан бирга бир вақтлар Баньер тунларининг хушбўй хидидан баҳраманд бўлган қайлиғим Иза Фондодежни менга қарши қўйиб келдилар.

Орамизга совуқлик тушганига яқинда эллик йил бўлади. Иккаламизнинг шунча йиллик курашдан сўнг бир-биримиздан нафратлана-нафратлана келган жойимиз шу бўлди. Ҳаёт йўлимизнинг ўлим белгилайдиган чегарадан нарёғи бўшлиқ ва қоронғиликдан иборат. Мен шу фикрдаман. Изада эса, ўзи айтмоқчи, Яратганга бўлган эътиқодидан бўлак ҳеч вақоси қолмаган. У ҳам, мен ҳам жон-жаҳдимиз билан ёпишиб олган нарсалар бир зарб билан ғойиб бўлди. Тангри сари олиб борадиган йўлнинг очиқ экани унинг ҳам кўзига кўринаётганмикан? Йўқ, фарзандларининг талаби бу йўлда ғов бўлиб, уни тўсиб турибди. У болаларининг иродасига бўйсунушга ва қайтадан қаттиққўл, бағри-тош бўлишга мажбур. Ўқитувчисининг топшириғига биноан уй вазифасини қайта бажаришга мажбур бўлган талаба мисол у яна фарзандлари учун пул топиши, уларнинг саломатликлари устида қайғуриши, улардаги шуҳратпарастлик ва ҳасад каби қусурлар билан ҳисоблашиши керак.

Иза яна йўлка томон кўз ташлади. Женевьева ва

Жанина ўзларини гулларни буташ билан шуғулланаётгандек кўрсатмоқда эдилар. Иза улар томон юрди. Кун ниҳоятда дим, момақалдирик бўлиши аниқ. У минг машаққат билан қадам ташлар, “Оҳ, оёқларим! Оёқларим!” – деб нола қиларди. Қарилик эр-хотинлар ўртасидаги ҳар қандай ўтли адоватни сусайтириш хусусиятига эга.

Рафиқам болажонларидан дакки эшитди чоғи, қизариб, бўзариб ёнимга қайтди. Кейин ҳасрат қила кетди:

– Момақалдирик бошланишидан олдин мазам қочади. Қон босимим ҳам баланд... Айтмоқчи, Луи, сендан бир нарсани сўрамоқчи эдим... Сепим тариқасида берилган Сувайш каналининг акцияларини нима қилгансан? Баъзи бир қоғозларга қўл қўйдириб олганингни яхши эслайман...

Мен акцияларнинг кадри тушиб кетишига бир баҳя қолганида, уларни сотиб катта фойда олганимни ва ўша пулга яна фойда келтирувчи қарз қоғозларини харид қилганимни тушунтирдим.

– Сепинг анчагина кўпайди, Иза, – дедим мен. – Франкнинг қадрсизланиши ҳисобига катта фойда кўрдинг! Бойлигинг Вестминстер банкида, ўз номингда турибди. Мен ўз пулимга ва у келтирган фойдага хўжайинман. Сенга тегишлисига эса ўзинг соҳибасан. Бориб анави фаришталарнинг кўнгилларини хотиржам қил.

У шартга билагимдан тортди.

– Нега уларни кўрарга кўзинг йўқ, Луи? Нега улардан нафратланасан?

– Мен эмас, сизлар мендан нафратланасизлар... Сенга келсак... Менинг бор-йўқлигим билан асло ишинг йўқ! Жаҳлим чиққан ёки мендан чўчиб кетган пайтларингни истисно қилганда, албатта.

– Қийнаган кезларимни, – деб қўшиб қўйсанг бўларди. Мени сира азоб чекмади, деб ўйлайсанми?

– Э қўйсанг-чи! Кўзингга болаларингдан бошқа ҳеч ким кўринмас эди..

– Ҳа, уларга жуда-жуда боғланиб қолган эдим, якка-ю ёлғиз овунчоғим ўшалар эди. Кейин у овозини бир оз пастлатиб давом этди:

– Сен мени бутунлай ташлаб қўйгансан, турмуш қурганимизга бир йил бўлмасданок хиёнат қилгандинг.

– Азизам Иза, саёқ юришларимдан хафа бўлганингни айтмай қўя қол... Бундан иззат-нафсингга озор етган бўлиши мумкин. Келинчаклар кўнгилчан бўладилар...

У захархандалик билан кулди:

– Гапларинг самимий! Наҳотки, ҳеч нарсани сезмаган бўлсанг?...

Юрагим орзиқиб кетди. Умид чироғи ёнди. Гап аллақачон ўчиб, унутилиб кетган ҳиссиётлар ҳақида бораётганида, ғалати бўларкансан киши. Наҳотки, қирқ йил илгари у мени севган бўлса-ю, мен беҳабар қолган бўлсам?... Йўқ, ишонмайман...

– Сендан на бирон бир товуш, на бирон бир сўз чиқмаган... Болаларингга ёпишиб қолгандинг.

У қўллари билан юзини яширди. Унинг қўл томирларини ўйнаб кетганини, ажин босганини эндигина кўраётган эдим.

– Болалар эмиш! Алоҳида-алоҳида хоналарда ёта бошлашимиз билан болаларни ўзимиздан ажратгандим, бетобликларига ҳам қарамай уларни алоҳида ётқизардим ва келишингни илҳақ бўлиб кутардим...

Кўз ёшлари унинг қўлларидан оқиб тушмоқда эди. Ана сизга Иза! Шарти кетиб, парти қолган кампирнинг бир вақт мен билан Нилуфарлар водийсига саёҳат қилган ҳурлиқо қиз бўлганини фақат мен тасаввур қилишим мумкин эди.

– Кексайганда бундай нарсаларни эслаш уят ва кулгили... Ҳа, кулгили... Мени афв эт, Луи!

Мени шубҳа қамраб олган эди. Наҳотки, элик йилдан буён ёнма-ён яшаб, унга бир томонлама назар солган бўлсам? Наҳотки, унинг хатти-ҳаракатларида, сўзларида фақат алам ва нафрат яраларини кўриб келган бўлсам? Одам одамни тан олмайди. Биз ўзгаларга бўлган нафратимизни асослай олиш учун уларни барча инсоний фазилатлардан хаёлан маҳрум қиламиз... Ҳаяжонланиб кетганимни Иза сизди шекилли, қўлга киритилган имкониятдан фойдаланмоқчи бўлди.

– Бугун жўнамайсанми?

Унинг нигоҳида бир сонияга “бопладим” деган олов ёнди. Мен ўзимни ҳайрон бўлганга олдим ва жўнашимни пайсалга соллолмаслигимни, бунга бирон-бир сабаб йўқлигини айтдим. Биз уйга қайтдик. Мен ғалати аҳволга тушиб қолгандим. Кетишнинг балки кераги йўқдир... Кечинмалар ёзилган дафтарни Изага бериб қўйсам бўлармиди?... Борди-ю... Иза менга суяниб олди (Неча йиллардан бери у бундай қилмайди. Йўлка уйимизнинг шимол томонига олиб чиқарди).

– Казо ҳеч қачон курсиларни ўз вақтида йиғиштириб қўймайди, – норози тўнғиллади Иза.

Мен хаёл суришни йиғиштириб, атрофга разм солдим. Бўшаб қолган курсилар давра шаклида, бир-бирларига яқин қилиб қўйилган эди. Бу курсиларни банд қилган одамлар шивирлаб сўзлашиш учун бир-бирларига яқинроқ ўтиришга мажбур бўлганлар. Тепиниб ўтирганларидан ер ўйилиб кетган. Фили чекадиган сигаретнинг колдиклари ҳамма ерда сочилиб ётибди. Ғанимларим тунда шу ерда кенгаш қилгандилар. Юқорида ўз-ўзимдан нафратланишимни, юрагимни илонлар чирмаб олганини айтган эдим. Энди билсам, илонлар ичимдан чиқиб, тунда шу ерга йиғилган ва ўзларининг мудҳиш гурунгларини ташкил қилгандилар. Мана уларнинг совуқ излари!

“Ҳа, Иза... – деб ўйладим мен. – Пулингни қайтариб бераман. Лекин бошқа ҳеч нарсадан умидвор бўлма! Уй-жой, боғ-роғларни ҳам сизларга бермайман. Калезни ҳам, ўрмонларимни ҳам сотаман. Ота-онамдан қолган ва ўзим орттирган ҳамма бойлик ўзим ҳали бирон марта кўрмаган ўғлимга ўтади. У билан эртагаёқ учрашаман. Қанақа одам эканлигидан қатъиназар у сизларни танймайди, сизлар билан тил бириктирмаган, мендан нафратланмайди, у мендан узоқда тарбияланган.

Ғазаб билан Изанинг қўлини елкамдан олиб ташладим-да, юрагимнинг хасталигини унутиб, уй сари тез-тез кўтарила бошладим.

– Луи! – деб кичқирди Иза...

Ортимга қарамадим.

Ўн тўртинчи боб

Уйкум қочди, кийиниб кўчага чиқдим. Монпарнас хиёбони сари борар эканман, жуфт-жуфт бўлиб рақс тушаётган йигит ва қизлар орасидан ўтишимга тўғри келди. Республиканинг менга ўхшаган ашаддий тарафдорлари ҳам бир вақтлар ўн тўртинчи июль куни уюштириладиган сайлларда иштирок этишдан тортинишарди. Ўзини тутиб олган ҳар бир одам кўча лаззатларидан баҳраманд бўлишни ўзига эп кўрмасди. Бреа кўчасида ва Рожонда майдонида рақс тушаётганлар орасида безориларни учратмадим. Дайди, саёқлар ҳам йўқ: ҳаммаси келишган, бошьяланг йигитлар, баъзи бирлари ёқаси очик, енги калта кўйлак кийиб олишган. Рақс тушаётган аёллар орасида эса, енгил табиатлари жуда кам... Ўтиб кетаётган такси машиналари рақсларига халақит бергудек бўлса, улар беозорлик билан машина ғилдиракларига кўл текказиб кўярдилар. Мени кўрмасдан туртиб юборган йигитча “Бобойга йўл беринглар”, – деб қичқирди. Мен шод-хуррам одамларнинг орасидан ўтиб келдим. “Уйку келмаяптими, бува?” – сўради калта сочи пешонасига тушиб турган йигит. Люк ҳам ана шуларга ўхшаб кулган, кўчада рақс тушган бўларди. У мени, ҳеч қачон дам олиш, чин кўнгилдан хушчакчақлик қилиш нима эканлигини билмаган одамни ҳам, ҳаётдан завқланишга ўргатарди. Болагинамни роса эркалатган, пулга кўмиб ташлаган бўлардим. Афсуски, унинг устига тупроқ тортилди.

Қахвахонанинг айвонида ўтириб, очик ҳавода ҳам кўкрагимдаги санчиқни ҳис қила туриб, ана шулар тўғрисида ўйладим.

Тўсатдан йўлкалар ва тош кўча бўйлаб аста ҳаракатланаётган одамлар орасида ўзимга ўхшаб кетадиган қиёфага кўзим тушди: бу Роберт эди. Унинг ёнида ўртоғи, пачоққина ўсмир бор эди. Робертнинг узун оёқлари, калта гавдаси меникига жуда ҳам ўхшар, у ҳам менга ўхшаб бошини ичига тортиб юрарди. Барча жисмоний нуқсонларим унда яна ҳам кучлироқ акс этганди. Масалан, юзим чўзинчоқ бўлса, Робертникини

от калла, деб атаса бўларди. Елкалари эса букриникини ёдга соларди. Ҳатто товуши ҳам букриларникига хос эди.

Уни чақирдим. Ошнасини қолдириб олдимга келди ва атрофга безовта назар солди.

– Фақат бу ерда эмас! – шивирлади Роберт. – Кампан-Премьер кўчасига келинг, ўнг томондаги йўлка устида кутиб тураман.

Унга, ана шу тўс-тўполонда бизни ҳеч ким сезиб қолмаслигининг эҳтимоли кўпроқ, дедим. Бундан у хотиржам бўлгандек туюлди, ўртоғи билан хайрлашиб ёнимга келиб ўтирди.

Унинг қўлида спорт журнали бор эди. Ноқулай жимликка чек қўйиш мақсадида отлар мавзусида гап-ра бошладим. Қария Фондодеж бу мавзуда мен билан тез-тез суҳбатлашиб турар ва мени кўп нарсадан хабардор қилганди. Мен Робертга қайнатам пойгаларда қимор ўйнагани, у ёки бу отга пул тикишда нафақат унинг шажарасини, балки турли бошқа ҳолатларни ҳам, ҳатто қандай йўлкадан осонроқ югуришини ҳам ҳисобга олгани тўғрисида сўзлаб бердим. Роберт гапимни бўлди:

– Бизнинг магазинимизда ютиб олиш имкониятлари тўғрисида ҳар доим маълумот олиш мумкин (Ўзининг барча мағлубиятларидан кейин у Пти-Шан кўчасидаги Дэрмас кийим магазинига ишга жойлашганди).

Уни фақат ютуқ қизиқтириши маълум бўлди. У отларни яхши кўрмасди.

– Мен бошқа нарсага ишқибозман, – деди у яна, – велосипед! – Унинг кўзлари ёна бошлади.

– Яқинда яна бир нарсага ишқибоз бўлиб қоласиз, автомобилнингиз бўлади!

– Наҳотки?!

– У бармоғини тупуги билан хўллади, китобчасидан юпқа қоғоз олди ва папирос ўради. Яна жимлик чўқди. Ундан хизмат қилаётган ширкатида ишлар яхши кетяптими, деб сўрадим. У ходимларнинг бир қисмини ишдан бўшатишганини, лекин ўзи хатардан холи эканини айтди. Унинг фикрлари тор, шахсий ман-

фаатлар доирасидан ташқарига асло чикмаётганди. Ана шу мискин мавжудот тез орада тиллага кўмилиб кетиши керак эди.

Миллионларимни хайрли ишларга сарфлаб юборсам-чи. Ҳаммасини қўлма-қўл қилиб улашиб юборсаммикан? Йўқ, улар албатта хабар топадилар ва устимдан васийлик ўрнатилишига эришадилар... Васиятнома орқали қилсамчи? Лекин бевосита меросхўрлар тириклигида уларнинг улушини камайтириб бўлмайди. Эҳ, Люк, қани энди тирик бўлганингда! Тўғриси айтганда, у бойликларни асло қабул қилмаган бўларди... Мен эса барибир уни бой қилишнинг йўлини топган бўлардим. У бу ишни мен қилганимни билмаган бўларди... Масалан у яхши кўрган аёлга сеп берган бўлардим...

– Кулок солинг, жаноб...– деди Роберт, йўғон бармоқли қўли билан юзининг чаккасини силар экан. – Биласизми, мен, ўша сизнинг иш бошқарувчингиз Буррю аризамни ёқиб ташлашдан аввалроқ ўлиб қолади, деб кўрқаман.

– Нима бўлибди, ўрнига ўғли ўтиради. Мен қўлингизга берадиган Буррюга қарши қурол зарурат туғилганида унинг ўғлига қарши қаратилиши мумкин.

Роберт индамай юзини силашда давом этмоқда эди. Гаплашишни бошқа истамаётгандим. Кўкрак қафасимни сиқаётган оғриқ бор эътиборимни банд қилганди.

– Яхши, – деди Роберт, – Буррю аризамни йиртиб ташлади дейлик, ўшанда унга ваъда қилинган хужжатни бердим, деб фараз қилайлик. Лекин у ворисларингиз хузурига чиқиб: “Истайсизларми, сизларга бир сирни сотаман? Унинг баҳоси шунча, агар хазина топсангиз, яна бунча берасиз”, – дейишига ким моненьлик қила олади. Буррю ўзининг исми ҳеч қаерда тилга олинмаслиги тўғрисида келишиб олиши ҳам мумкин-ку... Ўшанда у ҳеч нарсадан кўрқмасам ҳам бўлаверади. Шунда суриштирув ўтказилади, менинг ўғлингиз эканим, онам иккимиз ўлимингиздан аввалдагига нисбатан бадавлат яшаётганимиз фош қилинади... Ўшанда

икки йўл қолади: ё солиқ бошқармасига даромадлар тўғрисида аниқ декларация топшириш, ёки қайсидир йўллар билан уларни яшириш...

У аниқ ва тушунарли сўзлаётганди. Унинг ақли мудроқдан халос бўлган, машина ишга тушиб кетган ва энди тўхтамаслиги равшан эди.

Ушбу гумаштада деҳқонларга хос хислатлар яхшигина ривожланганлиги маълум бўлди; у эҳтиёткор, бировга ишонавермайдиган, хавф-хатардан ўта кўрқадиган, ҳеч нарсада таваккал қилишга интилмайдиган эди. Шубҳа йўқки, бунчалар катта бойликни беркитиб юргандан кўра, юз мингни қўлдан-қўлга ўтишини афзал кўрган бўларди.

Кўкрагимдаги санчикнинг сусайишини кутиб, бир дам жим қолдим.

– Гапингизда жон бор,– дедим кескин оҳангда. – Яхши розиман. Ҳеч қандай қоғозга қўл қўймайманг. Сизга ишонаман. Истаган вақтимда пулнинг менга қарашли эканлигини исботлай оламан. Энди бунинг ҳеч бир аҳамияти йўқ; олти ой, узоғи билан бир йилдан кейин бу дунё билан хайрлашаман.

У эътироз билдирмади. Унинг ўрнида бошқа одам бўлганида, кўнглимни кўтарадиган бирон-бир сўз айтган бўларди. Роберт ўзига ўхшаган ўсмирларга қараганда бағри тошроқ эмасди. У тарбия кўрмаганди, холос.

– У тақдирда, мен розиман,– деди у ва бир оз мулоҳазадан сўнг, кўшимча қилди:

– Кўзингиз очиклигида, вақти-вақти билан банкка бориб туришимга тўғри келади. У ердагилар менга ўрганишлари керак. Сизга пул зарур бўлиб қолганида бориб турсам ҳам бўлади...

– Умуман олганда, менинг чет элдаги бир неча банкларда ҳам пулларим бор. Агар лозим топсангиз...

– Париждан кетайми? Э йўқ, ундай бўлса!

Мен унга Парижда яшайверишини, керак бўлиб қолган тақдирдагина хорижга чиқажагини айтдим. У мендан мулкнинг нимадан иборат эканлигини сўради ва уни ўз ихтиёрим билан мерос тариқасида қолдир-

ялман, мазмунида тилхат ёзиб беришимни илтимос қилди. “Шунда, – деди у, – сир очилиб қолса, ҳеч ким мени ўғрилиқда айблаёт олмайди. Қолаверса, кўнглим ҳам хотиржам бўлади”.

Кейин у ерэнғоқ сотиб олди ва очкўзлик билан ея бошлади.

– Айтинг-чи, улар сизга нима ёмонлик қилишган ўзи? – сўради у томдан тараша тушгандек.

– Узумини енг, боғини суриштирманг, – дедим мен курукқина қилиб.

Унинг рангпар ёноқларига қизиллик югурди, зўрма-зўраки жилмайди. Хўжайиндан дакки эшитганда шундай ўнғайсиз ҳолатга тушса керак. Жилмаяркан кўримсиз башаранинг ягона беазаги – оппоқ ўткир тишлари кўзга ташланди.

У эсанкираб қолганга ўхшамас, уни бой қилиб юбориши керак бўлган пухта ўйланган ҳийла ортидаги арзимас хавф-хатар қаршисида қопқонда пишлоқ кўрган сичқондек, олсаммикан, олмасаммикан, дея довдираб турарди. Унинг юрагига ғулғула солишга уриниб кўрдим:

– Кўз остига олиб қўйганингиз борми? Унга уйланишингиз, гўзал ҳаёт кечиришингиз мумкин.

У қўлини силтаб, бошини сарак-сарак қилди. Мен сўзимда давом этдим:

– Қолаверса, сиз истаган одамингизга уйланишингиз мумкин. Сизга ёқадиган аёл бордир?

У кулоқларини динг қилди ва мен илк маротаба унинг кўзларида ёшлиқ ўтини кўргандек бўлдим:

– Наҳотки ойимқиз Брюгерга уйланишинг иложи бўлса?!

– Ким ўзи у, ойимқиз Брюгер?

– Дермаснинг дўқонида катта сотувчи вазифасида ишлайди. Ажойиб аёл. Мени назар-писанд қилмайди. Йўқ, ақлга сиғмайди!

Унга тегадиган бойликнинг йигирмадан бир қисмига эга бўлинган тақдирда ҳам пойтахтдаги истаган “катта сотувчига” уйлана олишини айтдим.

– Ойимқиз Брюгер! – деди у яна. Кейин елкасини қисиб: – Йўқ, ақлга сиғмайди! – деб қўйди.

Кўкрагимда ҳамон санчиқ бор эди. Ҳисоб беришларини сўрадим. Шунда Роберт мени ҳайрон қолдириб:

– Кўйинг, таксир, шу харажатни мен тўлай, – деб қолди.

Мен мамнунлик билан пулимни чўнтагимга солдим. Ўрнимиздан турдик. Машшоқлар асбобларини ғилофларга жойламоқда. Кўчани ёритиб турган ранг-баранг чироклар ўчган. Роберт энди мен билан ёнма-ён юришдан кўрқмаса ҳам бўларди.

– Сизни кузатиб кўяман, – деди у.

Юрагим безовта эди, ундан секинроқ юришни илтимос қилдим. Унинг бир хулосага келишда шошқалоқ эмаслиги менга маъқул бўлганини айтдим. “Лекин, шу бугун кечаси ўлиб қолгудек бўлсам, – дедим унга, – жуда катта бойликдан маҳрум бўласиз”. Бунга жавобан у елкасини қисиб кўя қолди. Тўғриси айтсам, бу ўспириннинг тинчгина ҳаётига ғулғула солаётган эдим. Бўйларимиз деярли тенг эди. Бадавлат одам бўлиш унинг қўлидан келармикан? Меросхўримнинг кўриниши жуда аянчли эди. Уларни буткул ташлаб кўйганимдан виждоним қийналаётганини айтдим. Чамамда, у ҳайрон бўлди: фикрича, уларга ойма-ой арзимаган миқдорда пул юбориб турганим “ўта олижаноб иш” бўлган эди.

– Шуни ҳам қизғанадиган одамлар кўп, – деди у. Кейин менга куйидаги аччиқ ҳақиқатни айтди: – Қолаверса, у сиздан бошқаларни ҳам кўрган.

Ҳар қандай йигит ҳам онаси ҳақида бунчалик беандиша гапиравермайди. Нима учун у онасидан нафратланаркин?

Мен турган уйнинг эшигига яқинлашдик. Кутилмаганда у мендан: “Касбимни биржа ишларига монанд қилиб ўзгартирсаммикан?” – деб сўраб қолди. Бу таҳмин, албатта. Нима сабабдан бирданига бой бўлиб кетганимни тушунтиришим осонроқ бўлармиди!

– Бу нарсани ҳаёлингиздан чиқариб ташланг, – дедим унга. – Биржада бор давлатингизни бой берасиз.

У ўйчанлик билан ер чизиб турарди.

– Даромад солиғини ўйлаяпман-да, текширувчи кавлаштириб қолса...

– Ахир гап дунёда сиздан бошқа ҳеч кимнинг очишга ваколоти бўлмаган пўлат сандиқларда сақланаётган, нақд ақчадан иборат бойлик ҳақида боряпти...

– Шундайку-я, лекин...

Хунобим ошиб, уни йўлакка итариб чиқардим-да, шартга эшикни ёпдим.

Ўн бешинчи боб

Қамалиб қолган пашша жон-жаҳди билан ўзини ойнага уряпти. Узоқдан сукунатга чўмган адирлар кўзга ташланади. Шамол увиллаб водийга соя ташлаб турган қора булутларни ҳайдайди. Атрофга сув куйгандек жимлик чўқади, ҳали замон момоқалдирок гумбирлайди.

Бундан ўттиз йил олдин, шундай кунларнинг бирида Мария: “Узумзор юрагига қўркув тушди”, – деганди. Дафтарни очаман. Кўзимга яқинлаштириб, сатрлар остидаги тирноқ изларини кўздан кечираман. Ҳикоямни охирига етказмай қўймайман. У кимга аталганини энди яхши биламан. Фақат кўпгина саҳифаларни йўқ қилиб ташлашга тўғри келади, акс ҳолда уни охиригача ўкиб чиқишга уларнинг бардошлари етмайди. Баъзи саҳифаларни ҳатто ўзим ҳам хотиржам ўқий олмайман. Ҳа деб тўхтаб қолавераман ва қўлларим билан юзимни ёпиб оламан. Ҳа, мен ҳам ўзимни одамман деб юрибман. Мендан нафратланишингиз мумкин. Лекин мен ҳали ҳаётман, тирикман.

Ўн учинчи июлдан ўн тўртинчи июлга ўтар кечаси Робертдан кутилгач, зўрға хонамга етиб олдим, амаллаб ечиниб, ўринга ётдим. Кўкрагимнинг устида оғир юк бордек, нафасим қаттиқ сиқилди, лекин ўлмай қолдим. Дераза очиқ эди, бешинчи қаватда бўлганимда борми..., бироқ иккинчи қаватдан ташлагудек бўлсам, ўлмай қолишим мумкин, деган истиҳолагина мени ушлаб қолди. Дардимни енгиллаштирадиган дори-дармонлар турган стол устига зўрға қўлим етди.

Эрталаб доктор келди. Укол олгач, нафасим анча

енгиллашди. У менга қимир этмай ётишни маслахат берди. Қаттиқ оғриқ кишини ёш боладек итоаткор қилиб кўяркан, қимир этмай ётдим. Оғриқ босилди. Энди ётган хонамдаги бадбўй хид, деворга ёпиштирилган гулқоғоз ва жиҳозларнинг ўта хунуклиги, ўн тўртинчи июлдаги байрам сурони – ҳеч нима мени безовта қилмасди. Менда хотиржам дам олишдан ўзга тилак ҳам йўқ эди. Окшомлардан бирида Роберт келиб кетди ва бошқа кўзимга кўринмади. Лекин волидаси ҳар куни ишдан чиқиб, тўғри олдимга келар, чамаси икки соат мобайнида хизматимни бажарар, хатларни келтириб берарди (Уйдан хат-хабар йўқ эди). Мен оҳвоҳ қилмасдан, мўмин-қобил бўлиб, буюрилган барча дори-дармонларни ичиб ётдим. Робертнинг волидасига амалга оширилиши керак бўлган ишлар ҳақида гап очгудек бўлсам: “Бу нарсалар шошилинич эмас”, – дея гапни бошқа томонга буриб юбораверди. Мен нега шошилинич бўлмасин, дея уф тортар, чап кўкрагимга ишора қилардим.

– Онам сизникидан оғирроқ дард билан саксон йил умр кўрдилар, – дерди у.

Бир куни эрталаб ниҳоятда енгил руҳ билан ўрнимдан турдим. Кўпдан бери ўзимни бунчалар яхши ҳис қилмаган эдим. Қорним оч эди, бу ердаги овқатни оғизга олиб бўлмасди. Хаёлимда Сен-Жермен даҳасида жойлашган кичик бир ресторанга бориб овқатланиш фикри туғилди. У ерда овқатни яхши тайёрлашади, нархи ҳам одатда мен кириб юрадиган бошқа Париж ресторанлардагидан арзонроқ. Аммо негадир, енгил тамадди қилиб бўлганимдан сўнг, ўзимни хонавайрон бўлаётгандек ҳис қиламан, ҳисобни тақдим қилаётганларида ҳар доим ғазаб ва норозилик қамраб олади.

Такси мени Ренн кўчасидаги муюлишга элтиб қўйди. Мадоримни синаб кўриш мақсадида бир неча кадам босдим. Ҳаммаси жойида. Соат ўн иккига бонг урди. Ҳали вақт эрта, Де Маго қаҳвахонасига кириб, бир стакан виши ичишга қарор қилдим. Юмшоқ курсида ўтириб кўчани кузата бошладим.

Яна юрагим санчди. Ташқарида, ойнаванд тўсик

ортида тепакал, бўйнидаги сочлари оқара бошлаган, шалпанг кулок таниш кимсага кўзим тушди. Бу Губерт эди. У шабкўр бўлганидан газетани хидлаб ўқиётганга ўхшарди. Қаҳвахонага кирганимни сезгани йўқ. Юрагимнинг тез-тез уриши пасайди. Ич-ичимдан суюндим.

Губертни бадавлатлар яшайдиган Хиёбонлар даҳасидаги қаҳвахоналарнигина хуш кўради, деб ўйлаб юрардим. Бу ерларда нега санғиб юрибди? Бирон-бир аниқ мақсади бўлиши керак. Истаган пайтимда чиқиб кета олиш учун, вишининг пулини олдиндан тўлаб қўйдим.

Губерт соатидан кўз узмас, кимнидир кутаётганди. Ким билан учрашмоқчи экан, деб ўйлаб турганимда, Женевьеванинг эрини кўриб, ҳафсалам пир бўлди. Альфред шляпасини қийшайтириб кийиб олган: одати шунақа, қирқ яшар пакана бакалок хотинидан нари кетди дегунча, олифта бўлиб қолади. Эгнида пўрим костюм, оёғида сап-сарик туфли. Губертнинг кийиниши содда ва айни пайтда ўзига ярашган эди. Иза ўғлини: “Ҳақиқий Фондодежлардек кийинади”, – деганида ҳақ эди.

Альфред шляпасини қўлига олиб терлаб кетган пешонасини артди. У бир кўтаришда олдида турган қадахни бўшатди. Губерт аллақачон ўрнидан туриб, сабрсизлик билан соатига тикиларди. Мен уларнинг изидан боришга тайёр эдим. Улар таксига ўтириб кетишса керак, деб ўйладим. Мен ҳам такси олиб изларидан бораман. Уларнинг йўлга тушишларини кутиб турдим. Қайнаға ва куёв майдонни кесиб ўтиб, Сен-Жермен-де-Прэ томонга қараб юрдилар. Ишнинг осон кўчганини кўриб, хурсанд бўлдим. Улар черковга киришди. Тузоққа тушаётган ўғрини кўрган полициячи ҳам мендек ҳаяжонга тушмаса керак. Бир оз кутиб турдим: ўғлим шабкўр бўлгани билан куёвимнинг кўзи ниҳоятда ўткир. Қанчалар сабрим чидамаётган бўлмасин, кўчада икки минут чамаси кутиб турдим, кейин мен ҳам ичкарига кирдим.

Вақт тушдан ошганди. Черков деярли бўш, эҳтиёт

бўлиб қадам ташлаяпман. Улар мени кўришган шекилли, изларини йўқотиш учун бу ерга киришган ва бошқа эшикдан чиқиб кетишган, деган фикр хаёлимга келди. Мен изимга қайтдим ва сахнанинг ўнг томонидан, баҳайбат устунларни паналаб юра бошладим. Улар қоронғи бурчакда, кунга тескари томонда ўтиришарди. Уларнинг ўрталарида бўйни хокисорлик билан эгилган кимса ўтирарди. Бу кўрқоқ ва пасткаш Роберт эди.

Унинг хиёнат кўчасига кириши мумкинлигини кўнглим сезган эди, лекин чарчаганимдан бу ҳақда чуқурроқ ўйлаб кўришга эрингандим. Биринчи учрашувимиздаёқ унинг кўрқоқ эканлигини билгандим. Волидаси унга уйимдагилар билан тил топишишни ва менинг сиримни қимматроққа сотишга маслаҳат берган. Мен телба Робертнинг бўйинини кўриб турар, икки бакуват буржуа уни исканжага олган эдилар. Юмшок кўнгил Альфред ўз манфаатларидан бошқа ҳеч нимани илғамасди. Бироқ севимли ўғлим Губертнинг мулоқотда баланд келиши, чўрткесарлиги менга ўхшарди. Роберт унга бўйсунушга мажбур эди. Мен уларни устун орқасидан туриб кузатдим. Одатда ўргимчак ва унинг тузоғига тушган пашшани шундай кузатадилар, ўргимчакни ҳам, пашшани ҳам эзиб йўқ қилиш истагида эдим. Робертнинг бўйни тобора эгилиб борарди. Бошида у “Тенг бўлишамиз...” деган шартни қўйганга ўхшайди. У бу ўйинда ютиб чиқишни кўзлаган. Лекин анавилар унинг латталигини тез англашган ва оғиз очиртирмай қўйишган. Мен бу курашнинг бефойда эканлигини яхши билардим. Ўша дамда ўзимни нота-вон ҳашоротларни эзгилаб ташлашга қодир тангридек ҳис қилмоқда ва ич-ичимдан кулмоқда эдим.

Робертнинг овози бутунлай ўчди. Губертнинг жағи тинмас, афтидан кўрсатма бераётгани аниқ эди. Роберт тўхтовсиз бошини силкитар, қадди эгилиб, камалак шаклига кирганди. Альфред оёқларини чалкаштириб, чалқанча ҳолатда бошини орқага қилиб ётиб олганди. Юзини тиканакдек қоп-қора соқол босиб кетган, мамнунлигини кўриб турардим.

Нихоят ўринларидан туришди, кузатишда давом эдим. Улар Робертни бандидек ўртага олиб кетишарди. Роберт кулранг ифлос шляпасини ғижимлаб олганди. Эшикка якинлашганларида Губерт муқаддас сув солинган идишга қўлини солди, кейин меҳробга ўтирилиб чўқинди. Энди менинг шошадиган ерим йўқ, кўнглим хотиржам эди. Уларни кузатишнинг ҳожати ҳам йўқ. Ўша куни кечкурун ёки эртасигаёқ Робертнинг режамни тезроқ амалга оширишга ундаши аниқ эди. Уни қандай қарши олсам экан? Ўйлаб кўришимга ҳали вақт бор эди. Чарчаганимни сеза бошладим. Ўтирдим. Губертнинг разилона қилмишидан жуда ғазабланаётгандим. Бутун борлиғимни шу ҳиссиёт қамраб олганди. Камтарона кийинган, ёшгина, айтарли чиройли бўлмаган бир қиз мендан олдинги қатордаги стуллардан бирига ўтирди ва шляпа солинган қоғоз кутини ёнига қўйиб тиз чўқди. Қизнинг эгик бўйнини мен ён томондан кўриб турардим. У меҳроб олдидаги кичкина дарчага қараб турарди. Черковга диний семинариянинг икки талабаси кириб келди. Улардан бири ўта озгин ва ўта новча бўлиб, менга аббат Ардуенни эслатди. Иккинчиси эса паст бўйли, юзи ёш болаларникидек дўмбок эди. Улар ёнма-ён тиз чўқишди. Улар қараётган томонга тикилдим. Умуман олганда, деб ўйладим мен, бу ерда сукунат, соя-салқиндан, нам тортган эски тош деворларнинг хидидан ўзга нарса йўқ. Бояги камтар қизчанинг юз ифодаси яна диққатимни ўзига жалб қилди. Энди унинг кўзлари юмуқ эди, узун киприклари, ковоклари ўлим тўшагида ётган Мариянинг киприкларини эсимга солди. Мен ёнгинамда, қўл узатсам етгудек масофада ва айни пайтда мендан йироқда эзгулик олами борлигини ҳис қилаётгандим. “Сен фақат разолатни кўрасан... сен ҳамма ерда ёмонликни кўрасан”... – деган эди Иза бир неча марта менга. У ҳам ҳақ, ҳам ноҳақ эди.

Ўн олтинчи боб

Кувноқ кайфиятда тушлик қилдим. Кўпдан бери ўзимни бундай енгил ҳис қилмаган эдим. Назаримда Робертнинг хиёнати режаларимни амалга ошишига кўмаклашаётганди. Ҳаёти қил устида турган мендек қариянинг соғлигини эмас, кайфиятини ўйлаши бе-маъниликдан бошқа нарса эмасди. Прометей ҳақидаги афсона хаста жигар дунёни қоронғи кўришга сабаб бўлишининг рамзий исботидир. Лекин ана шу оддий ва кўпол ҳақиқатни ҳамма ҳам тан олавермайди. Оғриклар энди менга азоб бермаётган эди. Аксинча чала қовурилган бифштекснинг мазасидан роҳатланаётган эдим. Овқатнинг кўплигидан хурсанд бўлдим. Демак, иккинчи таомга пул сарфлаб ўтирмайман. Ширинлик ўрнига пишлоқ буюришга қарор қилдим, чунки нархи арзон ва тўқ тутади.

“Роберт билан муомалада ўзимни қандай тутсам экан, – дея ўйлардим мен. Эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Лекин режа тузиш, ушбу мавзуларда бош қотириш учун ҳозир чарчаганман. Шароитга қараб иш тутаман, вассалом”. Тан олишга ботинмасам-да, Роберт билан бўладиган мушук-сичқон ўйинининг менга ҳузур бағишлашини олдиндан сезаётгандим. У сотқинлигини билиб қолганимни тасаввур ҳам қилмасдим. Шундай қилиш мен томонимдан бераҳмлиқни англатмасдими? Умуман олганда, мен бераҳм эдимми, йўқми? Ҳа, бераҳм эдим. Лекин бошқалардан, оиламдаги эркаклар ёки аёллардан раҳмсизроқ эмасдим. Ҳамма қатори (Сен-Жермен-де-Пре черковидаги талаба қизни эсладим), итоаткор кўзичоқни эсламайдиган одамлар каби бераҳм эдим.

Таксида Бреа кўчасига қайтиб келдим ва ўрнимга чўзилдим. Мусофирхонанинг асосий ижарахўрлари – талабалар таътилга жўнаб кетишган, атрофда сукунат ҳукмрон. Ҳордиқ чиқаришимга ҳалақит берадиган жонзот йўқ. Лекин ойнавандли эшикнинг ифлос пардаси ғашимга тегмоқда. Генрих II услубида ясалган каравотнинг нақшли безаклари кўча бошлаган. Кўчиб

тушган бўлақлар каминнинг олтин суви юритилган токчаларидан бирига авайлаб тахлаб қўйилган. Деворга ёпиштирилган зарҳал гул қоғозларга турли-туман доғлар теккан. Пардоз жавонидан дераза очик турган маҳалда ҳам бадбўй ҳид анқийди. Стол устига ёш боланинг ичи ўтган рангини эслатувчи гилам дастурхон ёзилган. Ясама дабдаба – калтафаҳмлиқнинг белгиси, холос!

Оёқ товушидан чўчиб уйғондим. Робертнинг онаси тепамда турарди. Сохта мулозамат хиёнатдан дарак беради. Мен ҳам зўрма-зўраки жилмайдим ва ўзимни анча яхши ҳис қилипман, деб уни ишонтирдим. Йигирма йил бурун унинг бурни бу қадар бесўнақай эмасди, оғзи садафдек оппок тишлар билан тўла эди. Энди эса ясама тишлари уни хунук кўрсатмоқдайди. Афтидан у чопиб келганди, ундан пардоз жавоннинг бадбўй ҳиди анқимоқда эди. Деразани каттароқ очиб қўйишни илтимос қилдим. У илтимосимни бажаргач, ёнимга келиб табассум қилди. “Модомики ўзингизни анча яхши ҳис қилаётган экансиз, – деди у, – Роберт билан бемалол гаплашиб олишингиз мумкин: у эртага бўш бўлади”. Мен шанба кунлари банклар туш пайтигача очик бўлишларини айтдим. Унда Роберт душанба кунига рухсат олади. Бу ишни осонгина бажаради. Қолаверса, энди у хўжайинлари билан ҳисоблашиб ўтирмаса ҳам бўлаверади.

Робертнинг бир неча ҳафта ишдан бўшамай тургани маъқул, деган фикрим аёлни таажжубга солди. У кетишга ҳозирланар экан, эртага ўғли билан келажагини айтди. Мен Робертнинг ёлғиз ўзи келсин, гувоҳларсиз гаплашиб олмоқчиман ва унга яхшилаб ўргатмоқчиман, дедим... Соддадил аёл безовталигини яширолмади, у ўғлим сирини ошкор қилиб қўяди, деб кўрқаяётган эди. Робертни болаларим билан тил топишга ана шу алвастининг ўзи ундаган: бу юраги йўқ кўрқокни жуда яхши биламан ва қабул қилган қароридан қанчалар даҳшатга тушаётганини фаҳмлаб турибман!

Бадбахт эртаси кун эрталаб келди ва мен бир қарашда унинг азоб чекаётганини англадим. Ухламаган

шекилли, ковоқлари шишган, кўзлари аланг-жаланг. Уни ўтиришга таклиф этиб, хаста кўринишидан безовта эканимни айтдим. Тажрибали адвокатларга хос сўзамоллик билан уни қандай ажойиб истиқбол кутаётганини гапирдим.

Унга Сен-Жермен даҳасидан ўн гектар боғ уй олиб беришимни айтдим. Уй қадимий жиҳозларга тўла бўлади. Балиқларга бой ҳовуз, тўртта машина сиғадиган гараж ва бошқа хаёлимга келган нарсаларни санай кетдим. Машина ҳақида гапира туриб, америкаликларнинг энг катта машинасини сотиб олишни таклиф қилдим. Унинг ичини ит тирнаётгани аниқ эди.

“Энди сизни ҳеч нарса безовта қилмайди, – деб гапимда давом этдим мен. – Харид ҳақида ҳужжатларга ўзингиз қўл қўясиз. Сизни йилига юз минг франк миқдоридан рента билан таъминлаш учун керак бўлган қимматбаҳо ҳужжатларни тайёрлаб қўйдим. Душанба куни уларни оласиз. Бундай ақча билан хотиржам кун кечирса бўлади. Бироқ нақд пулнинг энг катта қисми Амстердамда сақланыпти. Керакли ишларни амалга ошириш учун биз кейинги ҳафта саёҳатга жўнаймиз... Сизга нима бўлди, Роберт?”

У тугила, тугила гапира бошлади:

– Йўқ таксир, йўқ! Кўзингиз тириклигида ҳеч нарса олишни истамайман! Қўлим бормайди бу ишга. Сизни талон-торож қилишни истамайман. Мени мажбур қилманг!

У жавонга суянганча тирноқларини кемирмоқда эди. Робертга тикилиб қараб турардим. Суд мажлисларида рақиб томондагилар ўтли нигоҳимдан жуда кўрқишарди; жабрланувчи томоннинг ҳимоячиси сифатида сўзга чиқар эканман кўзларимни айбланувчидан олмасдим. Улар қаҳрли нигоҳимга дош беролмай, йиқилиб қолардилар.

Ичимда Робертдан миннатдор эдим. Елкамдан тоғ ағдарилган эди: ҳаётимнинг сўнгги дамларини ана шу пасткаш билан ўтказишдек даҳшатдан халос бўлгандим. Ундан нафратланаётган ҳам эмасдим. Уни секингина бир чеккага суриб қўяман. Бироқ яна ўзимни тия олмадим:

– Жуда олижаноб экансиз, Роберт! Дунёдан кўз юмишимни кутиб турмоқчи эканлигингиз мақтовга сазовор албатга. Бирок, мен бундай саховатни қабул қила олмайман. Душанба куни ҳамма нарса қўлингизга тегади, хафтанинг охирига келиб эса бойлигимнинг катта қисмини номингизга ўтказаман!

Унинг норози бўлаётганини кўргач:

– Ё “ҳа”, ё “йўқ” денг, – дедим.

У кўзимга қарамаган ҳолда, ўйлаб кўриш учун муҳлат сўради. Бордодагиларга хат ёзиб, улардан кўрсатма олиш учун унга вақт керак эди, аҳмоқ!

– Ишонинг Роберт, мени ҳайратга соляпсиз. Ўзингизни жуда ғалати тутяпсиз. Бунинг иложи бўлмаса-да, кўз қарашимни юмшатдим, деб ўйлагандим – назарим ўзимдан ҳам қаттиқ.

– Нега менга бундай қараяпсиз, – деб қолди у дағдағ титраб.

– Негача сенга бундай қараяпман? – дедим ўзининг гап оҳангида. – Сен-чи? Негача сен қарашимга дош бера олмаяпсан?

Ёқимтой одамлар ўзлари ҳам билмаган ҳолда ҳаммани ром қиладиган сўзлар ва хатти-ҳаракатларни беихтиёр, ўз-ўзидан топиб ишлатадилар. Мен эса, одамлар мени ёмон кўришларига, мендан нафратланишларига шунчалик ўрганиб кетганманки, ўзим сезмаган ҳолда кўз қорачиқларим, киприқларим, овозим ва ҳатто кулишим ҳам гоҳида ана шу кўрқинчли қобилиятнинг кўмакчиларига айланиб қоладилар. Ўша пайтларда самимий бўлишга қанчалик ҳаракат қилмай, бунинг уддасидан чиқолмайман. Бу сафар ҳам шундай бўлди: кўз қарашимда ҳамдардлик ифода бўлишига қанчалар ҳаракат қилмай, бечора бола даҳшатдан тўлғона бошлади. Кулиб юбордим, кулгим унга даҳшатли туюлди. Унга сўнгги зарбани бериш учун жилмайишдан шартта тўхтаб:

– Анавилар сенга қанча бермоқчи бўлишяпти? – деб сўрадим.

Дўқ билан гапиришим нафратимни ошқор қилди

– Анавилар деганингиз ким? – деди у зўрға.

– Икки жаноб, – дедим унга, – бири семиз ва бири озғин...

Бу ўйинни тезроқ тугатиш истагида эдим. Оғир ўйлар мени ҳаддан ошиқ эзиб юборганди. (Мингоёкни кўрганда одатда дастлаб даҳшатга тушамиз, кейин то-вонимиз билан янчиб ташлаймиз).

– Ўзингизни босиб олинг, – дедим ниҳоят. – Сизни афв этаман!

– Мен буни истамагандим. Мени бу ишга...

Қўлимни унинг оғзига босдим. Бутун айбни онаси-га ағдараётганини эшитишни истамасдим.

– Жим бўлинг! Ҳеч кимнинг номини сотманг... Хўш, улар сизга қанча пул таклиф қилишди? Бир миллионми? Беш юз мингми? Балки озроқдир? Бўлиши мумкин эмас! Уч юз мингми? Икки юз мингми?

Унинг аҳволи ачинарли бўлиб, хадеб бошини чай-қамокда эди.

– Йўқ, – деди у бўғиқ овозда. – Рента тўлаймиз, деб бошимни айлантиришди. Бу ишончлироқ-да, йилига ўн икки минг франк ваъда қилишди.

– Бугундан бошлабми?

– Йўқ, меросни бўлиб олишлари билан... Улар мулк-ни ҳозирдан бошлаб менинг номимга ўтказишингизни хаёлларига ҳам келтирганлари йўқ. Наҳотки, энди кеч бўлган бўлса? Ахир, улар бизни судма-суд тортқилаб юришлари мумкин эди. Тўғри, улардан сир тутилма-ган тақдирда... Эҳ, нақадар аҳмоқ эканман! Мана энди жазоимни тортяпман!

У каравотга ўтириб, хўнграб йиғлай бошлади. Шу тобда у кўзимга жуда хунук кўринди: унинг қонталаш, бесўнақай қўли шалвираб осилиб қолганди.

– Ҳар қалай ўғлингизман, – деди у пиқиллаб. – Мени тарк этманг.

Кейин бачканалик билан бўйнимдан кучоқламокчи бўлди. Уни нари итардим. Кейин деразанинг олдига бордим-да, ортимга қарамай туриб, куйидагиларни айтдим:

– 1 августдан бошлаб ойма-ой бир ярим минг франк-дан пул олиб турасиз. Ушбу рентани сизга умрингиз

давомида тўлаб туришлари учун керакли кўрсатмаларни ҳозирок бериб қўяман. Бирор гап бўлса, рента онангизга тўланади. Сен-Жермен-де-Предаги фитнанинг менга ошкор бўлиб қолганини оиламдагилар асло билмасликлари керак (черковнинг номини эшитганда у сакраб тушди). Оғзингиздан гуллаб қўйгудек бўлсангиз, ҳамма нарсадан маҳрум бўлишингизни яхши билсангиз керак. Гуноҳингизни ювиш учун менга қарши қилинаётган ҳар бир хатти-ҳаракатдан мени хабардор қилиб турасиз.

У мендан ҳеч нарсани яшириб бўлмаслигини ва мени сотгудек бўлса, нималарни бой беришини яхши англаб олган эди. Унга ўзини ҳам, онасини ҳам кўргим йўқлигини айтдим. Хатларни ўзига маълум идорага, йўқлаб олинадиган қилиб юборинглар, дедим.

– Сен-Жермен-де-Предаги шерикларингиз Парижни қачон тарк этишлари керак?

Улар тунги поезд билан жўнаб кетганлар, деб онт ичди. Миннатдорчилик изҳор эта бошлаган эди ҳамки, шартта гапини бўлдим. Турган гапки у ҳайратда эди. Ниятлари мавҳум афсонавий илоҳ, хиёнатга қарамай уни кўкларга кўтарар, тубсиз жарликка улоқтирар ва яна тутиб оларди... Унинг юраги увишар, кўзларини юмиб, ҳамма нарсага итоат қила бошлаганди... Гарданини букиб қулоқларини тушириб олган қўтир кўппак мен ташлаган суякни судралиб олиб кетмоқда эди.

У хонамдан чиқаётиб бирданига ўзига келди ва мен айтган рентани қайси йўл билан тўланишини сўради.

– Сизга албатта рентани тўлашади. Мен бир сўзли одамман! Қолгани билан ишингиз бўлмасин.

Қўлини эшик тутқичига қўяркан Робертни яна шубҳа қамраб олди:

– Бирон-бир обрўлироқ суғурта уюшмаси орқали тўланса яхши бўларди. Суғурта пули доимий рента тарикасида... Шунда мен хотиржамроқ бўлардим.

Мен ярим ёпиқ эшикни ланг очдим-да, уни итариб чиқариб юбордим.

Ўн еттинчи боб

Бейхтиёр жез сават ичига солиб қўйилган сиртига лок берилган накшинкор ёғоч парчаларини ўчокка сунганнимча санай бошладим.

Мен узоқ йиллар Робертни учратишни орзу қилиб келдим. Бир кун келиб уни топишимга, дардимга малҳам бўлишига ишончим катта эди. У камтарлик билан кун кечиради, бу нарса бизни янада бир-бировимизга яқинлаштиради, деб ўйлагандим.

Йўқ, у қонуний ўтлимга ўхшамайди. Шу нарса менга таскин берарди. Мен унда оддий инсонларга хос бўлган камтарликни, ота-онага бўлган меҳрибонликни кўрмадим. У менинг сўнгги умидим эди. Бу ҳам пучга чиқди. Энди ҳеч кимдан нажот кутмай, деворга қараб гужанак бўлиб ётишдан ўзга илож йўқ. Қирқ йил мобайнида ёмон кўришга, ёмон кўринишларга кўникиб қолгандек эдим. Лекин менинг ҳам ширин орзуларим бор эди, ана шу орзулар бир кун амалга ошади, деб ўзимга-ўзим таскин берардим. Энди бу орзулар ҳам ҳавога учди.

Энди менга ёмонлик тилаганлари сабабли уларни меросдан маҳрум қилиш учун режалар тузишдек шармандали эҳтиросга қул бўлолмайман. Роберт уларни тўғри йўлга солиб қўйди. Энди улар пўлат сандиқларни, ҳатто ўзгаларнинг номига олинганларини ҳам осонгина топиб оладилар. Бошқа ҳийла ўйлаб топсаммикан? Эҳ, қани энди яна бир оз яшасам-у, бор мол-дунёимни совурсам! Кейин оламдан ўтсам! Ҳатто ўлигимни кўмишга ҳам ҳеч вақо қолдирмасам. Лекин мен ҳар бир тийин учун минг бир азоб кўрганман. Шунча йил хасисликнинг гапига кириб, бахил бўлиб келганман. Мол-дунёни созуриш қўлимдан келармикан? У ёғини сўрасангиз, болаларнинг доимий назоратидаман. Бемалол пул сарфлай олмайман! Ҳар бир ноўрин ҳаракат менга қарши зарба бўлиб хизмат қилиши мумкин... Ҳеч кимга билдирмасдан, секин-аста хонавайрон бўлишга тўғри келади!

Минг афсуски, ўзимни-ўзим хонавайрон қилол-

майман! Пулларимни йўқ қилиб юбориш ҳам кўлимдан келмайди! Қани энди, уларни ўзим билан гўримга олиб кетолсам! Қани энди, олтинларимни, қоғоз пулларимни, даромад келтирадиган хужжатларимни чангалимда маҳкам тутган ҳолда ер қаърида ором олсам ва мол-дунёни у дунёга олиб кетиб бўлмайди, деган гапларни ёлгонга чиқарсам!

Айтмоқчи, хайрия ишлари деган нарса ҳам бор: хайр-эҳсонни ҳамма нарсани ютиб юборадиган ўпконга тенг қилиш мумкин. Пулларимни номаълум одамнинг номидан хайрия идораларига, камбағалларга бошпана берувчи ғарибхоналардаги тақводор аёлларга жўнатсаммикан? Душманга айланган болаларимдан ўзга кишилар ҳақида ҳам ўйлашга ҳаққим бор-ку! Лекин шуниси даҳшатлики, қариллик умрнинг ҳосиласи демакдир ва ҳеч биримиз ана шу якуний ҳосиладаги бирон-бир рақамни ўзгартира олмаймиз. Олтмиш саккиз йиллик ҳаётнинг интиҳоси шу бўлдики, мен яқинларимга нафрат билан тўлиб тошган чолга айландим, шундайлигимча ҳаётимга нуқта қўйилади. Қандай бўлсам, шундайлигимча қоламан. Қани энди, бутунлай бошқача одамга айланиб қолсам! Тангрим, ... қани энди, чиндан ҳам бор бўлсанг!

Қоронғи туша бошлаганида хизматчи қиз келиб ўрнимни тўғрилаб берди. У деразани ёпмасдан чиқиб кетди. Чироқ ёқмасдан ўрнимга чўзилдим. Шовқин-сурон, кўча чироқларининг шуъласи ухлашимга халақит бермаётган эди. Поездда мудраб кетаётган одам бекатларда кўзини очгани каби, мен ҳам вақти-вақти билан уйғонар кейин яна ухлаб қолардим. Ҳеч қаерим оғриётган бўлмаса ҳам кимдир “Сабр қилиб турсанг мудроқ абадий уйқу билан алмашинади”, – деяётгандек бўларди.

Ҳали Робертга ваъда қилинган рентани тўлашлари учун керакли кўрсатмаларни беришим, кейин почтага боришим керак эди. Уч кундан буён почтадан ҳеч ким хабар олгани йўқ.

Хат-хабар ташвиши мени эртаси куни туш пайтида ўрнимдан туришга ва почтага боришга мажбур қил-

ди. Ёмғир ёғаётгани, соябонимни олмабман, деворга ёпишиброқ юришга мажбур бўлдим. Қадам олишим бошқачароқ эди шекилли, одамлар менга ажабланиб қарашарди.

Уларни жеркиб ташламоқчи ҳам бўлдим. Мени ақлдан озган деб ўйлаяпсиз чоғи? Фақат болаларга бу ҳақда ҳеч нима деманг, акс ҳолда улар бундан фойдаланишлари мумкин. Менга бундай қараманг. Мен ҳам сизларга ўхшаган одамман. Фақат болаларимнинг мени кўрарга кўзлари йўқ, шунинг учун қўлимдан келганича ўзимни ҳимоя қилишга мажбурман. Лекин бу ақлдан озганман дегани эмас. Йўталишни босиш учун истеъмол қиладиган дориларимга қўшилган қора дори асабларимга таъсир қиладиган вақтлар ҳам бўлади, буни тан оламан. Ҳа, ўзим билан ўзим гаплашяпман. Инсон ким биландир гаплашиб туриши керак, ахир. Қўлларини силкитиб, ўзи билан гаплашиб кетаётган одамнинг нимаси галати?

Номимга босмахона услубида битилган хабарномалар, банклардан юборилган бир нечта хат ва учта телеграмма келган экан.

Биржа томонидан ижро этилмаган топшириқ ҳақида шошилишча телеграмма юборилган бўлса керак. Уларни очиб ўқиш учун қаҳвахоналардан бирига кириб ўтирдим. Узун қилиб қўйилган столларнинг атрофида турли ёшдаги тош терувчилар ўтиришарди. Бу одамлар деярли сўзлашмас, олдиларига қўйилган ёвғон овқатни еб, вино ҳўплашмоқда. Улар бир яримдан бошлаб яна ишларини давом эттиришлари керак. Июль ойининг охири эди. Вокзаллар одамлар билан тўлган... Қизиқ, ана шу тош терувчилар аҳволимни тушунган бўлармидилар? Албатта, тушунган бўлар эдилар. Менингдек кекса адвокатга бу нарса жуда яхши маълум. Биринчи иш жараёнида мўйсафид отани боқишни истамаётган фарзандлар билан тўкнаш келган эдим. Бечора ота ҳар уч ойда қўлдан-қўлга ўтар, ҳамма ерда сўқиш эшитар, фарзандлари ундан, у фарзандларидан тезроқ кутилишлари учун жон чиқар дамни илҳақ бўлиб кутишарди. Фермаларда эса кўп марталаб мўйса-

фидлар бошига тушган фожиаларни кузатганман. Аввалига қариб қолган ота пулини чангалида маҳкам ушлаб, узоқ вақтгача уни ҳеч кимга бермай юради, кейин тилёғлама гаплардан боши айланиб, бор нарсасини улашиб беради. Кейин болалари уни тинимсиз меҳнат ва очликка маҳкум қилиб, ўлдириб юборадилар... Ҳа, икки қадам нарида ўтирган, тишлари тушиб кетган, томирлари бўртиб чиққан ва шошилмасдан нон қавшаётган анави озғин тош терувчи бундай воқеаларни кўплаб эшитган бўлса, эҳтимол.

Яхши кийинган қариянинг қаҳвахонада ўтириши эндиликда ҳеч кимни ажаблантирмайди. Оқиш рангдаги қуён гўштини чайнар эканман, дераза ойнасида ёмғир томчиларининг бир-бирларини қувлашларини кузатаман, кейин ойнанинг нариги томонида ёзилган қаҳвахона соҳибининг номини ўқиб кўрмоқчи бўлман. Чўнтагимдан даструмолимни олаётганимда хатлар ва телеграммалар эсимга тушди. Кўзойнагимни тақдим-да, қўлимга илинган биринчи телеграммани очдим: “Онамни кўмиш маросими эртага, 23 июль, соат 9 да, жаноза Сен-Луи черковида ўқилади”. Бу телеграмма шу бугун эрталаб жўнатилганди. Қолган иккитаси, бир неча соатлик фарқ билан, ўтган куни жўнатилган эди. Уларнинг бирида: “Онамнинг аҳволи оғир. Тез етиб келинг”, иккинчисида “Онам оламдан ўтди”, деган сўзлар бор эди. Уччала телеграммага Губерт имзо чекканди.

Телеграммани ғижимладим-да, овқатланишда давом этдим. “Бугун кечки поездга ўтиришга кучим етармикан”, – деган фикр менга тинчлик бермаётган эди. Бир неча дақиқа мен ана шу тўғрида ўйладим. Кейин миямга бошқа фикр келди: Изанинг мендан олдин оламдан ўтиши ажабланарли эди. Ахир менинг ўлим ёқасида турганим ҳаммага маълум эди. Биринчи бўлиб кетишимга ҳеч ким, жумладан ўзим ҳам шубҳа қилмаётгандим. Режалар, ҳийлалар, фитналар яқинлашиб қолган ўлимимдан кейин келадиган кунларни мўлжаллаб тузилган эди. На мен ва на оила аъзоларим бунга асло шубҳа қилмасдик. Хотинимни бева қиёфа-

сида, юзига қора тўр парда тутган ҳолда пўлат сандикни қийналиб очаётганини тасаввур қилганман. Қиёмат-қойим бўлиши ҳақидаги хабар мени камроқ ажаблантирган ва камроқ азият етказган бўлар эди. Нима бўлганда ҳам ишбилармонлигимга бордим ва вужудга келган вазиятдан қандай қилиб душманларимга қарши курашда фойдаланишни ўйлай бошладим. Поезд кўзгалгунга қадар хаёлимни банд қилган фикрлар ана шулар эди.

Кейин тасаввурим ишга тушди: мен кеча ва ўтган куни Изанинг ўлим тўшагида ётганини кўз олдимга келтирдим. Изанинг Калездеаги ётоқхонасини, унинг ичидаги барча анжомларни бирма-бир эсладим (унинг Бордода ўлганидан беҳабар эдим). “Тобутга солиб бўлишган”, – деб шивирладим ва бу сўзлардан енгил тортганим учун ўз-ўзимдан жиркандим. Акс ҳолда, ўзимни қандай тутишга, болаларимнинг сукут ичидаги адоватли нигоҳлари остида ички кечинмаларимни ифода этишга қийналган бўлардим. Бу муаммо ҳал бўлганди. Етиб боришим билан кўрпа-тўшак қилиб ётиб олишга мажбур бўламан. Бу қолган барча масалалар ўз-ўзидан ҳал бўлади дегани эди. Дафн маросимида қатнаша олмаслигим аниқ эди, чунки аҳволим маълум, мана ҳозир ҳам ҳожатхонага зўрға бориб келдим. Бундай мадорсизлик энди мени даҳшатга солмаётган эди: модомики, Иза оламдан ўтган экан, мен ҳали-бери ўлмайман: навбатим ўтди. Шунга қарамасдан юрагимни хуруж қилиб қолишидан қўрқардим, бунинг устига купеда ёлғиз эдим. Уйда эса мени кутиб олишларига ишонардим (телеграмма бергандим). Губерт вокзалга келса керак...

Губертни эмас, уйқусизликдан юзлари шишиб кетган Альфредни кўриб енгил тортдим. Кўринишимдан у хавотирга тушди. Унга суянишга тўғри келди, машинага ҳам унинг ёрдами билан ўтирдим. Машина ёмғирли тонгда Бордо шаҳрининг гўшт дўконлар, мактаблар жойлашган тунд даҳаси кўчалари бўйлаб елиб кетди. Альфреддан суриштирмасам ҳам, бўлиб ўтган воқеаларни, Иза истироҳат боғининг пальмалар экил-

ган бурчагида хушидан кетгани, уни шифохонага олиб боришгани, иккинчи қаватга зўрға кўтариб чиқишганини, қон олишгани ва қилинган бошқа муолажаларни батафсил айтиб берди... Миясига қон қуюлган бўлишига қарамай, туни билан Изанинг эси ўзида бўлган. У имо-ишора билан мени чақириб келишларини талаб қилган. Имон келтириш учун зарур бўлган муқаддас мойларни олиб рухоний келганида у ўзидан кетган.

– Бир кун олдин у ибодатга бориб келганди, – деди Альфред.

У дафн маросими бошлангунга қадар кийиниб келиш баҳонасида мени уйимиз олдида тушириб қолдирмокчи эди. Лекин зинадан чиқишимга ёрдам беришга мажбур бўлди. Кираверишдаги хонани танимай қолдим: деворларга қора мато тортилган: атрофига сон-саноксиз шамлар ёқиб қўйилган каттакон чамбар. Кўзимни бир юмиб очдим. Буларнинг бари тушга ўхшарди. Бу ердаги нарсаларни ва анави икки роҳибани дафн маросимлари идораси юборган кўринади.

Ушбу дафн газламалари, гуллар, титроқ шуъаларни унниқиб кетган гилам поёндоз ташланган зина воситасида тарк этиб, иккинчи қаватга, одатий ҳаёт шароитига чиқиларди. Зина устида Губерт пайдо бўлди. У дид билан кийинган, салобатли ва хушбичим эди. Қўлини узатиб нималарнидир гапирди, лекин назаримда овози узоқ-узоқлардан келаётгандек эди. Унга нималардир дедим, бироқ овозим ўзимга эшитилмади. Кейин у менга яқин келиб энгашди, юзи ташвишли тус олди. Кўз олдим қоронғилашди. Кейинчалик менга айтишларича, уч, уч ярим минут мобайнида беҳуш ётибман. Адвокатлик билан шуғулланганимда қабулхона вазифасини ўтаган чоғроққина хонада ўзимга келдим. Тузларнинг ўткир ҳиди димоғимга урилди. Женевьеванинг овози қулоғимга чалинди.

– У ўзига келяпти!

Кўзимни очдим. Ҳаммалари менга қараб туришарди. Уларнинг юз кўринишлари ўзгариб кетган, баъзи бирлариники қизарган, бошқалариники кўкариб, заҳил тус олганди. Тўладан келган Жанина онаси билан

тенгдошга ўхшаб қолган эди. Ғам чекишдан айниқса Губертнинг юзи ўзгариб, ўта хунуклашиб кетган, лекин болалигида йиғлагудек бўлса, Иза: “Болажоним кичкина, ташвиши тоғдек!..” – деб эркалаган кезларидагидек ўта ифодали эди. Париж ва Берлиннинг барча қаҳвахоналарини кезиб чиққан пайтларидаги камзулини кийиб олган ёқимтой Филининг юзи бефарқ ва тунд эди; зиёфатга бориб, ундан маст-аласт қайтган, ҳали кийимини ечишга улгурмаган пайтларида шундай кўринган бўлса эҳтимол (бўйинбоғини боғлаб олишга ҳали улгурмаганди). Унинг орқасида юзларига мотам пардасини ташлаб олган Олимпия ва унинг қизлари туришарди. Яна аллакимлар бор эди.

Женевьева лабимга стаканни яқинлаштирди ва мен бир неча қултум сув ичдим. Кейин ўзимни анча яхши хис қиляпман, дедим. У юмшоқ ва меҳрибон овозда ётишни истаётган-истамаётганлигимни сўради. Мен оғзимга келган гапни қайтармасдан айтдим: “Уни сўнгги йўлга кузатиш ниятида эдим. Ахир у билан хайрлаша олмадим”.

Ролини машқ қилаётган актёр мисол: “Ахир у билан хайрлаша олмадим...” – деган сўзларни такрор ва такрор айтдим ва ҳануз ўзим англаб етмаган ҳақиқатни кашф этдим: энди уни ҳеч қачон кўра олмайман: биз энди ҳеч қачон баҳслаша олмаймиз, у ҳеч қачон ушбу саҳифаларни ўқимайди. Ҳамма нарса мен Калездан жўнаб кетаётганимда қайси аҳволда бўлса, шундайлигича абадул-абад қолади. Ҳаётимизни қайта бошлашнинг, муносабатларимизни қайта қуришнинг энди иложи йўқ: Иза мени ваҳший ва жаллод ўрнидагина кўриб, инсон эканимни билмасдан оламдан ўтди. Агар сўнгги лаҳзаларда етиб кела олганимда, рози-ризолик сўрашнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам, у оқаётган кўз ёшларимни кўрган ва менинг ғам-андух чекаётганимни кўриб, дунёдан кўз юмган бўларди.

Энди эса аҳволимга фақат фарзандларим шохид эдилар ва ҳайратдан донг қотиб турардилар. Эҳтимол улар бир умр менинг йиғлаганимни кўришмагандир. Нигоҳига ҳеч ким дош беролмайдиган Медуза мисол

дахшатли ва қаҳрли башарам чин инсон қиёфасини олмоқда эди.

– Қанийди, кетмаган бўлганингизда... Нега ахир кетиб қолдингиз? – деди кимдир (овозидан Жанинага ўхшади).

Чиндан ҳам, нимага кетдим? Бироқ вақтида етиб келсам ҳам бўларди-ку. Улар телеграммани тўғри Бреа кўчасига йўллаганларида эди, бунинг иложи бўларди...

Губерт эҳтиётсизлик билан орага суқилди:

– Қаерда бўлишингизни айтмасдан, жўнаб кетиб-сиз... Ахир фолбин бўлмасак...

Шунда миямда йилт этган бир гумон ойдинлашди. Ўриндикнинг икки четига қўлларимни тираб ўрнимдан турдим ва ғазаб билан Губертга қараб бақирдим:

– Ёлғон!

– Эсингизни еб қўйибсиз, ота! – деди у тутила-тутила.

Мен гапимни давом эттирдим:

– Ҳаммангиз ёлғончисиз! Манзилим сизларга маълум эди. Кўзимга қараб йўқ, деб кўр-чи!

Губерт ботинмайгина деди:

– Қаёқдан маълум бўлсин?

– Сен менга яқин кишиларнинг ҳеч бири билан муомалада бўлмадингми? Қани, йўқ, деб кўр-чи? Йўқ, де!

Оила аъзоларимнинг барчаси тош қотиб менга қараб туришарди. Губерт ёлғон гапириб қўлга тушиб қолган боладек бошини ҳам қилиб турарди.

– Айтмоқчи, унинг сотқинлигини жуда арзон баҳолабсиз! Сахийроқ ҳам бўлмабсиз, болаларим! Сизларга бутун бошли давлатни қайтариб бериш эвазига, бечора болага ўн икки минг франклик рента. Сув текинга тушибди, – дедим мен ва қаттиқ кулиб, йўтала бошладим. Фарзандларимнинг биронтасидан садо чиқмади. Фили ғижиниб: “Яхши иш бўлмабди”, – деб қўйди.

Губертнинг имо-ишораларига қарамай унга оғиз очирмадим ва овозимни бир парда пасайтириб, гапимда давом этдим:

– Уни кўролмай қолганимга сизлар айбдорсиз. Мени кузатиб юрганингизни, ҳамма ишларимдан ха-

бардор эканингизни билиб қолишимни истамагансиз. Агар тўғри Бреа кўчасига телеграмма жўнатганингизда, менга хиёнат қилаётганлигингизни билиб қолган бўлардим. Ҳеч нарса, ҳатто ўлим тўшагида ётган онангизнинг илтижолари ҳам сизларни бу ишни қилишга мажбур қилолмаган. Бошингизга мусибат тушган бўлса ҳам, маккорликни давом эттиргансиз! Бу сўзлардан ташқари янада аччиқроқ нарсалар ҳақида ҳам уларга гапирдим.

– Уни бир амаллаб жим қил, Женевьева, – деб ялина бошлади Губерт синикқан овозда. – Ёлбораман, жим қил уни! Одамлар эшитиб қолишади.

Женевьева елкадан кучиб, креслога ўтказди:

– Ҳозир бу гапларнинг мавриди эмас, ота. Озроқ тин олайлик, кейин ҳаммасини гаплашиб оламиз. Сиздан, мархума онам ҳурмати, илтимос қиламан...

Шалвираб қолган Губерт “жим” дегандек бармоғини лабига олиб борди: дафн маросимини бошқарувчи тобутни кузатиб боришга таклиф қилинганларнинг рўйхатини олиб кирди. Ўрнимдан туриб бир неча қадам ташладим. Ёрдам беришларини истамадим, ўзим юрдим. Оила аъзоларим эҳтиром билан йўл бўшатишди. Атрофига шамлар ёқиб қўйилган тобут турган хонага кириб, тиз чўқдим.

Губерт ва Женевьева ёнимга келиб қўлтиғимдан олишди. Қаршилиқ қилмадим. Зинадан юкори кўтарилиш кийин бўлди. Дафн маросими ўтгунга қадар монах аёллардан бири менга қараб турадиган бўлди. Хонани тарк этишдан аввал Губерт орамизда ҳеч нарса бўлмагандек тобутни кузатиб борувчи казо-казолар рўйхатига адвокатлар табақасининг оқсоқолини қўшиб тўғри иш қилибманми, деб сўради. Унга орқа ўгириб, ёмғир томчилари оқиб тушаётган дераза ойнасига қарадим ва ҳеч нарса демадим.

Келаётган одамларнинг қадам товушлари баралла эшитила бошлади. Таъзия билдиришга бутун шаҳар келса керак. Фондодежлар орқали жуда кўпчилик билан чатишиб кетганмиз. Менинг эса суд, адвокатура, банклар, барча ишбилармон гуруҳлар билан алоқам

бор... Ўзини оқлай олган одамдек ўзимни енгил ҳис қилаётган эдим. Болаларимнинг айбларини бўйниларига қўя олдим: улар айбдор эканликларини тан олдилар. Мусиқасиз зиёфат бўлаётгандек, уйда дафн маросимининг ғала-ғовури авжига чиққан бир пайтда мен болаларимнинг қилган гуноҳлари ҳақида ўзимни ўйлашга мажбур қилдим: Иза билан рози-ризалик қила олмаганимга ёлғиз улар сабабчи бўлишди... Лекин нафрат оти чарчаган, уни қамчилаш зое кетаётганди. Дам олаётганим, болалар билан бўлган бахсда ютиб чиқишдан қоникишим сабаб бўлдими, билмадим, ҳар ҳолда беихтиёр енгил торта бошлаган эдим.

Ғала-ғовурлар, руҳонийларнинг бир маромда ўқиётган дуолари эшитилмай қолди. Калездеги каби каттакон уйга жимлик чўкди. Уйдагиларнинг барчаси, катта-ю кичик, болалар, хизматкорларгача Изани кузатгани кетишди. Уйда фақат мену, тасбеҳ ўгириб, ўқиётган дуосини давом эттираётган монах аёлдан бошқа ҳеч ким қолмади.

Бу сукунат борса-келмасга рихлат қилган, мени бир умрга ташлаб кетган кимсани яна эсимга солди.

Юрагим ўргана бошлади. Тамом, биз энди ҳеч қачон Иза билан суҳбат қура олмаймиз! Бемалол нафас олишим учун қўлтиғимга қўйилган ёстикларга суяниб каравот устида ўтирар эканман, икковимиз тўйдан олдин Бардые дўқонида танлаган Людовиг XIII услубидаги жиҳозларга кўзим тушди. Онасидан мерос жиҳозлар келгунга қадар бу нарсалар Изаники эди. Мана бу каравот эса аламларини ичларига ютиб, бир-бирларидан гина-кудуратларини яширган ва сукут сақлаган эр-хотиннинг гўшаси бўлиб хизмат қилган...

Олдимга Губерт ва Женевьева киришди, қолганлар йўлакда туришарди. Кўз ёшларим уларни ажаблантирмоқда эди. Ака-сингил каравотимнинг ёнида туриб қолишди. Қоқ туш бўлишига қарамай Губерт фрак кийиб олганди. Женевьева қора матога ўраб ташланган минорага ўхшар, фақат дастрўмолигина оппоқ эди. Тўр пардани кўтариб қўйгач, унинг шишиб кетган думалоқ юзи кўринди. Ғам барчамизнинг қиёфамизни ўзгарти-

риб кўйган ва бизлар бир-биримизни танимасдан қолган эдик.

Ўзимни қандай ҳис қилаётганимни сўрашди.

– Деярли бутун шаҳар уни қабристонгача кузатиб борди. Уни жуда яхши кўришарди, – деди Женеваева.

Иза ҳақида сўрадим.

– Мазалари йўқроқ эди... Кўнгиллари сезган бўлиши ҳам мумкин. Негаки, Бордога кетишдан бир кун олдин, хоналаридан чиқмасдан, аллақандай хат-қоғозларни куйдирдилар. Чикаётган тутунни кўриб, ўт тушибдими, деб ўйладик.

Унинг гапини бўлдим. Хаёлимга бир фикр келган эди. Нега илгарироқ бу ҳақда ўйлаб кўрмабман?

– Айт-чи, Женеваева, менинг кетишим унга таъсир қилмаганмикан?

– Кетганингиздан кейин онамнинг чуқур изтиробда бўлганлари шубҳасиз!

– Унга ҳеч нима демаганмидинглар? Ниятим сизларга ошқор бўлиб қолганлигини унга айтган эдингларми?

Женеваева акасига “тушунганимни билдираверайми” дегандек савол назари билан қаради. Кўринишим даҳшатли тус олди шекилли, ака-сингилнинг эсхонаси чиқиб кетди. Женеваева ўрнашиброқ ўтириб олишимга ёрдам берар экан, Губерт шошилиб онасининг мен жўнаб кетганимдан кейин ўн кун ўтгач, бетоб бўлиб қолганлигини, шундан кейин бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ҳеч нарса демасликка қарор қилишганини айтиб берди. Гапларига ишонсам бўлармикан, деб ўйлаб турганимда, Губерт титроқ овозда давом этди:

– Сабримиз чидамай, айтиб кўйган бўлганимизда, ўлимига биз айбдор бўлардик...

У юзини четга ўтирди ва елкаларини титратиб, унсиз йиғламоққа бошлади. Кимдир эшикни қия очиб: “Қачон овқатланамиз?” – деб сўради. Қулоғимга Филининг овози чалинди:

– Қорним таталаб кетаётган бўлса, мен айбдорманми? Нима демоқчисизлар ўзи?

Женеваева кўз ёш аралаш: “Нима ейсиз?” – деб

сўради. Губерт тушлиқдан кейин олдимга келиб, агар бардошим етса, бор гапни очиқ-ойдин гаплашиб олмоқчи эканлигини айтди. Бош қимирлатиб розилигимни айтдим.

Улар чиқиб кетишгач, монах аёл ёрдамида ўрнимдан туриб ювиндим, бир коса товук шўрванинг сувидан ичдим. Олдинда турган даҳанаки жангда рақиб томоннинг шафқати ва марҳаматига зор бўлган даражада мажолсиз бўлишни истамадим.

Болалар қайтиб киришганда, ачинишга лойиқ бетоб қария ўрнида бутунлай бошқа одам ўтирарди. Ҳабдорилардан ютиб олдим, қаддимни кўтардим. Биров билан ётиб гаплашсам, ўзимни камситилаётгандек ҳис қиламан.

Губерт тантаналарда киядиган кийимини, Женевьева онасининг эски халатини кийиб олганди.

Одатдаги мулозаматдан кейин, Губерт гап бошлади:
– Мен кўп ўйладим.

У нутқини яхшилаб пишитиб олган эди, жанжал чиқмасин деб, эҳтиёткорлик билан гапирмоқда эди:

– Марҳума онамининг тобути ёнида ўтириб, виждонимга назар солишга уриниб кўрдим: қарашларимни ўзгартиришга, ўзимни сизнинг ўрнингизга қўйиб кўришга ҳаракат қилдим. Бизнингча, сиз фарзандларини меросдан маҳрум қилишга узил-кесил қарор қилган ота эдингиз. Шу сабабли сизга нисбатан бўлган ҳар қандай хатти-ҳаракатимизни қонуний ёки ҳеч бўлмаганда узрли, деб ҳисоблашга ҳаққимиз бор, деган фикрдаман. Тўғри, орамиздаги шафқатсиз курашда маънавий устунлик сизнинг томонингизда бўлиб келди. Тўғри, бунга бизнинг...

Унинг керакли жумлани топа олмаётганини кўриб, ўрнига ўзим секингина қўшиб қўйдим:

– Ёвуз кирдикорларимиз сабаб бўлди!

Губерт қизариб кетди. Женевьеванинг асаблари дош беролмади:

– Нима учун “ёвуз”? Ахир, сиз бизлардан кучлироқсиз...

– Қўйсанг-чи, сиздек ёш бўрилар галасига қарши бетоб мўйсафиднинг ёлғиз ўзи...

– Ўша бетоб мўйсафид, бизнинг хонадондек маконда қатор имтиёзларга эга: у ўз хонасини тарк эт-маса-да, хушёрлигини йўқотмайди: барча оила аъзоларининг хатти-ҳаракатларини ўрганиб, ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. У зарбаларни зимдан, ёлғиз ўзи тайёрлайди ва бўш вақтини зарба бериш учун режа тузиш билан ўтказади. Ўзгалар ҳақида ҳамма нарсани билади. Лекин унинг ўзи тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. У қаерда ўтириб гап пойлашни билади... (Ўзимни тутолмай жилмайдим, ака-сингил ҳам жилмайишди). Тўғри-да, ҳар қандай инсон ўз уйида эҳтиёткорликни бир чеккага йиғиштириб қўяди. У баҳслашиши, овозини баланд кўтариши мумкин. Баъзан ҳамма бараварига беихтиёр бақиринишга тушиб кетиши мумкин. Биз эскича қилиб қурилган уйнинг қалин деворларига ишониб юраверибмиз—у, полларининг юпқа эканлигини унутиб қўйибмиз. Айтмоқчи, деразанинг очик қолиши ҳам бор.

Бу хилдаги қочирма гаплар суҳбатимизга илиқлик бахш этгандай эди. Биринчи бўлиб Губерт ўзига келди ва жиддий оҳангда гапини давом эттирди:

– Бизни айбдор, деб ҳисоблайсиз. Лекин ўз-ўзимизни қонуний ҳимоя қилишимиз мумкин-ку! Бироқ, мен суҳбатимизга оғу соладиган ҳар қандай мавзудан ўзимни тияман. Ушбу афсусга лойиқ жанжални ким бошлаб берган, деган саволга ҳам тўхталиб ўтирмайман. Гуноҳқорни ҳимоя қилишга ҳам тайёрман. Лекин бир нарсани тўғри тушунишингизни истайман... (Губерт ўрнидан турди ва кўзойнагини арта бошлади. Унинг кўзлари пирпирар, юзи чўзилиб, қовоғи солинганди). Мен болаларимнинг обрўси ва келажаги учун курашдим, буни тушунишингизни истайман. Қандай аҳволда эканлигимизни тасаввур ҳам қилолмаймиз, сиз ўзга давр вакилисиз: ишбилармон кишилар пулларини қандай ва нимага сарфлашни яхши билган замонда яшагансиз. Ҳар қандай шарт-шароитда ҳам ғолиб чиқишнинг иложини қилиб келгансиз, буни тан оламан. Масалан, молия оламида бўҳрон яқинлашаётганини ҳаммадан олдин билиб, акцияларни сотишга

улгургансиз... Лекин шуни айтишим керакки, сиз иш билан, ҳақиқий иш билан шуғулланмагансиз, шунинг учун ҳам шарт-шароитга осонлик билан тўғри баҳо бера олгансиз ва шунга яраша иш тутгансиз. Менга ўхшаб қулоғингизгача қарзга ботиб, иш юритмагансиз... Биз кутилмаганда зарба едик. Орқага қайтишга фурсат ҳам бўлгани йўқ. Биринчи марта банкнинг ҳамма бўлимларида иш путурдан кетиши. Кўрилган зиённинг ўрнини қоплашу, бу чоҳ ичидан чиқиб олишнинг ҳечам иложи йўқ...

У “иложи йўқ” иборасини аянч билан бир неча марта айтди. Қизик, қанча қарзи бор экан? Жар ёқасига қанчалар яқин борган экан? Сирини ошкор қилиб қўйишдан кўрққан Губерт ўзини тутиб олди ва ҳаммага маълум бўлган нарсалар ҳақида гапира бошлади. Урушдан кейинги техниканинг маҳсулдорлиги, керагидан ортиқ миқдорда ишлаб чиқариш, истеъмол жабҳасидаги тушкунлик... Мен унинг гапларига даярли қулоқ солмадим. Эътиборимни ундаги безовталик жалб қилди. Худди ана шу дамда нафратимнинг барҳам еганини, интиқом олишни истамаётганимни сезиб қолдим. Нафратимга чек қўйилганига эҳтимол кўп вақт бўлганди. Ҳар сафар ярамни янгилаб, нафрат оловини сунъий равишда ёқиб келгандим. Лекин ҳақиқатни тан олиб айтишим керакки, ўғлим қаршида ўтирар эканман, мени фавқулодда ва айни пайтда қизик бир ҳиссиёт қамраб олган эди. Бир оғиз сўз билан бечоранинг изтиробига, юрагидаги кўрқув ва ташвишларга барҳам бера олган бўлардим. Мен яқиндагина ҳаётимнинг бор-йўқ мазмунини ташкил қилган, инъом қилмоқчи ё бўлмаса йўқ қилиб юбормоқчи бўлган, ўз ихтиёрим билан фойдаланишим мумкин бўлмаган бойлигимни кўз ўнгимга келтирдим ва кутилмаганда у энди мени қизиқтираётганини, ҳеч бир аҳамият касб этмаётганини аниқ ҳис қилдим. Жим бўлиб қолган Губерт кўзойнаги ортидан мендан кўз узмай қараб турарди. “Отам яна нималарни ўйлаб топаркин? Қайси томондан зарба ер эканман”, – деган саволлар уни кийноққа солаётганди. У калтак ейишдан кўрқиб, ўзини

ҳимоя қилаётган бола сингари қўлини ярим кўтариб, тортинибгина деди:

– Мени озгинагина қўллаб юборишингизни ўтиниб сўрайман. Онамдан тегадиган меросни ҳисобга олсак, менга (пулнинг миқдорини айтишдан олдин у бир лаҳза иккиланиб қолди) бир миллион кифоя қилган бўларди. Ишларимни юргизиб ололсам, у ёғига ўзим эплаб кетаман. Қолганини нима қилишни ўзингиз биласиз. Сиз чиқарадиган қарорга бўйсунингиз ваъда бераман.

Губерт ютинди. У мендан кўз узмас, лекин тошдек қотган юзимдан ҳеч бир ифода топа олмас эди.

– Хўш, қизим, – дедим Женевьевега ўтирилиб, – сенинг аҳволинг тузукрокдир? Эринг ақлли одам-ку!

Биров эрини мақтаса, доим жаҳли чиқадиган Женевьева ширкат ёпилганини, Альфреднинг икки йилдан бери ичкилик сотиб олмай қўйганини ва ўзича тўғри иш қилаётганини айтди. Тўғри, уларнинг ейиш-ичишларида камчилик йўқ. Бироқ Фили хотинига ташлаб кетаман, деб дўқ қилишни қўймапти. Агар ҳеч вақо бермайдиган бўлсам, пўписасини амалга оширмоқчи.

– Шу ҳам ташвиш бўлди-ю! – деб шивирладим мен.

Женевьева шошиб-пишиб гапимни оғзимдан олди:

– Тўғри, Филининг ярамас кимса эканлигини ҳаммамиз биламиз. Жанинага ҳам маълум. Лекин эри ташлаб кетса, у ўзини ўлдиради. Ҳа, ҳа, ўзини ўлдириши аниқ. Сиз бўлмаган гап дейишингиз мумкин. Ахир муҳаббат, ҳиссиёт деган нарсаларнинг мавжуд эканлигига ишонмайсиз. Бироқ ўткир заковатингиз билан ўзингиз ҳис қилмайдиган нарсаларни ҳам тушуна olasиз.

– Женевьева, отамизни чарчатиб қўясан. Губертнинг назарида, бефаросат синглиси ишни “бузиб” қўйиши ва менинг иззат-нафсимга тегиши мумкин эди. У менинг безовта бўлаётганимни пайқаб қолган, бироқ бунинг асл сабабини билмасди. Женевьева ярамни янгилаб қўйди, Губерт буни тушунмаётган эди.

– Фили бахтли экан! – деб хўрсиндим. Ака-сингил бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди.

Улар аллақачон мени эси пастга чиқариб қўйишган, лозим бўлса, иложи бўлса, жиннихонага ташлаб келишга тайёр эдилар.

– Фили муттахам, – деб тўнғиллади Губерт, – у билан ҳисоблашишга мажбурмиз.

– Қайнатаси эса Филини яхши кўради – дедим мен. Альфред куёвини “ёмон бола эмас”, дейди.

Женевьева ловуллаб кетди.

– У Альфредни ҳам қўлга олган. Бутун шаҳар “куёв қайнатасини йўлдан урган” лигини билади. Уларни суюқоёқ хотинлар билан кўрганлар бор! Ана шармандалик! Уларни деб онам ич-ичларидан куяр эдилар!

Женевьева кўзларини ишқай бошлади. Губерт отамиз бизларни асосий мавзудан четга тортяпти, деб ўйлади чоғи, ғижиниб деди:

– Биз бошқа нарсалар ҳақида гапиришимиз керак, Женевьева. Дунёда фақат сен-у, болаларинг бордек гапиряпсан.

Женевьеванинг жаҳли чиқди ва: “Иккимиздан қайси биримизнинг кўпроқ худбин эканлигимизни билгим келяпти”, – деди.

– Тўғри, ҳар ким энг аввал ўз фарзанди тўғрисида қайғуради. Мархума онамиз каби мен ҳам Жамина учун жонимни жабборга беришга тайёрман ва бу билан фахрланаман. Керак бўлса, улар учун ўзимни ўтга ташлашдан ҳам қайтмайман.

– Сен бошқаларни ҳам ўтга ташлашга тайёрсан, – деди Губерт кесатиб. (Ана шунақа қилиқлари билан у менга ўхшаб кетади).

Аввалги вақтлар бундай баҳс менга ёққан бўларди. Буни мен мероснинг қолдиқлари учун бўладиган шафқатсиз жангнинг хабарчилари деб билган ва бундан қувонган бўлардим. Энди уларнинг жанжали менга ёқмас, юрагимни сиқаётганди... Мерос масаласи, пул масаласини ҳозир, узил-кесил ҳал қилиш керак! Тинчлик билан жон беришни истаيمان!

– Шуниси қизиқки, болаларим, – дедим мен, – ўзим бир умр телбалик деб санаб келган ишни барибир қиладиганга ўхшаяпман.

Ана холос. Уларнинг баҳслари таққа тўхтади. Ака-сингил менга ишончсизлик билан қараб қолишди.

– Мен бола-чақасига бор-йўғини улашиб берган кекса ижарачи фермернинг ишини такрорламайман, деб юрардим. Фарзандлари уни очидан ўлдириб юборишганди. Баъзан бошқача йўл ҳам тутадилар: жон таслим қилиш узоққа чўзилиб кетса, устига ёстик ташлаб қўя қоладилар...

– Нималар деяпсиз, ота?!

Улар хушёр тортган эдилар. Мен гап оҳангини шартта ўзгарттирдим:

– Анчагина тер тўкишинг керак бўлади, Губерт. Мулкни тақсимлаш осон бўлмайди. Бу ерда, Парижда, хориждаги банкларда омонатларим бор. Яна ер-сув, боғ-роғ, иморат, деганларидек...

Гапирган сари ака-сингилнинг кўзлари мошдек очилмоқда эди. Лекин улар ишониш-ишонмасликни билмай қолгандилар. Губертнинг қўллари ҳадеб очилиб-ёпилаётганини сезиб қолдим.

– Ҳамма иш қазоим етмасдан ҳал бўла қолсин. Айни пайтда онангиздан қолган меросни ҳам тақсимлаб оласизлар. Калезни яхши кўрганим учун у ердаги уйни ва боғни ўзимга олиб қоламан – уларга қараб туриш харажатлари зиммангизда бўлади. Токзорлар ҳақида эшитишни ҳам истамайман. Ҳар ойда тўланадиган рента миқдорини келишиб олганимиздан кейин, уни менга нотариус орқали тўлаб турасизлар... Менга ҳамёнимни олиб бер-чи! Ҳа, камзулимнинг чап чўнтагида турибди. Губерт титроқ қўллари билан ҳамённи узатди. Мен унинг ичидан конвертни олдим. Мана бу ерда менга қарашли жами мулкнинг миқдори ҳақида маълумотлар бор. Уни нотариус Аркамга бериб қўйишинг мумкин... Йўқ, яхшиси унга телефон қилиб бу ерга чақир, конвертни унга ўзим топшираман ва сенинг ҳузуригда ўз хоҳишимга шоҳидлик келтираман.

Губерт конвертни олди ва хавотир билан мендан сўради:

– Ҳазиллашмаяпсизми, ишқилиб?

– Нотариусга телефон қил. Ҳазиллашяпманми, йўқми, билиб оласан!

У шошиб эшик томон юрди, кейин ўзини тутиб олди чоғи:

– Йўқ, айнан бугун бу ишни қилиш одобдан эмас! Бир ҳафтагача сабр қилиш керак, – деди.

У қўлини кўзига олиб борди. У онасини эслаган ва қилмишидан уялаётган эди.

– Унда конвертни оча қол! Рухсат бераман! – дедим. Губерт шошиб деразанинг олдига борди ва конвертнинг сўрғичини олиб ташлаб, ҳужжатни ўқий бошлади. Женевьеванинг сабри чидамади. У ўрнидан туриб, акасининг елкаси оша ҳужжатга очкўзларча нигоҳ ташлади.

Уларни кузатар эканман, аҳволларига қараб ажабланмаётган эдим. Губерт ишлари орқага кетган банк гумаштаси, оила бошлиғи, Женевьева ҳам оила бекаси. Улар қўлимиздан чикди, деб ўйлаган сон-саноксиз бойлик қайтиб қўлларига кираётган эди. Мени бошқа нарса, ўзимдаги бефарқлик ҳайратга солаётган эди. Мен операциядан сўнг ўзига келиб, ҳеч қаерида оғриқни сезмаётган одамга ўхшаб қолгандим. Ўзим жуда ардоқлаган, меҳр-муҳаббатим чексиз деб ўйлаган нарсани юрагимдан юлиб олиб бераётган эдим. Зеро, бу қилмишим оқибатида елкамдан тоғ ағдарилган, нафас олишим енгиллашганди. Қолаверса, бойлигимни бирон-бир кимсага инъом этиш йўлини бир умр излагандим, ўша кимса уйимдагилардан бири бўлмаслиги керак эди. Ҳеч қачон нимани орзу қилаётганимни билмаганман. Нимани истаётганимизни ўзимиз билмаймиз, ёқтирган нарсамизга эришгудек бўлсак, ундан тезда совий бошлаймиз.

Губерт синглисига:

– Бениҳоя... бениҳоя... бениҳоя катта бойлик! – дейётгани кулоғимга чалинди.

Улар тезгина шивирлашиб олишгач, Женевьева ҳамма нарсадан ўзингизни маҳрум қилишингизга, бор-йўғингизни қурбон қилишингизга рози бўлолмаймиз, деб қолди.

“Маҳрум қилиш”, “Қурбон қилиш” деган сўзлар кулоғимга эриш туюлди. Губерт синглисининг сўзини давом эттирди:

– Бугун кўп ҳаяжонландингиз, касалим оғир деб, хато ўйлаясиз. Ҳали етмишга ҳам борганингиз йўқ. Сизнинг касалингиз билан одамлар жуда узоқ яшайдилар. Маълум фурсат ўтгач, қилган ишингиздан пуншаймон бўлиб юрасиз. Истасангиз ер-сув, токзорлар, уй-жойларни назорат қилиш масалаларини зиммамга олишим мумкин. Лекин ҳаммаси ўз номингизда тугаверсин. Биз ҳамма нарсанинг тўғри хал бўлишини истаймиз ва ҳар доим адолат тарафдори бўлиб келганмиз.

Қаттиқ чарчагандим, кўзларим ўз-ўзидан юмила бошлади. Уларга қарорим қатъий эканини ва бу ҳақда нотариус ҳузуридагина гапни давом эттиражагимни айтдим. Ака-сингил эшикка йўл олишди.

– Сизларга айтиш эсимдан чиқаёзибди, – дедим уларга бошимни бурмасдан туриб, – ўғлим Робертга ойма-ой тўланадиган қилиб бир ярим минг франк миқдорида рента ваъда қилганман. Хужжатларга қўл қўяётганимизда эсимга солгин.

Губерт қизариб кетди. Бу зарбани у кутмаган эди. Соддадил Женестьева буни тўғрилиқча тушунди. У бир зумда ҳисоб-китоб қилиб бўлди-да, кўзларини катта-катта очиб, деди:

– Бир йилига ўн саккиз минг дегани-ку?! Кўп эмасмикан, дада?!

Ўн саккизинчи боб

Ёмғир ювиб қўйган она замин, оёқ остидаги топ-тоза яшил майсалар кўзни қувонтиради. Қўлмақларда ложувард осмон акс этади. Ҳамма нарса Калезга хўжайинлик қила бошлаган пайтларимдагидек менга завқ бағишлайди. Энди бу ерда ҳеч нарса меники эмас, лекин ўзимни камбағал, деб ҳис қилмаяпман. Аммо ёмғир томчиласа аввалгидек ташвишга тушаман; узумзорни, ҳосилни ўйлайман! Мулкка бўлган хасисларча муносабатим деҳқонларга хос табиий туйғу эди. Менга тўланадиган рента нотариуснинг қўлида сақланади-

ган бўлди. Мен ҳеч қачон ҳеч нимага зорикмаганман. Умрим поёнига етиб қолган бир пайтда қайта туғилгандек бўляпман! Қани энди, яна бир неча йил ёки бир неча ой, ҳеч бўлмаганда бир неча ҳафта умр кўрсам...

Ҳамшира шаҳарга қайтиб кетди, ўзимни анча яхши ҳис қиляпман. Изанинг хизматида бўлган Амели ва Эрнестлар менга қараб турадиган бўлишди; улар укол қилишни биладилар, керакли дорилар – морфин ва нитрит ёнимда турибди. Губерт билан Женевьева шаҳардан бери келишмайди, уларнинг ишлари кўпайиб қолган. Мулк хусусида бирон-бир маълумот керак бўлиб қолгандагина ёки бирор нарсанинг баҳосини билиш учунгина келиб кетадилар. Ҳамма нарса деярли жанжалсиз ҳал бўляпти. Мулкни тақсимлаш пайтида алданиб қолмаслик учун улар телбанамо хулосага келганлар – ҳамма нарсани, ҳаттоки дастурхондан тортиб идиш-товоққача, тенг бўлиб олишга қарор қилганлар. Улар бирон-бир гиламни бир-бирларига инъом қилгандан кўра, ўртасидан қирқиб олишни афзал кўрадилар. Ака-сингил нарсаларни турли қисмларга бўлиб ташлашга ҳам тайёрлар, икковларига баробар тегса бўлди. Улар биз адолат тарафдоримиз, деб таъкидлашни ёқтирадилар; қилаётган ишлари эса, адолат юзасидан эмиш. Умрларини энг пасткаш ҳиссиётларга сарф этмоқдалар. Йўқ, йўқ, бу сўзларни ўчириб ташлаш керак. Ким билсин, балки уларда ҳам шунга ўхшаш ҳислатлар ҳали бутунлай илдиз отиб кетмагандир?

Қизиқ, мен тўғримда улар қандай фикрда экан? Мени ютқазди, таслим бўлди, “чолни бошладик” деб ўйлашаётганмикан? Шундай бўлса-да, ака-сингил ҳар сафар Калезга келганларида, менга эҳтиром билан муомалада бўладилар ва миннатдорчилик билдиришни қўймайдилар. Лекин, барибир менинг хатти-ҳаракатимдан улар ҳайратдалар. Айниқса, Губерт мендан кўзини узмайди, ишонмайди, чол ҳали таслим бўлмаган деб ўйлайди. Ташвишланма, ўғлим! Ҳолим танг бўлиб Калезга қайтиб келган кунимдан бошлабоқ сизларга хавфли бўлмай қолгандим.

Ҳозир бўлса...

Буталар ва тераклар билан ўралган далалардан туман, ёқилаётган ўт-ўланларнинг тутуни ва ёмғирдан кейинги ҳовур кўтарилади. Авжи куз палласи. Август ойидаги тўхтовсиз ёмғирлар узум бошларининг етилишига зиён етказди. Лекин биз инсонлар учун ҳечнинг кечи бўлмайди. Ҳа, мен ўзимга доим шундай дейман: инсон учун ҳеч қачон ҳеч нарсанинг кечи бўлмайди.

Бу ерга келган кунимнинг эртасига Изанинг хонасига киргандим. Бу ишни қилишга мени эзгу туйғулар эмас, балки қишлоқдаги одатдаги бекорчилик, тўғрироғи зерикиш мажбур қилди. Йўлакдаги чап томонда қия очик қолган биринчи эшикни очиб, ичкарига кирдим. Дераза ва жавонларнинг эшиклари очик қолганди. Хизматкорлар ҳамма нарсани олиб чиқиб кетган эдилар.

Куёш нурлари рихлатга юз тутган инсон ҳаётининг кўз илғамас қолдиқларини ёритмоқда эди. Сентябрнинг ушбу илиқ кунда пашшалар ҳамон ғужғон учиб юришар, ҳовлидаги дарахтларнинг буришиб кетган таналарида чириш аломатлари сезиларди. Адирлар ложувард осмон қўйнида дам олар, узокдан куёш нурида олтиндек товланаётган шляпа кийган қизларнинг кулгуси қулоққа чалинмоқда эди. Узум узиш мавсуми бошланган.

Лекин Изанинг хонасида ҳаёт нафаси сезилмайди; жавоннинг пастиди ётган бир жуфт қўлқоп ва соябоннинг энди ҳеч кимга кераги йўқ. Кўҳна тош ўчоққа назар ташладим. Ўчоқнинг ўрта қисмини безайдиган тошга хаскаш, белкурак, ўрок ва бир боғлам буғдой бошоғининг тасвири туширилган. Катта-катта ғўлалар ҳам бемалол ёниб кетадиган бу ўчоқларнинг оғзилари ёз пайтларида расмли матолар билан тўсиб қўйиларди. Расмда омочга қўшилган ҳўкизлар тасвирланган. Болалигимда нимадандир жаҳлим чиқиб расмни қаламтарош билан ўйиб ташлаган эдим. Расм ўчоққа қийшайтириброқ осиб қўйилганди. Уни тўғрилаб қўяман деб тушириб юбордим, шунда кўзим ўчоқдаги кулга тушди ва болаларнинг Изанинг сўнгги куни ҳақидаги ҳикояларини эсладим: “Ҳар хил хат-ҳужжатларни куйдир-

дилар, ўт тушди деб ўйладик. “Иза ўлими яқинлашиб яқинлашиб қолганини сезган”. Ўша лаҳзада мен бунга яққол тасаввур қилдим. Инсон ҳеч қачон бир пайтнинг ўзида ҳам ўзининг, ҳам ўзгаларнинг ўлими ҳақида ўйлай олмайди. Ўлимим яқинлашиб қолди, деб юраверибман, Изанинг асабий бўлиб қолганини сезмабман. Бефаҳм фарзандларимиз эса: “Ҳечқиси йўқ! Қаричилик!” – деб юраверишган. Лекин Изанинг ўзи ана шу катта гулханни ёқа туриб, ажалнинг яқинлашиб қолган нафасини ҳис қилган. Из қолдирмаслик, буткул йўқ бўлиб кетиш ниятида ана шу ишни қилган. Ўчоқдаги кул уюмига қарарканман, оташкуракка кўзим тушди. Уни қўлимга олиб, гўё ҳаётимизнинг сирини яшириб ётган кулни титкилай бошладим. Оташкурак чуқур тушган сари кул қатламлари ҳам қаттиқлашиб борди. Ёқилган қоғоз тахламлари қалин бўлганидан омон қолган бир нечта қоғоз парчаларини суғуриб олдим. Аммо уларда айрим сўзлар, тушунарсиз иборалардан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Улар менга номаълум дастхат билан ёзилган эди. Қўлларим титраб, кавлаштиришда давом этдим. Қоракуяга беланган кичкинагина қоғоз парчасида куйидаги сўзларни ўқидим: “ОСОЙИШТАЛИК”. Остида бутнинг тасвири. Кейин: “23 февраль 1913. Азиз қизалоғимга”. Куйиб кетган саҳифадаги ибораларни бирлаштириб кўришга астойдил уриндим ва куйидаги сатрларнигина тиклай олдим: “Ушбу бола туфайли юзага келган нафрат учун сизлар жавобгар эмассизлар, мабодо нафратга кулоқ осгудек бўлсангиз, гуноҳга ботасизлар. Сизлар эса....” Қийналиб-қийналиб яна бир-икки сўзни ўқидим: “Марҳумларни кўркмасдан айбламоқчи бўласизлар, унинг Люкка бўлган меҳри исботи эмас”. Қоракуя теккан жойларни ўқиш қийин эди, пастдаги жумлагина сақланиб қолганди: “Туноҳи нима эканлигини сўрамасдан туриб, уни афв этинг. Унга ўзингизни инъом этинг...”

Ҳаммасининг мағзини кейин чақаман, ҳозир эса яна изламоқ керак, балки сақланиб қолган парчалар бордир. Энгашиб, нафасим оғзимга тикилиб кавлашда давом этдим. Бут-бутун, ғадир-будур муқовали даф-

тарчани топиб олиб хаяжондан энтиккан этдим хамки, муковадан бұлак хеч бир саҳифа сакланиб қолмаганини кўриб хафсалам пир бұлаёзди. Мукованинг орка томонида Изанинг дастхати билан ёзилган куйидаги сўзларнигина ўқий олдим: РУҲИЙ ТҮПЛАМ. Пастроқда эса: “Менинг исмим ЛАЪНАТЛОВЧИ эмас, исмим ИСОдир (Франциск Сальский “Исо ҳақида”). Ундан кейинги кўчирмаларни ўқиб бўлмади. Кулни яна узоқ титкиладим, лекин бұлак хеч вақо топмадим. Қўлларим қоп-қора бўлганини, ойнага қараганда пешонамга ҳам қора текканини кўрдим. Ўсмирлигимда бўлгани каби узоқларга кетиб қолгим келди, юрагимнинг хасталигини унутиб пастга тушдим.

Узумзорга келмай кўйганимга анча бўлди, ҳосилининг бир қисмидан маҳрум бўлган тоқлар кишки уйкуга кетиш арафасида эди. Мусаффо, тип-тиниқ, ложувард ва енгил борлиқ бир вақтлар Мария найчадан пуфлаб чиқарган совун кўпикларини эслатади. Куёш ва шамол арава ғилдараклари ва ҳўкизларнинг изини қурита бошлаган. Сайр қилишда давом этар эканман, хаёлимдан Иза шу пайтгача мен яхши билмаган, Тангридан ўзга хеч ким жиловлаши мумкин бўлмаган, эҳтиросларнинг қули бўлган аёл сиймоси гавдаланди. Хонадонимнинг бекаси мени опасидан рашк қилган экан. Кичкинтой Люкни кўрарга кўзи бўлмаган экан. Наҳотки, рафиқам фарзандларини деб бегуноҳ боладан нафратланган бўлса? Люкни ўз фарзандларимдан ҳам аёло кўрганим бунга сабабчи бўлгандир? Бирок Иза опасини ҳам ёмон кўрган. Демак, у мен туфайли азоб чекан; демак, уни қийноққа солиш ёки солмаслик менинг ихтиёримда бўлган. Қанчалар бемаънилиқ! Маринетта ҳам, Люк ҳам, Иза ҳам йўқ энди! Улар рихлатга юз тутдилар. Мен қария эса, уларни ўз комига тортган чоҳ ёқасида туриб, марҳума аёл менга бефарқ бўлмаганидан, мен туфайли азоб чекканидан хурсанд бўляпман.

Кулгили ҳол албатта! Нафасим сиқилаётганига ва ёлғизлигимга қарамай, тоқ зангини ушлаб олиб, истехзо билан кула бошладим. Қаршимда қишлоқлар, чер-

ковлар, йўллар ва уларнинг четидаги тераклар оппок туман ичидан элас-элас кўзга ташланади. Ботаётган куёш нурлари ушбу туманга бурканган олам оралаб ўзига зўрға йўл топмокда эди.

Камчилигимни яққол кўриб, бор вужудим билан ҳис қилаётгандим. Айбим илонлар уя қуриб олган қалбим, фарзандларимга бўлган нафрат, интиқом олишга интилиш, пулга хирс қўйишдангина эмас, захарли газандалардан бошқа нарсани пайқамаганим, кўрмаганимдан ҳам иборат эди. Ана шу газандалар тўдасига шунчалар боғланиб қолган эдимки, назаримда қалбим ғуж-ғуж бўлиб ётган илонлардан иборат, уларнинг тўлғонишлари юрагимнинг уриши билан ҳамоҳанг эди. Деярли ярим аср мобайнида ўзим ҳақимда сохта тасаввурга эга бўлиб келганим етмаганидек, бошқаларга ҳам шундай муносабат қилибман. Фарзандларимнинг қиёфаларида акс этган қусурлар мени чалғитиб келди. Робертнинг чехрасида калтафаҳмлики кўра билибман, холос. Ҳеч қачон одамларнинг ташқи қиёфаси йиртиб ташланиши керак бўлган парда эканини, уларни билиш учун парда олиб ташланиши кераклигини тасаввур қилмабман.

Ўтгиз ёки ҳеч бўлмаганда қирқ ёшимда шундай хулосага келишим керак эди. Умр ўтди, энди мўйсафидман, юрагим секин, мадорсиз уряпти; токзорни кезиб юрган, уни туман ва шафаққа буркаётган кузни сўнгги марта кўриб турибман. Муҳаббатимга сазовор бўлиши керак бўлганлар ҳам, менга кўнгил қўйишлари мумкин бўлганлар ҳам оламдан ўтиб кетдилар. Тирик қолганларнинг қалбларига йўл топиш, уларнинг ички дунёларини кашф қилиш учун эса менинг на мадорим, на вақтим бор. Энди мендаги бор нарса, хатто овозим, хатти-ҳаракатларим ҳам менинг исмимни кўтариб юрган, ўзини бутун дунёга қарши қўйган бадбашара махлукқа тегишли.

Ботаётган куёш нурларига чўмган Икем адирларига назар соларканман хаёлимни ана шу фикрлар банд этганди. Мен ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган яна бир воқеа барчасига аниқлик киритди. Ўша оқшом уйга

кайтарканман хаёлларим таъсирида эдим. Замин сукунат кўйнида, соялар узайиб кўринарди, борлиқ барча нарсаларни бағрига сингдирган; мудроқ адирлар елкаларини эгиб, уйкуга кетиш учун тун қоронғилиги ва туман тушишини кутаётган пахлавонларга ўхшарди.

Женевьева ва Губертни уйда учратаман, деб ўйлагандим, улар бирга тушлик қиламиз, деган эдилар. Умримда биринчи марта уларнинг келишларини илҳақ бўлиб кутаётган ва бундан қувонаётгандим. Уларга ўзимнинг янгиланган қалбимни очмоқчи эдим. Мен уларни, улар мени тезроқ билиб олсинлар, вақтни, лаҳзаларни бой бериш ярамайди. Ўлимим олдидан қилган кашфиётимни синаб кўриш учун фурсат етармикан? Болаларимнинг қалбларига йўл топиш учун имиллаб ўтирмайман ва барча тўсиқларни қуюндек енгиб ўтаман. Қалбимни чирмаб олган илонлардан ниҳоят халос бўлдим. Болаларимнинг меҳрларини шунчалик тез қозониб оламанки, ўлганимда улар менга ачиниб йиғлайдилар.

Улар ҳали шаҳардан келмаган эдилар. Йўл чеккасидаги курсига ўтириб, машина келиб қолармикан, деб кулоқ сола бошладим. Тоқатим тоқ бўлиб, уларни кўргим келаверди. Кутилмаганда эски ғазабим қўзғалиб қолди: кутаманми-йўқми, уларга барибир. Хавотир олаётганимнинг ҳам улар учун ҳеч бир қизиғи йўқ; жўрттага шундай қилишяпти. Кейин ўзимни қўлга олдим: нима сабабдан ушланиб қолганликларининг сабабини билмайман-ку, ахир! Бекорга улардан хафа бўляпман. Тушликка кўнғироқ чалинди. Ошхонага бориб, Амелига бироз сабр қилишни буюрдим. Шиплари қорайиб кетган, сур гўштлар осилган ошхонага камдан-кам ҳоллардагина қадам ранжида қиламан. Оловга яқинроқ ўтирдим. Ҳозиргина қаҳ-қаҳ уриб сўзлашаётган Амели, унинг эри ва иш бошқарувчимиз Казонинг мени кўришлари билан овозлари ўчди. Мен пайдо бўлган жойда эҳтиром ва қўрқув ҳукмронлик қилади. Ҳеч қачон хизматкорлар билан суҳбатлашган эмасман. Бунга инжиқлигим ёки талабчанлигим эмас, балки уларни назарга илмаслигим сабаб эди. Лекин

ўша окшом улар билан бирга эканлигимдан хурсанд эдим. Модомики, болалар келмаётган эканлар, хизматкор хотин қийма чиқараётган столнинг бир чеккасида овқатланиб оламан, деб ўйладим.

Казо қочиб қолганди. Эрнест тушлик пайтида менга хизмат кўрсатиб туриш учун оқ камзулини кийиб олди. Унинг лом-лим демаслигидан юрагим сиқила бошлади. Унга бирон нарса дейишга ожиз эдим. Йигирма йилдан бери бизга садоқат билан хизмат қилиб келаётган ана шу икки инсон ҳақида ҳеч нарса билмасдим. Ниҳоят, уларнинг Совтер-де-Гийси деган жойда турмушга чиққан ва бир вақтлар куён кўтариб ота-онасини кўришга келган қизлари эсимга тушди. Ўшанда Иза қизнинг бизникида еб-ичаётганини рўкач қилиб, куённинг ҳақини бермаган эди.

– Хўш, Амели, – дедим мен шоша-пиша кўзимни бир нуктага тикиб. – Қизингиз яхши юрибдими? Ҳали ҳам Совтерда турадими?

Амели уникиб кетган юзини менга буриб, кўзларимга тикилиб боқди:

– Тақсирим, унинг вафот этиб кетганини билсалар керак... Ойнинг 29 куни, яъни ҳаворий Михаил куни ўлганига ўн йил бўлади. Наҳотки тақсиримнинг эсларидан чиққан бўлса?

Эрнестнинг ҳамон дами чикмасди. Бироқ у менга совуқ назар ташлади: хўжайин бошимизга тушган кулфатни била туриб жўрттага ана шу саволни берди, деб ўйлаётгани шубҳасиз эди.

– Мени афв этинг... қаричилик, – дедим дудукланиб.

Нокулай аҳволга тушиб қолсам ёки бирор нарсадан тортинсам, ишшайдиган одатим бор. Бу сафар ҳам хунук тиржайишдан ўзимни тута олмадим.

Ўрнимдан тез туриб хира ёритилган емакхонага кирдим ва Иза ўтирадиган курсининг қаршисига ўтирдим. Мана бу Женевьеванинг ёнидагиси аббат Ардуеннинг, наригиси Губертнинг жойи! Дераза ва жавон ўртасида эса Мариянинг орқаси баланд курсиси турганини эсладим, кейинчалик курси Жанинага, ундан

кейин эса қизига хизмат қилди. Бир-икки ютум овқат еган бўлдим. Менга овқат узатиб турган кимсанинг назари совуқ эди.

Меҳмонхонадаги каминга ток пояларидан ўт ёқилганди. Денгиз суви қайтган маҳал кирғоқда қоладиган чиганоклар каби, ўтиб кетган ҳар бир авлод ана шу хонада ўзидан хотира қилиб расм солинадиган дафтарларни, турли-туман қутичаларни, фотосуратларни, мойчирокларни қолдирган. Ойнаванд жавонлар турли ўйинчоқлар, кўнгил очар буюмлар билан лик тўла. Ҳовлидаги узумнинг сувини оладиган мосламанинг ғирчиллаши ва уни айлантираётган отнинг оғир қадам ташлаши негадир юрагимни эзиб юборди. “Нега келмаяпсиз, болажонларим?” – деган ҳайқирик ичичимдан отилиб чиқди. Агар хизматкорлар эшик ортидан туриб ана шу сўзларимни эшитган бўлганларида, шубҳасиз меҳмонхонага бегона кириб қолибди, деб ўйлаган бўлардилар.

Хотиним, фарзандларим, хўжайинлару хизматкорлар менга қарши тил бириктирган, жирканч вазифани бажаришимга мажбур қилган эдилар. Улар мени золим қиёфасида кўришни истаган ва мен ана шу қиёфада тош қотган эдим. 68 га кирганимда, бошқача одам бўлганлигимни уларга исботлашга интилиш кучли оқимга қарши сузиш билан баробар эди. Биз ўзимиз одатланиб қолган нарсаларнигина тан оламиз. Сизларни эса, болажонларим, чин инсоний қиёфада кўрмаяпман. Балки ёшроқ бўлганимда юрагимдаги доғлар камроқ кўзга ташланган, одатларим бу қадар илдиз отиб кетмаган бўлармиди? Барибир агар ёш бўлганимда ҳам, бу сеҳрли кучнинг таъсиридан чиқиб кета олмаган бўлардим. Ўз-ўзимга бир неча маротаба бунинг учун куч керак, дегандим. Қандай куч? Кимдир қўллаб-қувватлаши керак. Ҳа, ўша кимдир билан ҳамфикр бўлишим, у ғалаба қозона олиши, елкамга ортилган жирканч юқдан мени халос қилиши, ўша вазифани бажаришни ўзининг зиммасига олиши керак эди.

Энг ақлли, энг кучли инсон ҳам бировнинг кўмагисиз ишқ санъатини эгаллай олмайди. Кулгили аҳвол-

га тушиб қолмаслик, хатоларни ва қусурларни четлаб ўтиш учун одамлар эндиликда унутиб юборган инсоний муҳаббат сирларидан хабардор бўлишлари керак. Бу сирни қайта кашф қилмас эканлар, инсонларнинг яшаш шароитларини ўзгартириш йўлидаги ҳар қандай хатти-ҳаракатлари зое кетади: мен ўзимни иқтисодий ва ижтимоий муаммолардан четга тортиб келганман ва илгарилари буни худбинликдан, деб ўйлардим. Тўғри, мен танҳоликни ёқтирадиган ва ҳамма нарсага бефарқ қарайдиган махлуқ эдим. Лекин бир нарсага ишончим комил бўлиб келган: турли хил инқилоблару дунёнинг ташқи қиёфасини ўзгартириш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Дунёнинг қалбига йўл топа билиш керак. Бундай ғалабага эришиш фақат Унинг қўлидан келади ва мен Уни излаяпман: у ҳамма қалбларнинг Қалби, дунёдаги жамики ишқнинг Маркази бўлмоғи керак. Мендаги бу истак Тангрига илтижо қилишга кўпроқ ўхшаб кетади. Ўриндикқа суяниб тиз чўкишимга сал қолди: ёз оқшомлари Иза шундай қиларди, учала бола эса унинг этагини тутиб туришарди. Айвонда туриб уларни кузатардим: “Қаршингда ер ўпиб турар эканман, Тангрим, сени қалбим билан ҳис қилиш ва севиш имкониятини менга берганинг учун шукроналар қиламан”.

Хонанинг ўртасида, биров мени итариб юборгандек, мувозанатимни зўрға ушлаб турибман. Ўтган ҳаётим, кечмишим кўз ўнгимга келади. Ушбу кучли лойка оқимига қарши бориб бўлмайди. Шунчалар ёмон одамманки, ўтган умрим мобайнида битта ҳам дўст орттирмабман. Эҳтимол юзимга ниқоб тақа олмаганим бунга сабаб бўлгандир. Қани энди, ҳамма одамлар мен эллик йил давомида қилиб келган ишни қилсалар – юзларидаги ниқобларини ечиб юрсалар! Ростини айтганда, ҳеч ким ниқобсиз юрмайди, ҳеч ким! Кўпчилик дабдабага, ўзини олижаноб кўрсатишга мойил. Улар ўзгаларга ёки бадий асар қаҳрамонларига тақлид қиладилар. Авлиёлар инсоннинг қалбида нималар кечаётганини кўра билганлар ва шунинг учун ўзларидан нафратланганлар. Агар очикчасига ўзимни ҳар

томондан кўрсатмаганимда, мендан бунчалик нафратланмаган бўлардилар.

Нимқоронғи меҳмонхонада каловланиб юрар эканман, хаёлимни ана шундай фикрлар банд қилган эди. Қизил ва қора дарахтдан ясалган жиҳозлар оиламизнинг эндиликда тупроққа айланган қанча аъзоларига хизмат қилган. 1870 йили рангли журналларни ва рақлаб ўтириш учун диванга бошмоқчаларини ечмай чиққан кичкинтойларнинг излари ҳанузгача турибди. Шамол увиллайди, япроқларни сочиб ўйнайди. Аллақайси хонанинг деразаси ёпилмасдан қолганга ўхшайди.

Ўн тўққизинчи боб

Эртаси куни сабрсизлик ва хавотир билан почтани келтиришларини кутдим. Иза болалар кеч қолгудек бўлсалар хавотир олиб юргани каби, мен ҳам уйимиз олдидаги хиёбонда у ёқдан-бу ёққа бориб келавердим. “Уришиб қолишдимикан? Ёки бирортаси касал бўлиб қолдим?” Шайтон хаёлимни минг ёққа олиб кетди. Ваҳима қилишда Изадан ҳам ўтадиганга ўхшаб қолдим. Бирон-бир ташвиш сабабли ич-этини тирнаётган барча инсонлар каби атрофимда нималар бўлаётганини пайқамаган ҳолда тоқзорлар оралаб дайдиб юрдим; хавотир олиш қўлимдан келаётганига ўзимдан хурсанд ҳам эдим. Водий куюқ туманга бурканган, кўз ҳеч нарсани илғамаса-да, турли-туман овозлар қулоққа яққол эшитилади. Ҳали айниб улгурмаган узум шодаларига чуғурчиқ ва беданалар гала-гала бўлиб ёпирилишади. Эрта кузнинг ана шундай манзараларини таътилга келган Люк жуда-жуда ёқтирарди...

Губерт Париждан икки энликкина хат ёзиб юборибди. “Шошилинич жўнаб кетишга мажбур бўлдим, – деб ёзган эди у. – Кўнгилсиз воқеа юз берди. Қолганини индинга олдингизга борганимда тушунтираман”. Солиқ тўлаш хусусида англашилмовчилик юз берган бўлса керак, деган хаёлга бордим. Балки Губерт қонунни четлаб ўтмоқчи бўлгандир?!

“Энди сира ҳам ёлғиз йўлга чикмайман”, – деб ўз-ўзимга сўз берганимга қарамай, сабрим чидамасдан вокзалга элтиб қўйишларини айтдим ва Бордога жўнаб кетдим. Бизнинг илгариги уйимизни Женевьева банд қилган эди. Уни кираверишда, афтидан докторни кузатаётганида учратдим.

– Губерт сизга хабар қилмадимми?

Женевьева мени дафн маросими куни ўзимдан кетиб қолган меҳмонхонага олиб кирди. Филининг қочиб кетганини эшитиб енгил нафас олдим: бирон-бир бахтсизлик юз бердим, деб жуда кўрққан эдим. Фили аллақандай бир аёлнинг “домига” тушиб қолиб, ўша билан қочиб кетибди. Ундан олдин Фили билан Жанина ўртасида катта жанжал бўлган ва Фили хотинини бутунлай ташлаб кетишини айтган. Энди бўлса Жанина телбанамо бир суратга айланган, доктор уни бу аҳволдан қутқариш йўлини топа олмай гаранг бўлаётган эмиш. Альфред билан Губерт қочокни Парижда топишга муваффақ бўлишган, бироқ яқинда юборган телеграммаларига қараганда ҳеч бир иш чиқара олишмаган.

– Сира ақлимга сигдиролмайман. Ахир биз уларга ёрдам бўлсин, деб анчагина пул тўлаб турган эдик. Эҳтиёт шарт деб улар учун улуш ажратмагандик, лекин олаётган ренталари мўмайгина эди. Тангрига аён, Жанина эрига жуда кўнгли бўш эди. Фили қизимдан хоҳлаган нарсасини ундириб оладиган бўлиб қолувди. Сизнинг бизларга ҳеч вақо бермас экан деб ўйлаб бир вақтлар Жанинани ташлаб кетаман, деб юрганлари эсимда турибди. Нега энди бор давлатингизни бизларга улашиб берганингиздан кейин у қочиб қолиши керак, буни қандай тушунса бўлади?

У қошларини чимириб, қаршимга келиб тўхтади ва кўзларини катта очиб, менга қаради. Кейин иситгичга суянган ҳолда, жунжикиб қўлларини бир-бирига ишқай бошлади.

– Афтидан, – дедим мен, – ўша аёл жуда бой бўлса керак.

– Қаёқда дейсиз! Мусиқадан дарс беради... Айт-

моқчи, уни танийсиз, Велар хоним! Айтарли ёш ҳам эмас, мингта кўчани кўриб чиққан. Тирикчилигини зўрға ўтказиб юради. Буни қандай изоҳласа бўлади? – дея такрор сўради Женевьева.

Жавобимни кутмасданок, у яна вайсаб кетди. Худди шу пайт хонага Жанина кириб келди. У халат кийиб олганди. Ёнимга келиб менга пешонасини тутди. Жанина озмаган эди. Лекин унинг шишиб, хунуги чиқиб кетган юзида илгариги менга ёқмайдиган белгиларни умидсизлик юиб юборгандек эди. Олдинги ялтоқланишларидан, беўхшов қилиқларидан асар ҳам қолмаган, қаршимда оддийгина жувон турарди. Чироқнинг ёруғи унга тик тушаётганига қарамасдан, киприк ҳам қоқмасди.

– Сизга ҳам етказишдимми? – деб сўради у мендан, чўзинчоқ курсига ўтирар экан. Онасининг Фили жўнаб кетганидан бери нолиб гапираётган гаплари унинг қулоғига кирганмикан?

– Ақл бовар қилмайди.

Ақл нима, ақл билан иш кўриш нима эканлигини билмайдиган Женевьева ҳар сафар гап бошланганида ана шу ҳайратомуз иборани қўллайди.

– Ақл бовар қилмайди, – дея яна зорланди Женевьева. Қанчалар нонкўрлик! Жуда ёшлигида кўлига кирган меросни йигирма икки ёшидаёқ совуриб юборганига қарамай, чиройли қизимизга куёв қилгандик (Фили етимча бўлиб, яқин қариндошлари ҳам йўқ эди. Унга васийликни ҳам зиммамизга олгандик). Саёқ юришларига ҳам тишимизни тишимизга қўйиб чидаган эдик... Мана унинг миннатдорчилиги!

Тошиб келаётган ғазабимни жиловлай олмадим. Яна илгаригидек жаҳлим чиқа бошлаганди. Ахир Филини ҳол-жонига қўймай, ваъдалар бериб, умидвор қилиб, куёвликка рози қилган ана шу Женевьеванинг ўзи, Альфред, Иза ва уларнинг ҳамтовоқлари эмасмиди?

– Қизиғи шундаки, – дедим мен жаҳл билан, – гапларингга ўзинг ҳам ишонаётган кўринасан. Ҳолбуки, ҳаммангиз Филининг кетидан югуриб юрувдингиз.

– Дада, наҳотки унинг ёнини олмоқчи бўлсангиз?...

– Ҳеч ким унинг ёнини олмоқчи эмас! Биз Филининг пасткашлигига керагидан ортиқ баҳо бериб хато қилганмиз. Бойликдан умидвор экан, ҳар қандай ҳақоратларга ҳам чидайверади, ҳеч қаерга кетиб қолмайди, деб ўйлашимизни унга билдириб қўйганмиз. Ҳамма ҳам пасткаш деганлари билан пасткаш бўлиб кетавермайди.

– Ақл бовар қилмайди... Наҳотки ёшгина хотини билан қизчасини ташлаб кетган бадбахтнинг ёнини олсангиз?...

– Женеваева, – дедим мен овозимни кўтариб, жаҳл билан. – Мени тушунмаяпсан. Ўзинг бир ўйлаб кўр: хотини билан қизини ташлаб кетиш ёмон, албатта. Куёвинг бу ишини пасткашлигидан қилган бўлиши мумкин, лекин айна пайтда эзгу ниятлари йўлида амалга оширган бўлиши ҳам мумкин...

– Шунақа денг, – деди Женеваева қайсарлик билан. – Йигирма икки яшар хотини ва қизалоғини ташлаб кетиш ҳали эзгулик бўлиб қолдимиз?!

Калтафаҳм Женеваева ҳеч нарсани тушунишни хоҳламас, билганидан қолмасди.

– Ё чиндан ҳам аҳмоқсан, ё ўзингни тушунмаганга оляпсан! Қулоқ сол, юз берган воқеадан кейин Фили менга биз ўйлаган даражада пасткаш эмасдек туюляпти.

Женеваева гапимни бўлиб: “Жанинанинг олдида эрини ҳимоя қилиб, уни ҳақорат қиляпсиз”, – деди. Шунда, шу пайтгача лом-лим демай ўтирган набирам ўзиникига ўхшамай қолган овозда онасига деди:

– Инкор қилишнинг нима кераги бор ойи? Филини жуда ҳам ерга уриб юборувдик. Эсингиздами, меросни бўлиб олган кунимиздан бошлаб унинг устидан ҳукм юрита бошлаганимиз? Бўйнига занжир солиб олгандим. У мени севмайди, деган хаёлга бормасдим, бундан деярли изтироб ҳам чекмасдим. У менинг мулкимга айланиб қолганди: ҳамма пул менинг қўлимда эди: уни истаган кўйимга солардим. Бу гапни сиз айтган эдингиз, ойи. Эсингиздами, бир куни менга: “Энди

уни истаган кўйга солишинг мумкин” – дегандингиз. Биз Филини ҳамма нарсадан пулни афзал кўради, деб ўйлардик. Эҳтимол у ҳам шундай деб ўйлагандир, бироқ номус ва нафрат устунроқ чиқди. У ўша аёлни севмайди, буни менга жўнаб кетаётганида ўзи айтди. Бунга ишонса бўлади. Фили аччиқ бир ҳақиқатни юзимга айтди. Ўша аёл ундан нафратланмас, уни ерга ҳам урмас экан. Аёл уни сотиб олишни хаёлига ҳам келтирмаган, балки ўзини унга тортиқ қилган. Мен бўлсам, унга хусусий мулкдек муомалада бўлдим.

Жанина бу сўзларни ич-ичидан эзилиб, афсусланиб гапирди. Волидаси эса елка учириб кўя қолди ва қизининг йиғлаётганини кўриб, хурсанд бўлди. “Юрагини бўшатиб олади...”

Кейин у яна гап бошлади:

– Кўркма кизим, у ҳали олдинга қайтиб келади. Очлик бўрини ҳам ўрмондан чиқишга мажбур қилади. Номаъкул бузоқнинг гўштига яхшилаб тўйиб олсин, қашшоқлик нима эканлигини билсин, кейин.

Набирамга бу гапларни эшитиш оғир бўлаётганини сезиб турардим. Бу уйда кечгача туришга сабрим чидамаслигини билиб ўрнимдан турдим ва шляпамни кўлимга олдим. Қизимга машина ёллаганман ва ҳозирнинг ўзида Калезга қайтиб кетишимни айтдим. Жанина кутилмаганда:

– Мени бу ердан олиб кетинг, буважон! – деб қолди.

– Эсингни еб кўйибсан, – деди унга онаси. – Сен шу ерда бўлишинг керак. Суддагиларга керак бўлиб қолишинг мумкин. Қолаверса, Калезда ўзингни еб кўясан.

Йўлакда мен билан хайрлаша туриб, Женевьева Жанинанинг эрини мақтаганингиз яхши бўлмади, деб ўпкалаган бўлди.

– Ўша ярамасни хаёлидан чиқара олганда, ташвишимиз анча камаярди. Никоҳни бекор қилиш учун эса баҳона топиш қийин эмас. Шунча пул билан Жанина истаган одамига турмушга чиқа олади. Лекин энг аввал у эрини хаёлидан буткул чиқариб ташлаши керак. Сиз бўлсангиз Филини унинг олдида мақтаб ўтирибсиз, ўзингиз эса уни доим ёмон кўриб келгансиз. Йўқ,

уни Калезга жўнатмайман. Бу ерда биз Жанинанинг кўнглини овлашга уриниб кўрамиз. Бир куни келиб у эрини эсидан чиқаради.

– Агар ўлиб қолмаса, дея хаёл қилдим мен, ўшанда ҳам умри надомат билан ўтади. Жанина мен, кекса адвокат яхши биладиган аёлларнинг тоифасига кирса эҳтимол: бундай аёллар умид қилиш деб аталувчи тузалмас дардга мубтало бўладилар ва орадан йигирма йил ўтса ҳам, вафодор ит сингари эшикка термулиб ўтиришни тарк қилмайдилар.

Жанина ўтирган хонага қайтиб кирдим.

– Истаган пайтингда олдимга боравер, кизим! Қачон борсанг ҳам хурсанд бўламан!

Унинг авзойидан гапимни тушунган-тушунмаганини англай олмадим. Женевьева қайтиб кирди ва мендан шубҳаланиб сўради:

– Унга нима дедингиз?

Кейинчалик Женевьева: “Ана шу бир неча лаҳза ичида Жанинани йўлдан урди, бизларни мазах қилиш учун унинг миясини хомхаёлга тўлдириб кетди”, – дея мени айблаб юрди. Ўшанда, зинадан пастга тушар эканман, набирамнинг: “Мени бу ердан олиб кетинг...” – деб зорланганини хаёлимдан чиқармаётган эдим. Менинг Фили ҳақида тусмоллаб айтган гапларим, Жанинанинг қалбидаги дарди бўлиб чиқди: унинг дилини оғритмаган ягона одам, эҳтимол, мен эдим.

Ўқув йилининг бошланиши муносабати билан байрамона безатилган Бордо кўчаларида дайдиб юрдим. Туман аралаш ёмғирдан нам тортган йўлкалар туссиз ранг билан жилоланади. Одамларнинг туш пайтидаги шовқин-сурони трамвайларнинг овозидан ҳам ўтиб тушади. Болалигимда шаҳарнинг ҳиди бутунлай бошқача эди. Ўша ҳидни Дюрфур-Дюбержье ёки Гоос-Клош кўчаларидан топсам эҳтимол. Ким билсин, эҳтимол ҳали ҳам бирорта кампир зимистон кўчанинг бурчагида анис ҳиди таралаётган кўзчасини бағрига босиб тургандир. Йўқ, кайфиятимда тушқунлик аломати йўқ эди. Мени эшитадиган, тушунадиган одам топилганди. Биз энди Жанина билан иттифоқдош эдик. Бу ға-

лаба эди. Женева билан эса тил топишиб бўлмади, ундаги телбалликни енгигга ожизлик қилдим. Жиноят йўлига кирган, энг оғир иллатларнинг соҳибни бўлган, лекин кўнгли очик инсоннинг қалбига йўл топса бўлади, аммо калтафаҳмлиқни енгиб бўлмади. Начора! Буни ҳисобга олиб кўямиз, бағритошларнинг қалбларини юмшатиш мушкул иш. Ажал соатим етиб келгунга қадар, ақалли бир кишининг қалбига йўл топа олсам, бахтиёр бўлардим.

Ўша куни меҳмонхонада тунадим ва эртасига Калезга қайтиб бордим. Бир неча кундан кейин олдимга Альфред келди ва ундан Женева билан бўлган суҳбатимнинг оғир оқибатларини билиб олдим: Жанина эрига аҳмоқона хат ёзиб, тавба қилганмиш ва ундан кечирим сўраганмиш. Аёлларнинг ақли калта бўлади.

Оқкўнгил ва бақалоқ куёвим фикрини давом эттиришга ва “Жанина бувисидан ўрнак оляпти”, – дейишга ботина олмади.

Альфред ажрим масаласида мағлубиятга учрашимиз аниқ эканлигини ва Женева бу ишга мени айбдор қилаётганини айтди, гўёки мен Жанинанинг бошини жўртгага айлантирган эмишман. Куёвимдан мени бу ишга нима мажбурлаганини сўрадим. Альфред норози оҳангда хотинининг фикрига қўшилмаслигини, лекин Женевавининг айтишича, эрмак учун, интиқом олиш учун ёки “ёвуз ниятда” ана шу ишни қилган эмишман.

Шундан кейин болаларим олдимга келмай қўйишди. Икки ҳафтадан кейин Женева хат билан, Жанинани руҳий касалликлар шифохонасига ётқизишга мажбур бўлишганини хабар қилди. Тўғри, унда телбалликдан асар ҳам йўқ эди. Лекин врачлар ташқи дунёдан ажратиб даволаш наф келтиради, деб айтишганди.

Мен ҳам ёлғиз эдим, лекин изтироб чекмаётгандим. Юрагим ҳам безовта қилмай қўйганди. Ана шу ўтган икки ҳафта мобайнида ва ундан кейин ҳам илиқ куз фасли табиатга ҳукмронлик қилди. Ҳали дарахтлардан бирон япроқ тўкилмаган, раъно гуллари эса гуллай бошлаганди. Болаларимдан яна четлашиб қолга-

нимдан хафа эдим. Губерт фақат иш юзасидан келиб кетар, башараси тунд, муомаласи совук эди. У менинг хурматимни ҳамон жойига қўйса-да, эҳтиёткор бўлиб қолганди. Уларнинг назарларида мен яна рақибга, ҳамма нарсага қодир баджаҳл қарияга айланиб қолгандим. Қолаверса, мени тушуниши мумкин бўлган ягона инсонни ташқи оламдан ажратиб, банди қилган эдилар. Шундай бўлса ҳам, ниҳоятда хотиржам эдим. Ҳамма нарсамдан ажралган, ҳамма мендан юз ўтирган, даҳшатли ажал тепамда чарх уриб турган бўлса ҳам, кўнглим тинч, руҳим тетик, ақлим равшан эди...Надоматли ҳаётим ҳақидаги ўйлар мени қийнамай қўйганди. Танҳоликда ўтказилган йилларнинг оғир юкини сезмаётгандим, оғир дард ва мўйсафидлик унутилгандек, ҳали бутун умрим олдинда тургандек, аллақандай жонли ва улуғ мавжудот кўнглимга хотиржамлик бахш этаётгандек эди.

Йигирманчи боб

Шифохонадан қочган Жанина бир ойдан буён меникида турибди, лекин соғайганича йўқ.

– Фитнанинг қурбони бўлдим! – деди у. – Филига айб қўйишни истамаганим, никоҳ шартномасини бекор қилишни ва ажратишларини талаб қилмаганим учун мени жиннихонага қамаб қўйишди.

Қариндошларимизнинг фикрича, Жанинанинг бундай ҳолатга тушишига мен сабабчи эмишман, ҳолбуки уззукун Калезда ўтириб унинг хато фикрларига ва тасаввурига қарши курашиб келяпман. Ташқарида ёмғир ёғяпти. Қорайиб чирий бошлаган япроқларга ёмғир томчилари лой сачратади. Шағал ётқизилган ҳовлидан оёқ товущлари эшитилади, кимдир бошини сумкаси билан пана қилиб ўтиб кетди. Боғ ҳувиллаб қолган. Хоналарни зах босган, кечқурунлари алламаҳалгача иссиқ меҳмонхонада ўтирамыз. Набирамни ота-онанг, аканг, амакинг сенга ҳеч бир ёмонликни раво кўришмайди, деб ишонтиришда давом этаман. Иложи бори-

ча унинг хаёлини шифохона мавзуидан четга тортишга уринаман. Гап ҳа деб Филига бориб тақалаверади.

– Унинг қандай одам эканлигини тасаввур қила олмайсиз. Унинг ким эканлигини билмайсиз.

Жанина Филисини аввал кўкларга кўтариб мақтайди, кейин лой чаплайди. Мақтови ҳам, баҳоналари ҳам менга асоссиздек туюлади. Уни муҳаббат шу кўйга солган.

Тасаввур қилиш нима эканлигини билмайдиган бадбахт ўша Филиингни яхши биламан; ўткинчи ёшликнинг беҳаё ҳавасига берилган такасалтанг у! Ана шу эркатой “тайёрга айёр” болани гоҳ олижаноб, оқ кўнгил деб мақтайсан, гоҳ унинг барча ниятларини қора деб, маккорликда айблайсан; ҳолбуки унинг барча хагги-ҳаракатларига тўғри баҳо бермоқ лозим. Уни тушуна билмадинглар. Авваламбор, унинг ҳам барча эркаклар сингари, иззат-нафси бор эди. Уни “истаган кўйга солиш” керак эмас эди; бундайлар истаган ноғорага ўйнашмайди, керак бўлса, миннатсиз неъмат бериладиган жойга қочиб кетади. Шундай бўлди ҳам!

Бечора Жанина, Филисига баҳо беришга ожизлик қилади. У эрининг ёқимтой эркалашларини, қайтиб келишини қўмсаяпти, холос! Ўша дайдининг ярамас одам эканлигини билса ҳам ортидан чопишга тайёр. Отанинг меҳри кўзида бўлади, дейдилар. Жанина менинг неварам, холос. Шундай бўлса ҳам унга ўз қизимга қарагандек баҳо бера оламан. У бошқаларга ўхшамайди, қадам олиши оғир, лекин эркакларнинг эътиборини тортавермайди, у кишида ҳиссиёт уйғотмайдиган аёллар тоифасига киради. Бироқ ўша кезларда, ишқий тушқунлик ва алам унга такрорланмас бир чирой бағишлагандек эди. Балки шундай ҳолатда бирон-бир эркакнинг кўнглига чўғ ташлаган бўлармиди?

Жанинага ачинардим. Шунинг учун ҳам унинг Фили ҳақидаги ҳикояларини эшитишдан чарчамасдим. Ҳамма оқ капалаклар бир-бирига ўхшаганидек Фили ҳам бошқалардек оддий йигит эди. Лекин Жанинага шу қадар ўтли эҳтирос бағишлаганидан ҳайратда эдим. Бу эҳтирос таъсирида неварам ташқи дунё-

дан узилиб қолди. Унинг кўзига эридан бошқа нарса кўринмасди. Эссиз одам!

Жанина қоронги тушиши билан меҳмонхонага секингина кириб келадиган қизига ҳам унчалик эътибор бермайди. Аммо шу қизи туфайлигина у эрини таъқиб қилишдан воз кечди, йўқса Филени тинчитмаган, жанжал чиқариб ҳамманинг олдида шармандасини чиқарган бўларди. Қизчаси бўлмаганида якка ўзим уни ушлаб туrolмасдим. Кечки овқат пайтида қизалоқ кучоғимга кириб оларди. Унинг сочларидан келаётган куш уясининг хиди менга Марияни эслатарди. Кўзларимни юмиб унинг сочларига лабимни босар эканман, қалбим ич-ичидан ўртаниб, мархума қизимни қўмсардим. Айни пайтда Люкни бағримга босаётгандек бўлардим. Номсиз хушбўй хидлар димоғимга урилиб, хаёлга чўмардим. Муҳаббат асираси Жанина эса хона ичида тўхтамасдан у ёқдан-бу ёққа юрарди.

Эсимда, оқшомларнинг бирида у мендан:

– Изтироб чекмаслик учун нима қилса бўлади? Ҳаммаси эсимдан чиқиб кетармикан? – деб сўраб қолди. Ўша куни қаттиқ совуқ эди, Жанина деразани очиб совуқда туриб қолди. Уни камин олдига олиб келдим ва ёнига ўтириб, қўлимни елкасига қўйдим.

– Айт-чи, сенда эътиқод борми? – сўрадим ундан.

Жанина паришонлик билан сўради:

– Эътиқод?

– Ҳа, худога ишонасанми демоқчиман?!

– Бу нарсаларнинг бир-бирларига боглиқ эканлигини кўрмаяпман!

– Ишонасанми, йўқми? – қайта сўрадим ундан.

– Ҳа, албатта. Мен тақводорман. Ибодат қиламан, барча расм-русмларга риоя қиламан. Лекин нега мендан буни сўраяпсиз? Устимдан кулмоқчимисиз?

– Айтчи, Фили чиндан ҳам мактовларингга арзийдими?

Унинг жаҳли чиқди; гапни тушунмаса, жавоб беришни билмаса ва панд еб қолишдан кўрқса, одамга ўқрайиб қараш одати бор. Ҳозир у менга шундай қарамокда эди.

– Бу нарсаларнинг бир-бирига боғлиқ жойи йўқ,
– деди у. – Бу ишларга эътиқодни аралаштиришни
ёқтирмайман. Ҳа, мен такводорман, шунинг учун ҳам
куфрона такқослашларга қаршиман. Барча расм-русм-
ларни адо этиб келяпман.

Мен ана шу нарсани, сохта насронийча такводор-
ликни, диндорликка беўхшов таклид қилишни бир
умр ёмон кўриб келганман: улардан бемалол нафрат-
лана олиш учун ўзимни такводор кўрсатганман. Узинг
ёмон кўрадиган нарсанинг юзига тик қарай билиш ке-
рак. Лекин ўзим-чи? Ўзимни-ўзим алдаб юрганганимни
энди билдим-ку! Ўшанда аббат Ардуен, ана шу ерда,
Калезда, айвонда туриб менга: “Сиз жуда олижаноб-
сиз”, – деган эди. Кейинроқ бориб эса жон таслим
қилаётган Мариянинг сўнгги сўзларини эшитмаслик
учун қулоқларимни беркитиб олгандим. Лекин ўшан-
да, унинг тепасида турганимда, инсон ҳаётининг ва
ўлимининг сиридан воқиф бўлган эдим. Қизалоғим
мени деб бу дунё билан хайрлашаётган эди. Буни уну-
тишга уриниб ҳам кўргандим.

Ўша оқшом мен ана шулар ҳақида ўйладим. Эсимда,
ўрнимдан турар эканман, курсини шундай тарақла-
тиб юбордимки, Жанина чўчиб тушди. У ғам-ғуссани
бир оз унутгандек эди. Олов тафти борган сари паса-
йиб хона совиб борарди. Жанина курсисини каминга
якинроқ қўйиб олган, оёқлари кул бўлаёзган кўмирга
тегай-тегай дерди, у қўлларини олдинга чўзиб, исит-
моқчи бўларди. Мен нимқоронғи меҳмонхонада у
ёқдан-бу ёққа юрарканман, унга ёрдам беришга ожиз
эканимни ҳис қилардим. “Болагинам...” Унинг кўнгли-
ни кўтарадиган сўзларни излардим, лекин тополмас-
дим. Мазкур сатрларни қоғозга туширар эканман, на-
фасим сиқилаётганини ҳис қиляпман, ўша улуғ Зотга
муҳаббат билан тўлиб-тошган юрагим тарс ёрилгудек
санчиб оғрияпти. Энди унинг табаррук отини била-
ман, у...

Калез. 193...йил, 10 декабрь.

Қадрли Женевьева!

Бу ерда жавонлар ҳар хил қоғозларга тўла. Шу ҳафта ичида уларни тартибга солиб бўламан.

24 ноябрь куни эрталаб Амели хонага кирганида, отамиз дафтарга юз кўйиб, жон таслим қилганидан хабаринг бор. Шу дафтарни сенга етказишни бурчим, деб биламан.

Шубҳасиз, дафтарни ўқиб чиқишга қийналасан. Бу нарса менга ҳам қийин бўлди, яхшиямки, бундан хизматқорлар хабар топмаган. Аввалига дафтарни сенга жўнатишни лозим топмадим, чунки отам сенинг тўғрингда анчагина оғир гапларни ёзганлар. Лекин иккаламизга тегишли гаплардан сени маҳрум қилишга ҳаққим йўқ. Ота-онамиздан қолган мероснинг адолат юзасидан тақсимланиши тарафдориман. Шунинг учун ҳам фикримни ўзгартирдим.

Айтмоқчи, заҳархандалик ва аччиқ алам билан ёзилган саҳифаларда ҳаммамизга ҳам тегишли гаплар бор. Таассуфки, унинг бизга бўлган муносабати ҳаммамизга кўпдан буён аён эди. Отамга бўлган нафрат ўспиринлик йилларимга оғу солган. Унинг шафқатсиз кўзларини кўрганамда, ўзимни ўта ожиз ҳис қилардим ва йиллар ўтибгина ўз қадримга етадиган бўлдим.

Ҳаммаси учун уни афв этдим, жумладан, ўғиллик бурчи мени мазкур ҳужжатни сенга етказишга ундамоқда. Отам ҳақидаги фикрларингни яхши биламан. Дафтарни ўқиб чиққанингдан кейин, уни олижаноб деб айтиш қийин, лекин одамийроқ бўлганини билиб оласан. (Отамнинг мархума синглимиз Марияга, кичкинтой Люкка бўлган муҳаббатини назарда тутяпман: дафтарда бу ҳақда кишини ҳаяжонга соладиган сатрлар бор). Энди мен нима учун отамизнинг онамнинг тобути устида, ҳаммамизни ҳайратга солиб, шунчалик ғамга ботганини сабабини билгандекман. Ўшанда сен уни ёлғончига чиқаргандинг. Ана шу бўйсунмас ва мағрур инсоннинг қалбида нималар яширинганини билиш учун ҳам унинг сўнгги тавбасини қийин бўлса ҳам сабр билан ўқиб чиқишинг керак.

Дафтарни ўқиб чиққач, виждон азобидан соқит

бўлдим. Сенинг ҳам хотиржам тортишингга аминман. Болалигимдан таъбим нозик. Ўзимни ҳақ деб ҳисоблашга мингта асосим бўлганда ҳам, битта арзимаган баҳонани деб виждоним ўртаниб юришим мумкин. Ҳа, менингдек кўнгилчан одам учун яшаш – мушкул иш. Отамнинг назаридан қолиб, таъқибга дучор бўлиб, ўзимни ҳимоя қилиш ниятида амалга оширган хатти-ҳаракатларим мени виждон азобига дучор этган, кўнглимга нотинчлик солганди. Агар оила бошлиғи, оиламизнинг ор-номуси, болаларимизнинг келажаги учун жавобгар бўлмаганимда эди, ўзинг бир неча марта шоҳид бўлган оилавий жанжаллар, кишини ерга урадиган баҳсларда қатнашгандан кўра, отам билан курашишдан воз кечган бўлардим.

Яратганга шукурки, отам ёзган сатрлар ўзимни оклаш ҳуқуқини беради. Адвокат Буррю ва Роберт аталмиш шахсни ўз ҳукмига солиш учун ишлатган хийла-найранглари ҳақидаги сатрларни ўқир эканман, шундай отам борлигидан афсусланганимни яширмайман. Майли, ёпиқ қозон ёпиклигича қолсин. Лекин шуни айтиш керакки, маккорона тузилган режаларни барбод қилиш менинг бурчим эди. Ниятимга етдим, натижа ёмон бўлмади. Ҳозир мен туфайли бойвучча бўлиб ўтирибсан, синглим. Бунга шубҳа қилмасанг ҳам бўлади. Дафтарда бечора отам бизга бўлган нафратини бирданига сўниб қолди деб, ўзини ишонтирмақчи бўлади: у ўткинчи дунёнинг барча неъматларидан тўсатдан воз кечгиси келиб қолганини ҳикоя қилади (ана шу сатрларни ўқиб кулгим қистаб кетганини тан оламан). Лекин бу кескин бурилиш қачон содир бўлганига эътибор қилгин-а! Ҳа, бу ўзгариш унинг режалари барбод бўлганидан кейин ва ҳаромзода ўғил сирни бизга фош қилиб қўйгандан кейин содир бўлди. Шунчалик қатта давлатни йўқ қилиб юбориш осон иш эмасди. Йиллар давомида тайёрлаб келинган режани бир неча кун мобайнида ўзгартириш унинг кўлидан келмасди. Ҳақиқат шундан иборатки, бечора чолнинг кўнгли ўлими яқинлашиб қолганини сезган ва фарзандларини меросдан маҳрум қилишнинг бошқача усулини ўйлаб

топишга вақти ҳам, иложи ҳам йўқлигини тушунган. Унинг аввалги режасини фош қилишда Тангрининг ўзи бизга мададкор бўлганди.

Тажрибали адвокат бўлган отам ҳеч кимдан ҳеч қачон мағлуб бўлишни истамаган, шу боис ярим алдов йўлига ўтган: у ўзининг мағлубиятини ахлоқий ғалаба деб эълон қилишгача борган, самимийликка юз тутгани, манфаатлардан воз кечганини очик эътироф этган. Хўш, бундан бошқа у нима ҳам қила оларди? Мени алдаш осон иш эмас, отамиздан завқланишга ҳам, ундан миннатдор бўлишга ҳам асосимиз йўқ, деб ўйлайман.

Дафтарда мени виждон азобидан буткул кутқарган саҳифалар ҳам бор. Бу масалада мен талабчан виждон амри билан ўзимнинг хатти-ҳаракатимни қаттиқ туриб таҳлил қилиб келгандим ва узоқ вақтгача кийнаиб юргандим. Мен отамнинг ақлий имкониятларини аниқлаш мақсадида уни мутахассисларга кўрсатмоқчи бўлгандим. Хотинимнинг гаплари ҳам мени анчагина шубҳага солиб қўйганди. Унинг гапларига кўп ҳам аҳамият бермаслигимни биласан, фаросат улашаётганда у кечроқ қолган кўринади. Лекин у менга кечаси ҳам, кундузи ҳам тинчлик бермай безор қилиб юборди ва унинг баъзи бир гаплари мени ўйлантириб қўйганини тан оламан.. Пировардида, у мени машҳур адвокатнинг ишбилармон, молиявий ишларнинг пири, ўткир психолог, энг оғир, энг босиқ киши эканлигига ишонтирди. Турган гапки, меросдан маҳрум бўлишдан кўрқиб, қариб қолган оталарини шифохонага тикиб қўймоқчи бўлган фарзандлар ҳақида бўлмағур гапларни айтиш, уларни ваҳший деб аташ қийин иш эмас! Ўзинг кўриб тургандек, мен гапни чайнамасдан, очиғини айтиб қўя қоляпман. Тангри шоҳид, саноксиз тунларни бедор ўтказдим.

Шундай қилиб, азизам Женецьева, мазкур дафтар, айниқса унинг сўнгги саҳифалари бечора отамизнинг вақти-вақти билан эсини йўқотиб юрганлигидан шоҳидлик беради. Менимча, асаб касалликлари бўйича ҳар қандай мутахассисни ушбу саҳифалар жуда-жуда қизиқтирган бўларди. Лекин фарзандларимизнинг

тақдири учун ниҳоятда хавfli бўлган ушбу саҳифаларни ҳеч кимга овоза қилмасликни ўзимнинг биринчи бурчим деб биламан. Дафтарни ўқиб чиқишинг билан ёқиб юборишинг шарт. У бегоналар қўлига тушмаслиги керак.

Оиламизда бўлиб ўтган барча гапларни сир сақлаб келганимизни биласан, синглим, нима бўлганда ҳам отамизнинг руҳий ҳолати ҳақидаги шубҳаларимизни ҳам ҳеч ким билмаслиги учун чораларни кўргандим, бироқ оиламизда юз бераётган баъзи бир ғалати воқеалар ҳақидаги айрим гаплар кимнингдир эҳтиётсизлиги ва оғзи бўшлиги туфайли бегона қулоқларга бориб етган. Чунончи, куёвинг бўлмағур гапларни тарқатиб юрганмиш. Унинг гаплари бизга қимматга тушяпти, бундан ўзинг ҳам хабардорсан: кўпчилик шаҳарда Жаннининг асабийлигини бувасининг руҳий касаллиги билан изоҳлашга уриняпти, Филининг ифвогарлиги бунга сабаб бўляпти.

Шундай қилиб, бу дафтарни йиртиб ташла, у ҳақда ҳеч кимга гапирма ҳам. Сен ҳам, мен ҳам бу тўғрида сира оғиз очмайлик. Тўғриси айтсам, дафтарнинг йўқ бўлиб кетиши бир оз ачинарли, албатта. Унда инсоннинг ички дунёси ва табиат манзаралари ҳақида шунчалар чиройли гаплар айтилганки, адвокат отамизда ёзувчилик қобилияти бўлган экан, деб тахмин қилиш мумкин. Дафтарни йиртиб ташлаш учун бу яна бир асосдир. Фарзандларимиздан биронтаси бир кун келиб уни нашр қилдирса, нима бўлади? Даҳшатнинг ўзи-ку!

Лекин бир-биримиздан беркитадиган сиримиз йўқ, дафтарни ўқиб чиққанингдан кейин отамизнинг ярим телба бўлганлигига сенда ҳам ишонч ҳосил бўлади. Қизинг бир куни: “Бувам, мен учратган одамлар ичида энг тақводори”, – деганди. Ушанда мен касаллиги, асаблари чарчаганлиги туфайли шундай деяпти, деб қўя қолгандим.. Энди тушунгандек бўляпман, бечора қиз мияси айниган чолнинг алаҳсирашлари ва довдирашларини жиддий деб ўйлаганга ўхшайди. Наҳотки, жигарбандларининг душмани, ҳамманинг нафратига

сазovor бўлган, бирорта ҳам дўст орттирмаган, муҳаббатда омади келмаган (дафтарда бу ҳақда кулгили сатрлар ҳам бор, ўзинг ўқиб оларсан), кизлигида кимнидир яхши кўргани учун бегуноҳ рафиқасини кечира олмаган инсон умрининг охирига келиб ибодат қилишдан таскин излаган бўлса? Бунга сира ишонмайман. Бу ҳақида унинг ўзи ёзган сатрлардан бутунлай бошқа хулоса чиқариш мумкин: қаршимизда атрофдагиларни душман деб билиб келган, илоҳий алахсирашга дучор бўлган ва натижада заковатига путур етган оддий бир кимса турибди. Балки ундаги бу ҳолат асл тақводорликнинг белгисидир, деб сўрарсан мендан? Йўқ, бу масалани билганим учун шуни ишонч билан айта оламанки, бундай тахмин қилишимизга ҳеч бир асос йўқ. Тўғриси айтсам отамизнинг алахсираб Тангрини тилга олиши ғашимга тегди. Эҳтимол, аёл сифатида сен буни бошқача баҳоларсан. Уни тақводор деб билсанг отамизнинг ҳеч қачон ҳеч кимни ёқтирмаганлигини, бировга жаҳл қилибгина, бошқаларга ёқимтой кўринишга ҳаракат қилганини бир эслагин! Унинг дин ва Яратган Эгамиз ҳақидаги фикрлари болалигимиздан онам томонидан бизга сингдирилган диний ақидаларни танқид қилишнинг бир усули, холос!

Сени чарчатиб қўймаслик учун мулоҳазаларимни шу ерда тўхтатаман. Шунча гапирганим ҳам етар, бу ёгини ўзинг ўқиб оласан. Дафтар ҳақидаги фикрингни тезроқ билгим келяпти.

Хатим чўзилиб кетди, ҳали муҳим саволларингга жавоб берганим йўқ.

Қадрли Женеваева, иқтисодий тушкунликни бошдан кечираётган бир пайтимизда биз муҳим ва ташвишли муаммони ҳал қилиб олишимиз керак. Агар нақд пулларни банкнинг пўлат сандиғида сақлайдиган бўлсак, ўз имкониятларимизга яраша тирикчилик ўтказишимизга тўғри келади. Бу эса қашшоқликда кун кечириш демакдир. Борди-ю, биржада акциялар сотиб олиб, фойдасининг ҳузурини кўрмоқчи бўлсак, натижа биз кутгандек бўлмайди, чунки уларнинг қадри кун сайин пасайиб боряпти. Модомики, у ёки бу ҳол-

да ютказишга мажбур эканмиз, Француз банки чиқарган қоғоз пулларни кўлдан чиқармай туриш мақсадга мувофиқдир. Тўғри франкнинг киймати эндиликда бор-йўғи тўрт суга⁴ тенг, лекин у давлатнинг беҳисоб олтинлари билан таъмин этилган. Бу масалада отамиз узоқни кўзлаб иш юритган, биз ундан ўрнак олсак арзийди. Французларда кўлидаги ортиқча пулни муомалага қўйиб, фойда ундиришга бўлган алдамчи истак мавжуд. Сен бор кучинг билан бунга қарши боришинг керак. Ҳамма нарсани тежаб-тергаб сарфлашга, камтарона умр кечиришга тўғри келади. Бирор масалада маслаҳатга муҳтож бўлсанг, доимо хизматингга тайёрман. Замона оғир, лекин яқин орада фойда чиқадиган ишлар билан шуғулланиш имконияти туғилиб қолиши мумкин: шу кунларда Кина деб аталган коньяк нави билан анис ароғини кўз остимга олиб юрибман. Бундай нарсалар билан савдо қилувчи одамлар ютқазмайдилар. Менимча, биз ҳам кўркмасдан ва айни пайтда эҳтиёткорлик билан ана шу йўлдан борсак бўлади.

Жанина ҳақида ёзган яхши гапларингдан хурсандман. Ундаги фавкулудда кучли такводорликдан ҳозирча хавотирланмасанг ҳам бўлади. Муҳими, Филини ўйламаса бўлди. Яқин орада у ўзига келиб қолади. Жанина бизнинг уруғдан-ку, ахир! Уруғимиз эса ҳеч қачон ҳаёт лаззатларидан ўзини маҳрум қилмаган.

Сешанба кунигача хайр, қадрли Женевьева.

*Меҳрибон аканг,
ГУБЕРТ*

Жанинанинг Губертга хати

“Амакижон, ўтиниб сўрайман, онам иккимизнинг ўртамиздаги баҳсни ажрим қилишга ёрдам беринг. Онам бувамнинг “кундалигини” менга беришдан бош тортяпти. Унинг айтишича, агар дафтарни ўқиб чиққудек бўлсам, бувамга бўлган ҳурматимдан асар ҳам қолмас эмиш. Бувам ҳақидаги муқаддас хотираларимга путур етказишни истамаса, нега ҳар куни: “Сен

---

⁴ Су – Францияда эски майда пул бирлиги.

тўғрингда нақадар ёмон гапларни ёзганини тасаввур ҳам қила олмайсан. Ҳаттоки, ташқи кўринишингни ҳам аяб ўтирмабди”, – деб айтаверади? Мени яна ҳайрон қилган нарса шу бўлдики, онам ўша сизнинг шарҳингизни ўқиб чиқишимга бажонидил рози бўлди...

Жанжал қилаверишимдан безор бўлгач, амакинг рози бўлса, бувангни ёзганларини сенга бераман, деб айтди. Бу ёғи энди сизга боғлиқ. Бу масалани адолат билан ҳал қилишингизни илтижо қиламан.

Масаланинг ижобий ҳал бўлишига имкон бермаётган ва фақат менгагина тегишли бўлган тўсиқни бартараф қилишга ижозат беринг. Дафтарда бувам менинг ҳақимда қанчалик шафқатсизлик билан фикр юритган бўлмасинлар, ўзимга баҳо беришда мен улардан шафқатсизроқман. Бутун куз давомида, то ўлимига қадар ўзи билан ёнма-ён яшаган шўрлик аёл ҳақида унинг одил фикр юритганига ишончим комил.

Мени афв этасиз амакижон, лекин муҳим бир мавзуда сизнинг фикрингизга қўшила олмайман: бувамнинг сўнгги кунларининг ягона шоҳиди менман ва унинг онгида, туйғулариди содир бўлган ўзгаришлардан хабардорман. Ундаги тақводорликни тушуниб бўлмас, ғалати, деб танқид қилибсиз. Калезда у Кюре билан уч марта (октябрьнинг охирида ва икки марта ноябрь ойида) учрашган ва у билан суҳбатлашган эди. Мен бунга гувоҳман. Нега Кюредан бу ҳақда ҳеч нима сўрамайсиз. Онаминг айтишича, бувам ўзининг “кундалигида” икир-чикирларгача қайд қилиб ўтган, бироқ Кюре билан бўлган суҳбатлар ҳақида лом-лим демаган, агар унинг онгида чиндан ҳам катта ўзгаришлар содир бўлганида, бу нарса ёзувларда акс этган бўларди. Бироқ, онаминг ўзи яна шуни айтдики, кундаликдаги сўнгги жумла узилиб қолган. Ҳеч шубҳа йўқки, бувам ичидаги гапни тўқиб солмоқчи бўлиб турган лаҳзада жон берган. Агар у тавба қилган бўлганида черковга ибодатга борарди, деб даъво қилиш эса беъманиликдир. Ўлимидан бир кун олдин буважонимнинг менга айтган гаплари эсимда: черковга бориб ибодат қилиш

ниятида эди у, Исо пайғамбарнинг таваллуд кунига-ча сабр қилмоқчи эди. Менга ишонмасликка ҳеч бир асосингиз йўқ. Нега мени хаёлпарастликда айблайсиз? Ахир аниқ эсимда турибди, чоршанба куни, ўлимидан икки кун олдин Калездеаги уйнинг меҳмонхонасида ўша байрамнинг тезроқ келишини истаётганини ҳажон билан, хаста овозда гапирган эдилар.

Бувамни авлиё қилиб кўрсатмоқчи эмасман. Унинг кўрқинчли, пайти келганида даҳшатли одам эди, деган фикрингизга кўшиламан. Лекин ҳар ҳолда ҳаётининг сўнгги кунларига келиб, у Тангрининг марҳаматидан, ҳақиқат ёғдусининг нуридан баҳраманд бўлди ва ёлғиз бувамгина бошимни икки қўлининг орасига олиб, мени бўлмағур хаёллардан юз ўгиришга мажбур қилди.

Агар биз ҳаммамиз бошқача одам бўлганимизда, бувам ҳам бошқача бўлармидилар?! Бунга нима дейсиз? Жияним, менга тош отяпти деб ўйламанг: сизнинг яхши томонларингизни биламан, бувамнинг сизга, онамга нисбатан шафқатсизлик ва ҳақсизлик қилганликларини ҳам биламан. Аммо бахти қаролигимиз шундаки, бувам бизларни чин тақводор деб билганлар... Илтимос қиламан, мен билан тортишманг. Бувамнинг вафотидан кейин камчиликларга, қусурларга эга бўлган, лекин ишонч даъвати билан яшаётган, шу сабабдан қалблари эзгулик билан тўлиб-тошган инсонлар билан танишдим. Ким билсин, агар бувам шундай одамлар орасида яшаганида, куни битган чоғидагина кўзи иллаган дарвозани кўп йиллар илгари кашф қилган бўлармиди?

Оиламизнинг сержаҳл бошлиғини деб ҳаммани айбдор қилмоқчи эмаслигимни яна бир марта таъкидламоқчиман. Энг муҳими шўрлик бувимнинг ҳаёти унинг кўзини очиши керак эди, у бўлса узоқ йиллар мобайнида аламзадалик билан интиқом олишдан бўлак нарсани ўйламай келди. Лекин барибир бувамни ҳақ деб биламан. Нега бундай хулосага келганимни айтишга рухсат беринг; биз хазина турган ерга қалбимизни ҳам олиб бориб қўйгандик. Фикр-ёдимиз йўқо-

тилаётган ўша меросда эди. Тўғри, ўзимизни оклашга баҳоналар етарли; сиз ишбилармон киши эдингиз, мен эсам муштипар аёл... Лекин бувимдан бошқа ҳеч биримизда ишимиз билан сўзимиз бир эмас эди. Лабларимиздан дуо аримаса-да, фикр-зикримиз, истакларимиз, қилаётган ишларимиз диний ақидаларга тамомила тескари эди. Биз бор кучимизни ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлишга қаратган эдик, бувам бўлса... у ўз қалбини хазинаси турган ерга олиб бориб қўймагани десам хато бўлмас! “Кундалик”даги фикрлар сўзларимни узил-кесил исботлайди деб онт ичишга тайёрман.

Зийраклигингиз ва заковатингиздан умид қиламан ва ишонч билан жавоб кутиб қоламан.

Жанина.

ТАМОМ

| *Chorung Korunga* |

Мундарижа

Биринчи боб.....	3
Иккинчи боб	10
Учинчи боб	18
Тўртинчи боб.....	29
Бешинчи боб.....	37
Олтинчи боб	44
Еттинчи боб	49
Саккизинчи боб	64
Тўққизинчи боб.....	73
Ўнинчи боб	80
Ўн биринчи боб.....	87
Ўн иккинчи боб	90
Ўн учинчи боб	102
Ўн тўртинчи боб.....	109
Ўн бешинчи боб	115
Ўн олтинчи боб	120
Ўн еттинчи боб.....	126
Ўн саккизинчи боб.....	144
Ўн тўққизинчи боб.....	154
Йигирманчи боб	161

УЎК 821.133.1-31

КБК 84(4Фра)6

М 75

Мориак, Франсуа.

Илонлар комида [Матн]: роман / Ф. Мориак. - Тошкент : «Ofset-Print» МЧЖ, «Nihol» нашриёти, 2017. - 176 б.

УЎК 821.133.1-31

КБК 84(4Фра)6

ISBN 978-9943-23-109-2

*Илонлар
комида*

Роман

*(Қайта кўрилган ва тўлдирилган
иккинчи наشري)*

Нашрга тайёрловчи

ва таржимон:

Бош муҳаррир:

Муҳаррир:

Такризчи:

Мусахҳиҳа:

Дизайнер ва саҳифаловчи:

Техник муҳаррир:

Ш. Миноваров

М. Нурмухамедова

Ҳ. Самсакова

Р. Ширинова

Г. Миноварова

А. Ладина

Б. Нурмухамедов

Нашриёт лицензияси АI № 219, санаси: 3.08.2012 йил.
Босишга 06.03.2017 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.

Офсет қоғози. Офсет босма.

Times New Roman гарнитураси. Кегль 11.

Шартли босма табоғи 9,24. Босма табоғи 5,5.

Адади 1000 нусха. Буюртма №1.

«Ofset print» МЧЖ босмахонасида босилди.

Босмахона ва нашриёт манзили:

Тошкент шаҳар, Шайхонтохур тумани,

Махтумқули, 1-уй.

Тел.: 249-90-14.

NIHOL

ISBN 978-9943-23-109-2

9 789943 231092